

T.C.
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

**XVII. YÜZYIL SADRAZAMLARINDAN
KÖPRÜLÜ-ZÂDE MUSTAFA PAŞA DÖNEMİNDE
OSMANLI DEVLETİ'NİN
SİYASÎ VE SOSYAL DURUMU**

101809
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

(20006105) Zeynep AYCIBİN

Danışman

Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN

İstanbul 2001

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİZASYON MERKEZİ

Zeynep AYCIBİN

tarafından hazırlanan

XVII.Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-Zâde Mustafa Paşa

Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu

adlı bu çalışma jürimizce

Yüksek Lisans

Tezi /

Eser Metni

olarak kabul edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : **23** / **03** / **2001**

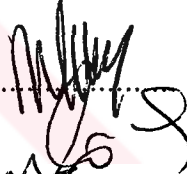
(Jüri Üyesinin Ünvanı, Adı - Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : **Prof.Dr.Razazan ŞEŞEN (D)**

Jüri Üyesi : **Prof.Dr.Mücteba İLGÜREL**
(M.Ü.A.Öğ.Fak.Öğ.Üy.)

Jüri Üyesi : **Doç.Dr.Ahmet TAŞAĞIL**

Jüri Üyesi :

.....

Jüri Üyesi :

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
BİBLİYOGRAFYA	VI
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ: XVII. ASRIN II. YARISINDA OSMANLI DEVLETİNİN İÇİNDE BULUNDUĞU BUHRAN HAVASI ÇERÇEVESİNDE KÖPRÜLÜLER HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ	1
I. BÖLÜM: SADARETİ ÖNCESİ MUSTAFA BEY	
• Kandiye Muharebesi ve Mustafa Bey'in Annesi İle Beraber Hacca Gitmesi	14
• Köprülü-zâde Ahmed Paşa'nın Ölümü, Sadaret Mührünün Mustafa Bey Tarafından Padişah'a Teslimi ve Sonraki Gelişmeler	16
• Mustafa Paşa'nın Rikab-ı Humayun Kaymakamlığı ve Sultan IV. Mehmed'in Hal'i	24
• İstanbul'da Çıkan Karışıklıklar ve Mustafa Paşa'nın Şehirden Uzaklaştırılması	31
II. BÖLÜM: MUSTAFA PAŞA'NIN SADARETİ DÖNEMİ	36
• Sefer Öncesi Faaliyetler	41
• I. Macaristan Seferi	52
• Sefer Sonrası Faaliyetler	61
• II. Macaristan Seferi ve Slankamen Muharebesi.....	67
III. BÖLÜM: ISLAHAT FAALİYETLERİ	72
A. GAYRİMÜSLİMLERE YÖNELİK FAALİYETLER	72
I. CİZYE ISLAHATI	75
• Islahatın Sonuçları	80
II. KİLİSE TAMİRİNE İZİN VERİLMESİ	83

III. KALDIRILAN VERGİLER	87
1. Resm-i Hamr u Arak (İçki Vergisi)	87
2. Avarız Vergisi	91
B. MALİYEYE YÖNELİK FAALİYETLER	92
I. NARH SİYASETİ	98
II. MANGIR TEDAVÜLÜ	99
• Mangır Tedavülünün Sonuçları	101
III. MÜSADERE UYGULAMALARI	108
SONUÇ	112
BELGE VE RESİMLER	114

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, XVII. asrın sonlarında hükümet etmiş bir sadrazamın, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın biyografisi ele alındı. Ancak asıl hedef, Sadrazam'ın kuru bir hayat hikayesini vermekten çok, onun şahsında Osmanlı Devleti'nin bu günlerdeki siyasî ve sosyal durumunu yansıtmaktı. Böylece Osmanlı tarihinden yaklaşık iki yıllık bir kesit çıktı ortaya. Bu tür bir konu seçmemizin sebebi, sadrazam biyografilerinin önemine olan inancımızdı. Ele aldığımız sadrazamın Köprülü-zâde Mustafa Paşa olması ise doğrudan onun ıslahatçı kimliği ile ilgiliydi. Gerçek manada ıslahat çalışmalarının henüz söz konusu edilemeyeceği XVII. asrın kökleşmiş bozuk düzeni içinde Mustafa Paşa bir takım yeni uygulamalarıyla dikkat çekmekteydi. Belki tek başına çok şey ifade etmeyen bu uygulamalar, asıl XVIII. asırdan itibaren kendini gösterecek olan ıslahat hareketlerinin başlangıç halkası olarak ele alındığında önem kazanmaktaydı. III. Selim devrindeki "Nizâm-ı Cedîd"ın ilk tohumlarının Mustafa Paşa zamanında atıldığını, bu tabirin ilk kez onun yenilikçi politikasını nitelemek için kullanıldığını görmek gerçekten son derece heyecanlandırıcı idi. Çalışmamızın hareket noktasını teşkil eden de işte bu heyecan oldu.

Osmanlı bürokratlarının devlet hizmetine girmeden önceki hayatlarına ilişkin bilgi kıtlığına karşı Mustafa Paşa bir ayrıcalığa sahipti: Kendisinden önce üç sadrazam çıkarmış, adeta bütün XVII. asra damgasını vurmuş meşhur bir aileden geliyor olması. Biz de çalışmamıza onun bu ayrıcalığından istifade etmekle başladık. Köprülü Mehmed Paşa ile oğlu Fazıl Ahmed Paşa ve damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa dönemlerine ait kaynaklarda ailenin küçük oğlu Mustafa'nın izlerini araştırdık. Elde edebildiğimiz hemen hiç derecesinde olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik bu konuda arşiv belgeleri de suskun kalıyordu. Çalışmamız adına üzücü olmakla beraber, esasen bu durum sadrazamımızın o sıralardaki kendini ilme vermiş, münzevî kimliğine gayet uygundu. Hemen her anını okumakla geçiren, tabiri caizse, zamanının kalbur üstü uleması ile aşık

atan genç bir alim. Sadareti öncesine dair kaynakların bizi ulaştırdığı tek nokta işte buydu.

Tabiidir ki siyasî kariyerinin artmasından, özellikle de sadarete tayininden itibaren Mustafa Paşa hakkında kaynak sıkıntısı çekmedik. Devrin kronikleri olan Silahdar ve Raşid tarihleri ile Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayiât*'ı ve *Anonim Osmanlı Tarihi* bir tarafa, Üsküdarî'nin *Vakiât-ı rûzmerre*'si başlı başına bir hazine idi*. Hatta, XVII. asrın maalesef pek tanınmayan bu kaynağının bin üç yüz varacağı aşan geniş hacmiyle zaman zaman bizi zorladığını itiraf etmeliyiz. Gerçekten, adından da anlaşıldığı üzere günlük mahiyetindeki bu kaynağın sunduğu bilginin tafsilatı, değerlendirmeyi güçleştirecek derecede fazlaydı. Ancak, bu tafsilat fazlasının ardındaki, çoğu kez diğer kaynakların hiçbirinde rastlanmayan özü elimizden geldiğince yakalamaya gayret ettik. Çalışmamızın sağlığı için yabancı kaynakları da ihmal etmediğimizi belirtmeliyiz. Rycout, Kantemir, Marsigli, Hammer gibi batılı müelliflerin naklettiği bilgiyi, yerli kaynaklardaki bilgilerle mukayeseli bir şekilde kullandık. Bu açıdan Mustafa Paşa devri hakkında bilgi veren araştırmaların önemli bir açığını kapatmış olduğumuzu umuyoruz. Öte yandan, Başbakanlık Arşivi'nde ulaştığımız belgeler de çalışmamız için iyi birer destek teşkil etti. Sadrazam'ın siyasî değilse de, sosyal alandaki aktiviteleri özellikle arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmeye çalışıldı.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, Köprülü ailesi muvazenesinden Mustafa Paşa'nın sadarete varıncaya değin XVII. asrın ikinci yarısının genel bir manzarası çizildi. Ardından gelen üç bölüm ise Mustafa Paşa'nın sadareti öncesi hayatı, sadareti dönemindeki siyasî ve askerî gelişmeler ile sosyal faaliyetler olarak tasnif edildi. Çalışmamızın odak noktası olarak niteleyebileceğimiz son bölümde Sadrazam'ın ıslah mahiyetindeki tüm

* Kaynak ve müellifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Murphey Rhoads, "Biographical Notes On Mevkufatî, A Lesser Known Ottoman Historian Of The Late Seventeenth Century", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 193-204.

sosyal faaliyetleri ayrı başlıklar altında incelendi. Ekler kısmında ise, dikkat çekici bazı belge ve resimlere yer verildi.

Bu tezin ortaya çıkmasından dolayı teşekkürlerin en büyüğünü, her aşamada yardım ve desteğini gördüğüm saygıdeğer hocam Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN'a borçluyum. Öte yandan, yine her ihtiyaç duyduğumda esirgemedikleri yardımlarından dolayı Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN ve Doç. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a, *Vakiât-ı rûzmerre*'nin sayfalar dolusu fotokopilerini sunmak nezaketlerinden dolayı Yrd. Doç. Dr. Mahmut AK ve Arş. Gör. Fehmi YILMAZ'a, Macarca ve Fransızca'dan tercümelelerdeki özverilerinden dolayı ise Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU ile dostum Nagehan HALİLOĞLU'na da ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Zeynep AYCIBİN

BİBLİYOGRAFYA

A. VESİKALAR

Başbakanlık Arşivi, *Mühimme* defterleri, nr. 93, 99, 100, 101, 102.

_____, Kâmil Kepeci tasnifi, nr. 2473, 2480, 3077, 3508, 3509, 3530.

_____, Maliyeden Müdevver tasnifi, nr. 1854, 1867, 22425, 9872.

_____, A.DVN tasnifi, Dosya no: 213.

_____, İbnülemin tasnifi, Dahiliye, nr. 913, 1781; Darphane, nr. 70, 89, 94;
Hariciye, nr. 256, 369, 380, 432.

_____, Ali Emirî tasnifi, II. Süleyman, nr. 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14,
15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 87, 88, 89, 90, 91, 189, 196, 198, 285, 638, 718,
1098, 1108, 1112, 1185, 2115, 2128, 2165, 2327, 2676, 2824; IV. Mehmed,
nr. 984, 1517, 2005, 2535, 2801, 3930, 4306, 5011, 5521, 7651, 8509, 8510,
8511, 8512, 8515, 8529, 8648, 8649, 8715, 8716, 8717, 8720, 8721, 8722,
8778, 9007, 9044, 9207, 9238, 10053, 10539, 10788, 10808, 10859, 11494,
11575, 11900, 11969, 12008, 12025, 12463, 12508.

_____, Cevdet tasnifi, Hariciye, nr. 6031; Maliye, nr. 25232, 29335.

B. KAYNAK ESERLER (Yazma ve Matbu‘)

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'nâme*, (haz. F. Çetin Derin, yayımlanmamış
Doktora tezi), İstanbul 1993.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf Kavâ'idî*, İstanbul 1328.

Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1923.

_____, *Felaket Seneleri*, İstanbul 1332.

_____, *Köprülüler (Köprülü Mehmed Paşa)*, İstanbul 1331.

_____, *Alimler ve Sanatkarlar*, İstanbul 1924.

_____, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989.

Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, Ahmet Nezihi Turan neşri, İstanbul 2000.

_____, *Hulâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1282.

- Amasyalı Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I, İstanbul 1327.
- Anonim Osmanlı Tarihi*, Abdülkadir Özcan neşri, Ankara 2000.
- Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, F. Çetin Derin neşri, İstanbul 1978.
- Balikesirî Rasih Ahmed, *Bulgat el-Ahbâb*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1816.
- Behcetî Seyyid İbrâhîm, *Silsiletü'l-Âsafîyye fî Devleti'l-Hâkâniyyeti'l-'Osmâniyye*, Köprülü Ktb. Hâfız Ahmed Paşa, nr. 212.
- Cevdet Paşa, *Târîh*, III, İstanbul 1309.
- Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi 'ât*, Abdülkadir Özcan neşri, Ankara 1995.
- _____, *Nesâihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*, Walter Livingston Wright neşri, Princeton 1971.
- “Der Medh-i Hânedân-ı Köprülü”, *Mecmu 'a*, Köprülü Ktp., Asım Bey Kitapları, nr. 724.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İstanbul 1928.
- Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Târîhi*, I-II, Ahmed Refik Altınay neşri, İstanbul 1928.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul 1327.
- İlmiyye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334.
- İsâ-zâde Abdullah Efendi, *Târîh*, Ziya Yılmaz neşri, İstanbul 1996.
- İsmail Gâlib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1334.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, I-II, (trc. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 1998.
- Katib Çelebi, *Düstürü'l-amel li-İslâhi'l-halel*, İstanbul 1280.
- Kitâb-ı Müstetâb*, Yaşar Yücel neşri, Ankara 1974.
- Köprülüler'e Ait Vakfiyeler*, Köprülü Ktp., Vakfiye I-III.
- Marsigli, G.L.F., *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno*, (M. Kramer- F. Kreutel neşri), Graz 1972.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî vaziyeti*, (trc. M. Nazmi), İstanbul 1934.
- Mevkufatî, *Vakı 'ât-ı Rûzmerre*, I-IV, I-III, TSMK, Revan, nr. 1223, 1224, 1225 IV, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2437.

- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vuku'ât*, I, III, İstanbul 1327.
- Mustafa Zühdî, *Târîh-i Uyvar*, İstanbul Üniversitesi Ktb. TY. nr. 2488.
- Müstakîm-zâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928.
- Naimâ, *Târîh-i Naîmâ*, VI, İstanbul 1283.
- Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, II, Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen neşri, Ankara 1987.
- Osman Dede, *Cevâhirü't-Tevârîh*, Köprülü Ktb. Hafız Ahmed Paşa nr. 231.
- Osman-zâde Ta'ib Ahmed, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, D. Robischon neşri, Freiburg 1969.
- Râşid Mehmed, *Târîh-i Râşid*, I-II, İstanbul 1282.
- Rycaut, Paul, *The Present State Of The Ottoman Empire*, London 1972.
- _____, *The Turkish History*, II, London 1704.
- Sadrazamların Terâcim-i Ahvâli*, İ.Ü. Ktp., İbnülemin, nr. 2482.
- Saint-Priest, *Mémoires Sur l'Ambassade de France en Turquie*, Charles Schefer neşri, Paris 1877.
- Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, I, İstanbul 1302.
- Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lam*, V, İstanbul 1314.
- Şeyhî Mehmed, *Vekâyi'ü'l-Fudalâ*, II, Abdülkadir Özcan neşri, İstanbul 1989.
- Târîh-i Fâzıl Ahmed Paşa*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye, nr. 909.
- Tayyar-zâde Atâ, *Târîh-i Atâ*, II, İstanbul 1226.
- Zülfikar Efendi, *Takrîr-i Mükâleme*, (özet olarak *Silahdar Tarihi*, II, 652-668'de), İstanbul 1928.

C. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- Abbott, G. F., *Under The Turk In Constantinople, A Record of Sir John Finch's Embassy, 1674-1681*, London 1920.
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.
- Alderson, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956.
- Aydın, M. Akif, "Din (Gayri Müslimler)", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 325-328.
- Baysun, Cavid M., "Musadere", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, VIII, 669-673.

- Cezar, Yavuz, "Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdadiye Uygulamaları", *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, yıl 2, sayı 2, İstanbul 1984, s. 69-102.
- Çabuk, Vahid, *Köprülüler*, İstanbul 1988.
- Dağlı, Yücel-Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Klavuzu*, IV, Ankara 1997.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III,V, İstanbul 1971.
- Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimlerin Giyim, Mesken, ve Davranış Hukuku", *OTAM*, yıl 1, sayı 1 (1990), s. 117-125.
- Erdbrink, G.R. Bosscha, "The Activities of the Dutch Ambassador in İstanbul, Jacobus Colyer, As a Mediator Between the Sublime Porte and Its Enemies, 1688-1699", *TTK Bildiriler*, III, Ankara 1983, s. 1593-1597.
- Eyice, Semavi, "Mimar Kasım Hakkında", *Bellekten*, XLIII/172, Ankara 1979, s. 767-808.
- Fraaze, Charles A., *Catholics and Sultans*, Cambridge 1983.
- Gökbilgin, Tayyib, "Köprülüler" maddesi, *İA*, VI, İstanbul 1977, s. 892-908.
- _____, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957.
- _____, "Nizam-ı Cedid" maddesi, *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 309-318.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi, (1645-1670)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1997.
- Hadžibegić, "Džizja ili Harac-Le Cizya ou Harac", *Prilozi*, III-IV (1952-1953), Sarajevo 1953, s. 55-135.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Evlâd-ı Fatihân" maddesi, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 524-525.
- _____, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.
- Hammer, Joseph Von, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XII, Paris 1838.
- _____, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, (trc. Vecdi Bürün), İstanbul 1990.
- Heywood, C.J., "English Diplomatic Relations With Turkey, 1689-1698", *Four Centuries Of Turco-British Relations*, (ed. William Hale-Ali İhsan Bağış), North Yorkshire 1984, s. 26-39.
- Hırmer, *Die Karlsruher Türkenbeute*, Munchen 1991.
- İnalçık, Halil, "Cizye (Osmanlılar'da)" maddesi, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45-48.

- , “Saray Bosna Şer‘iyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna”, *Tarih Vesikaları*, II/9, İstanbul 1942, s. 178-181.
- İpşirli, Mehmet, “Debbağzâde Mehmed Efendi” maddesi, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s.63-64.
- Jobst, Wolfgang, *Der Gesandtschaftsbericht Des Zül-Fiqar Efendi Über Die Friedensverhandlungen in Wien, 1689*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wien 1980.
- Jorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, Gotha 1911, s. 225-229.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1995, s. 61.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 11-12, 44.
- Köprülü, Orhan Fuad, “Feyzullah Efendi” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1977, s. 593-600.
- Kunt, İ. Metin, “The Waqf As An Instrument Of Public Policy: Notes On The Köprülü Family Endowments”, *Studies In Ottoman History In Honour Of Professor Vl. Ménage*, (ed. C. Heywood-C. Imber), İstanbul 1994, s.189-198.
- , “Naimâ, Köprülü and The Grand Vezirate”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, I (1973), s. 57-64.
- Kütükoğlu, Bekir, “Süleyman II” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, XI, 155-170.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.
- , “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.
- László, Szita, “A Század Legkeményebb, Legvéresebb Csátája, Dokumentumok A Szalánkeméni Csata Történetéhez”, *Baranyai Történetírás*, 1990-1991, Pécs, 1992, s. 21-59.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (trc. Metin Kıratlı), Ankara 1996.
- , “Diwan-ı Humayun”, *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden 1965, s. 337-339.

- Mantran, Robert, "Un Document Sur La Cizye à la Fin Du XVIIe Siècle", *Journal Of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, sayı: 11 (1987), Harvard 1987, s. 11-15.
- Morawitz, Charles, *Türkiye Maliyesi*, (derleyen, Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1979.
- Nedkoff, Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", (trc. Şinasi Altundağ), *Bellekten*, VIII/32, Ankara 1944, s. 634-635.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963.
- Ortaylı, İlber, "17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, 15-16 (1981-82), s.53-60.
- , "The Ottoman Empire At The End Of The XVIIth Century", *Revue D'Histoire Maghrebine (Al-Madjallat Al-Tarikhıyya Al-Maghribıyya)*, cilt 14, no. 47-48 (1987), Tunis 1987, s. 179-186.
- , "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadî Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları, (The Journal Of Ottoman Studies)*, II, İstanbul 1981, s. 195-202.
- Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 254-257.
- , "Cevâhirü't-tevârih", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 434-435.
- Özel, Ahmet, "Gayri müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 418-427.
- Pakalın, M. Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, II, Ankara 1978.
- , *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.
- Rhoads, Murphey, "Biographical Notes on Mevkufatî, a Lesser Known Ottoman Historian of the Late Seventeenth Century", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 193-204.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sınış Yılı Buhranları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 27, no. 1-2 (Ekim 1967-Mart 1968), İstanbul 1969, s. 75-111.
- , *İkinci Süleymanla İkinci Ahmed Zamanlarında Bakır Para Üzerinde Bir Enflasyon Denemesi*, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, Bülten No. 10, İstanbul 1982.

- _____, “Avarız”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 108-109.
- Sayar, Nihad S., *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mâlî Olayları*, İstanbul 1977.
- Setton, M.Kenneth, *Venice, Austria, And The Turks In The Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- _____, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.
- Tacan, Necati, *Eski Osmanlı Seferlerinden Niş, Belgrad, Slankamen, Petrovaradin, Lugoş, Tımişvar Kuşatma ve Meydan Muharebeleri (1690-1696)*, İstanbul 1939, s. 10-53.
- Todorova, Maria N., “Was There a Demographic Crisis In The Ottoman Empire In The Seventeenth Century?”, *Etudes Balkaniques*, No:2, Sofia 1988, s. 55-63.
- Toynbee, Arnold, *A Study of History*, VIII, Oxford 1979.
- Ubicini, Jean Henri Abdolonyme, *Letters on Turkey*, II, (trc. Lady Easthope), New York 1973.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1992.
- _____, *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Klavuzu*, Ankara 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, III/1-2, Ankara 1995, III/1-2.
- Ünal, Mehmet Ali, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49 (1987), s. 95-111.
- Yılmaz, Fehmi, *The Life Of Köprülü Fazıl Mustafa Pasa And His Grand Vizierate*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996.
- Zinkeisen, J. W., *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V, Gotha 1857.

KISALTMALAR

A.DVN	:	Bâb-1 asafî, Divân-1 Humâyûn Kalemî
BA	:	Başbakanlık Arşivi
bkz.	:	bakınız
<i>DİA</i>	:	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
ed.	:	editör
haz.	:	hazırlayan
<i>İA</i>	:	<i>İslam Ansiklopedisi</i>
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
KK	:	Kamil Kepeci
Ktp.	:	Kütüphane
MAD	:	Maliyeden Müdevver
<i>MD</i>	:	<i>Mühimme Defteri</i>
nr.	:	numara
nşr.	:	neşreden
s.	:	sayfa
trc.	:	tercüme
TSMK	:	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TY	:	Türkçe Yazmalar
vd.	:	ve devamı
vs.	:	vesaire

GİRİŞ

XVII. ASIRIN II. YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇİNDE BULUNDUĞU BUHRAN HAVASI ÇERÇEVESİNDE KÖPRÜLÜLER HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

“Devletlü pâdişâhım, evvelâ huzûr-ı humâyûna her ne telhîs idersem tenfîz olunup hilâfî buyurulmaya. Sâniyâ, ednâdan a'lâya varınca menâsıb u merâtib ve sâ'ir tevcîhât husûsunda kat'â bir taraftan sevk ü şefâ'atle bu kullarına ibrâm buyurulmaya ki, devlet-i pâdişâhiye enfa' olan ricâli istihdâm kâbil ola. Zirâ الافات تتولد من الشفاعات mefhûmunca cümle ihtilâlin sebebi şefâ'at-i nâ-ma'küledir. Sâlisâ, vüzerâ ve vükelâdan birini ya mâlna rağbeten, ya hüsn-i i'tikâdına binâ'en garîm ü şerîk makâmına vaz' idüp, bu kullarının istiklâline halel verilmeye. Râbi'â, bu kulları hakkında ashâb-ı ağrâz olan münâfikîne ruhsat-ı kelâm verilmeye. Zirâ cümle 'âlem devletden hissemend olmak ister. 'Âlemi irzâ kâbil değildir. Ol cihetden bu makâm sâhibine hussâd u husemâ katı çokdur. Hücûm-ı nâsı kat' ve fesâdı ref' itmeğe zemm ve mesâvî kapusunu sedd itmekden gayri çâre yokdur. Bu dört şürûta ri'âyet ile müsâ'ade buyurulursa 'avn-ı Hak ile, du'ânız berekâtıyla hidmet-i vezâret 'uhdesinden gelmek mümkündür.”¹

Bu dört şartın Valide Turhan Sultan tarafından kabulü ile 14 Eylül 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam tayin edilmesi Osmanlı tarihinin en meşhur olaylarından. Pek de parlak bir kariyeri bulunmayan yaşlı Köprülü'ye onay vermekle Turhan Sultan, bir çok âzası ile sadrazamlıktan kaptan-ı deryâlığa kadar önemli görevlerde bulunacak büyük bir aileyi iş başına getirmiş, Osmanlı tarihinin yaklaşık otuz yıllık bir kesitine damgasını vuran “Köprülüler Devri”ni başlatmıştır.

¹ Naîmâ, *Târih*, İstanbul 1283, VI, 213-214.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren gerek dış savaşlar ve gerek iç çalkantılar sebebiyle bir otorite boşluğu meydana gelmiş, bu boşluk bir taraftan kapıkullarını güçlendirirken diğer taraftan saray halkı ile valide sultanların idarî nüfuzunu arttırmıştı. Merkezî otoriteyi yeniden hakim kılmak yolunda II. Osman'ın çabaları olumlu netice vermemiş, aksine Osmanlı tarihinde ilk kez doğrudan padişahı hedef alan kanlı bir isyanla sona ermişti. IV. Murad'ın sağladığı istikrar ancak kendi ömrü ile sınırlı kalmış, onun ölümünden sonra İbrahim ve IV. Mehmed zamanlarında eski anarşi dönemi geri gelmişti. Özellikle çok küçük yaşta tahta geçen IV. Mehmed zamanında sarayda valide sultanlarla ağaların devlet işlerine müdahalesi iyice artmış bulunuyordu. “Kadınlar saltanatı”nın yanısıra “ağalar saltanatı” denen bir başka dönem daha başlamıştı. Bu dönemde sadaret mevkiinin içinde bulunduğu durumu bütün açıklığıyla ifade etmesi bakımından, Sadrazam Kara Murad Paşa'nın görevinden affını isterken “Şevketlü hünkârım, bir memleketde dört vezîr-i a'zâm olmaz. İşte mührün, bir kuluna dahi ver.” şeklindeki sözü son derece çarpıcıdır². Merkezdeki bu otoritesizlik taşra idarecilerinin de başlarına buyruk hareket etmesine fırsat vermekteydi. Anadolu Celalî isyanları ile sarsılıyordu. Bütün bunlara ilaveten Girit'te Venedikliler'le devam eden savaşta da başarı sağlanamamış, hatta Çanakkale Boğazı kuşatma altına alınmış, Limni ve Bozcaada Venedikliler'in eline geçmişti. Nihayet 1656 Mart'ında birçok devlet adamının katliyle sonuçlanan Çınar Vak'ası acil bir çözüm gerektiğini gösteren son hadise oldu. Daha önce II. Osman vak'asında güçlerinin derecesinin nereye kadar vardığını gören yeniçeriler bu kez padişaha

² Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1923, s. 32. Sadaret mevkiinin içinde bulunduğu bu zaafın, Kanunî devrinden itibaren bazı aydın kimselerin gözünden kaçmadığını, yavaş yavaş kaleme alınmaya başlanan siyasetname tarzı eserlerde bu konu üzerinde ciddiyetle durulduğunu görmekteyiz. XVI. Asrın ortalarında Lütfi Paşa'nın “Ahlâk u âdâb-ı vezîr-i a'zam ne resme olmak gerekdir ve pâdişâh-ı 'âlem-penâh ile ne yüzden mu'âmele itmek gerekdir, anın beyânındadır.” başlığı altında *Âsafnâme*'sinin ilk ve en uzun bölümünü söz konusu bahse ayırmış olması, sadaret mevkiinde daha o yıllardan itibaren dikkatli bakışlardan kaçması mümkün olmayan bir bozulma yaşandığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Gerçekten, çekinmeksizin her fikrini padişaha rahatça söyleyebilmesi; arzlarının padişah tarafından kabul edilip geri çevrilmemesi ve özellikle de kendisine anlaşılabileceği, akli başında, dürüst adamlar edinmesi gerektiği, zira “kul mazbût olmayınca sadr-ı a'zam istirâhatde olmayacağı” şeklindeki ifadeleriyle Lütfi Paşa, o dönem sadrazamlarının karşılaştıkları sıkıntıları açıkça gözler önüne sermektedir (Mübahat Kütükoğlu, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi-Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi-“, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 62-68). Keza, benzer bahisler *Âsafnâme*'den yarım asrı aşkın bir zaman sonra kaleme alınmış olan *Kitâb-ı Müstetâb*'da da tekrarlanmıştır (“Fülân ve fülân pâdişâhın mukarrebî ve mu'temed-aleyhidir, deyü olur olmazların hevâlarına tâbî' oldukları ecluden vezîria'zamın 'arzi ve Kânûn-ı âl-i Osmân gözetilmek kande kaldı? Cemî' âlem vezîria'zandan havf ider iken şimdi vezîria'zam olanlar olur olmazdan havf ider olmuşdur.”, *Kitâb-ı Müstetâb*, nşr. Yaşar Yücel, Ankara 1974, s. 33).

Enderun ve Birun halkından başlarını istedikleri otuz kadar ağanın listesini sunmuş, durumu yatıştırmaya çalışan henüz birkaç saatlik sadrazam Zurnazen Mustafa Paşa'ya “seni dahi isteriz” tehdidini savurmuşlardı³. Sultanahmet Meydanı'nda dallarından insan cesetleri sarkan ağaçların görüntüsü devletin içinde bulunduğu zaafın sadece sarayla sınırlı bir yürütme yetkisiyle halledilemeyeceğinin en açık deliliydi. Böylece otoriter bir devlet adamı, ya da bir başka deyişle bir kurtarıcı aranmaya başlandı. İşte bu kurtarıcı Köprülü Mehmed Paşa idi.

Köprülü sülalesinin başı olan Mehmed Paşa aslen Arnavud Belgradı (Berat)'nın Rudnik köyündendir⁴. Gençliğinde saraya alınmış, önce Matbah-ı âmire'de aşçı olarak hizmet etmişti. Daha sonra o zamanlar Hasoda'da ağa olan Boşnak Hüsrev Paşa'ya intisab ederek önce Büyükkoda'ya ve ardından Hazine-i âmire'ye dahil olmuştu. Fakat, “hod-bîn ü hod-re'y olup serkeşliği sebebiyle” sarayda fazla tutulmayarak sipahilik ile taşraya çıkarılmış⁵ ve bu münasebetle Anadolu'da Amasya sancağına tâbi Köprü kasabasına gitmişti. Orada Havza'nın Kayacık köyü ahalisinden Köprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı Aişe Hanım'la evlenmiş⁶, bundan sonra uzun yıllar Köprü'de ikamet etmişti⁷. Eski hâmisî Hüsrev Paşa'nın yeniçeri ağası olması üzerine onun hizmetine girmiş, sadrazamlığı sırasında da yine Hüsrev Paşa'nın yanından ayrılmayarak hazinedarı olmuştu. Hüsrev Paşa'nın katlinden sonra taşrada muhtelif yerlerde voyvodalık ve ağalık yapan Mehmed Paşa, bir süre sonra tekrar İstanbul'a gelerek ihtisab ağalığı, tophane nazırlığı, sipahiler ağalığı ve cebecibaşılık görevlerinde bulunmuştu. Çorum sancak beyi olarak Bağdad Seferi'ne katılmış ve hatta bu sefer sırasında yaralanmıştı. Bu arada Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya intisap ederek onun himmetiyle önce

³ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târih*, İstanbul 1928, I, 30.

⁴ “Yine vilâyet-i mezbûrede zikr olunan Arnavud Belgradı kazâsına tâbi’, benim vatan-ı aslîm olan Rudnik nâm karyede ...”, *Köprülüler'e Ait Vakfiyeler*, Köprülü Ktp. Vakfiye I, vr. 21b-22a.

⁵ Silahdar, I, 225.

⁶ “... merhûm u mağfûrun-lehKöprülü-zâde Mustafa Paşa hazretlerinin vâlîde-i mükerrerlerinin Havza kazâsına tâbi’ Kayacık nâm karye çiftliği ...”, BA, İbnülemîn-Dahiliye nr. 1781.

⁷ Mehmed Paşa'nın Köprülü adıyla anılması hanımının memleketi olan Köprü'de ikamet etmesinden dolayıdır. Mehmed Paşa'nın bu isimle meşhur olmasından sonra Köprü kasabasının adı da Vezirköprü şeklinde değişmiştir (Amasyalı Abdi-zâde Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1327-1330, I, 377). Tayyib Gökbilgin kasabanın adının değiştirilmesinde yine o civardaki Taşköprü kasabasının tefrik etme gayesinin de etkili olduğunu söyler (“Köprülüler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, VI, 892).

rikâb-ı humâyunda kapıcılar kethüdası, ardından mirahur-ı evvel olmuştu. Bundan sonra Amasya sancak beyliği ve Trabzon beylerbeyliği görevlerinde bulunan Mehmed Paşa 1647’de Şam eyaletine mütesellim tayin edilmişti. Bu görevde iken devlete baş kaldıran Varvar Ali Paşa üzerine gönderildiyse de Ali Paşa’ya esir düşmüştü. Tam öldürüleceği sırada İbşir Paşa’nın imdadıyla kurtulan Mehmed Paşa ertesi sene bu kez Boynueğri Mehmed Paşa üzerine gönderilmişti. O sırada Anadolu eyaletinden henüz azl ve Katırcıoğlu isyanını bastırmaya memur edilmiş bulunan Boynueğri Mehmed Paşa’nın reayaya zulm dolayısıyla katli istenmekteydi. Ancak Köprülü Mehmed Paşa gönderdiği gizli bir mektupla ona sultandan af dilemesini tavsiye ederek katlini engellemişti. Gürcü Mehmed Paşa’nın sadareti zamanında Mimar Kasım Ağa’nın tavsiyesiyle kubbe veziri olduysa da çok geçmeden sadrazamın kıskançlığı yüzünden Köstendil sancağına tayin edilerek İstanbul’dan uzaklaştırılmıştı⁸. Bundan sonra Silahdâr’ın ifadesine göre “ba’zı çürük mansıblarda can çekişerek ve kâh mîrî düyûndan kapu arasında ve kâh defterdâr ve başbaki kulu hânelerinde habs” olunan Mehmed Paşa⁹ Sadrazam İbşir Paşa tarafından Trablusşam valiliğine tayin edilmiş, ancak yeni görevi için Trablusşam’a henüz gitmişken İbşir Paşa’nın katli üzerine bu görev elinden alınmıştı. Nihayet bu görevde iken, yine hemşehrîsi olan Mimar Kasım Ağa’nın¹⁰ devreye girmesiyle devletin hayrı adına bir dizi siyasî entrikalar neticesi kendisine sadaret teklif edilmişti. Mehmed Paşa teklifi hemen kabul etmeyip, meşhur dört şartını ileri sürerek daha baştan mevkiini kuvvetlendirme tedbirini almaktan geri kalmamıştı¹¹.

⁸ Kendisini valide sultana tavsiye etmiş olan Mimar Kasım Ağa da Kıbrıs’a sürülmüştü.

⁹ Silahdâr, I, 225-226.

¹⁰ Mimar Kasım Ağa hakkında bkz. Semavi Eyice, “Mimar Kasım Hakkında”, *Bellekten*, XLIII/172, s. 767-808; Ahmed Refik Altınay, *Alimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924, s. 207-228.

¹¹ Köprülü Mehmed Paşa hakkında bir doktora tezi hazırlanmıştır : Metin Kunt, *The Köprülü Years 1656-1661*, Princeton University 1971. Esasen, Köprülü Mehmed Paşa’ya gelinceye kadar sadaret mevkiini kuvvetlendirme yolunda bir takım adımlar atılmamış değildi. Bu konuda mesela Tarhuncu Ahmed Paşa’dan bahsedilebilir. Onun maliyeye dair bazı ricalarının sultan tarafından kabulünün ve hatta bu konuda kendisine fermanlar verilmesinin Köprülü’nün şartlarının kabulünden hiç de daha az dikkat çekici olmadığı kanaatindeyiz. Bundan başka, Tarhuncu’nun uğradığı korkunç akıbetten hemen sonra, onun halefi Derviş Mehmed Paşa zamanında sadrazama, saraydaki divan odaları yerine, kendine ait ayrı bir bina tahsis edilmesi de son derece önemli bir gelişmedir (Bernard Lewis, “Diwan-ı humayun”, *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1965, II, 339). Böylece bir bakıma sadrazam, saraya hakim olan iç güçlerin müdahalesinden uzak tutulmak istenmiştir. Kısacası, vezir-i azamlık makamının kuvvetlendirilmesine yönelik, henüz yirmili yaşlardaki genç valide Turhan Sultan’ın başını çektiği bir çaba söz konusudur. Köprülü Mehmed Paşa’nın sadrazam tayin edilmesi de işte bu çabanın sadece bir halkası olmuştur. Bu konuda Metin Kunt’un yakaladığı son derece önemli bir nokta, Köprülü Mehmed Paşa’nın tayini olayına “gereğinden fazla” önem verilmesinin, aslında çok daha

Bütün devlet teşkilatında karışıklık hakim olduğu bir dönemde iktidarda kaldığı beş yıl zarfında, ciddi başarılarla imza atmakla Köprülü Mehmed Paşa, ileri yaşına ve hiçbir olağanüstü yanı bulunmayan geçmiş siyasi kariyerine rağmen, sadaret için doğru kimse olduğunu ispatlamıştı. Onun zamanında bir taraftan Çanakkale Boğazı'ndaki abluka kaldırılarak Girit'teki savaşa Osmanlı'nın tedarik ulaştırma imkanı tekrar tesis edilirken diğer taraftan yakın zamanda elden çıkmış bulunan Bozcaada ve Limni adası geri alınmıştı. Bu zamanın bir başka önemli muvaffakiyeti de bir süredir huzursuzluk yaratmakta olan Erdel meselesinin yoluna koyulması idi. Mehmed Paşa, dıştaki bu siyasi başarılarını içteki bir takım karışıklıkların önüne geçmek suretiyle desteklemeyi de ihmal etmemişti. Daha sadarete gelişinin ilk günlerinde uzun zamandır devletin başını ağrıtmakta olan Kadızadelileri ber-taraf etmekle işe başlamış, ardından gerek İstanbul gerekse Anadolu'da nizam ve asayiş temin yolunda uğraş vermişti. İşte bu uğraşında, çoğu kez Kuyucu Murad Paşa'nunki ile kıyaslanan şiddetli ve acımasız tavrıyla Mehmed Paşa, kendi zamanında olduğu kadar günümüzde de "zâlim"liği ve "kandökücü"lüğü ile tartışılan bir devlet adamı olarak karşımızda bulunmaktadır¹². Bu konuda en ağır saldırı Silahdar'dan gelmekte, sivri dilli müellif kendisini, "mâldâr, zâlim, cebbâr, hod-bîn ve hod-re'y, bî-rahm ve nâ-hakk kıtâl ve hûn-rîz, sinni seksen altıya bâliğ olmuş bir dişlenk koca" olarak tasvir etmektedir¹³. Bununla beraber, zamanın şartlarının ayrıntılı bir değerlendirmesi yapıldığı takdirde –ki bu bizim çalışmamızın kapsamını aşmaktadır– bazı haksızlıkları bir tarafa¹⁴, asayiş konusundaki bu şiddetli

genel bir siyasi gelişme olan sadaret mevkiinin kuvvetlendirilmesi çabasının gözden kaçırılmasına sebep olduğudur. Gerçekten Kunt, Köprülü ile padişah ve valide sultan arasındaki anlaşmanın abartıldığı kanaatindedir ("Naîmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, sayı 1, İstanbul 1973, s. 57-64). Bu arada, o sıradaki ortamın da Mehmed Paşa'yı sadrazam olarak ağırlamaya uygun olduğu göz ardı edilmemelidir. Hemen birkaç ay önceki Çınar Vak'ası ile sarayda yapılan temizlik sayesinde Köprülü, daha önce Tarhuncu'nun mağlub olduğu ağalar zümresi ile hiç karşılaşmamıştı (Kunt, aynı eser, s. 62).

¹² Gerçekten, Bozcaada muhafızlığında gayretsizliği görülen Abaza Ahmed Paşa'yı, sahtekarlıkla zimmetine büyük miktarda para geçiren Şeyh Sâlim'i, ve İstanbul'daki karışıklıklardan yararlanarak Yeniçeri kılığına soktuğu Hristiyanlar vasıtasıyla Müslüman halka zarar vermek niyetinde olduğu anlaşılan Rum Patriği III. Partenios'u idam ettirmekle Köprülü Mehmed Paşa, daha sadarete gelmez gelmez acımasız yanını ortaya koymuştu.

¹³ Silahdar, I, 226. Yakın zaman tarihçilerinden İ. H. Danişmend'in yorumu da Silahdar'ınkinden pek farklı değildir. O da Mehmed Paşa'dan, "kelle uçurmaktan ve ocak söndürmekten başka bir idare ve inzibat siyaseti bilmeyen câhil ihtiyar" olarak bahsetmektedir (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, III, 429).

¹⁴ Özellikle kastedilen Deli Hüseyin Paşa ile Seydi Ahmed Paşa'nın katilleridir.

tavrında Mehmed Paşa'yı mazur görmek gerekeceği şüphesizdir. Nitekim, ölümünden sonra yerine oğlu Ahmed Paşa'nın tayin edilmesinin, bütün sertliğine rağmen kendisine karşı duyulan memnuniyetin ifadesinden başka bir şey olmadığı da dikkate alınmalıdır. Rycaut'un tabiriyle, "Köprülü Mehmed Paşa, imparatorluğu parçalayacak olaylara bilgeliği ve cesareti ile öylesine engel olmuştur ki, ölümünden sonra kendisi için, güçlendirdiği devletin başına oğlunu geçirmekten daha büyük bir mükafat düşünülemediği"¹⁵.

Böylece, Köprülü Mehmed Paşa'nın zecrî tedbirlerle de olsa sağladığı düzen, ömrü ile sınırlı kalmamış, Osmanlı tarihinde ilk kez olmak üzere ölümünden sonra kendi vasiyeti ile yerine sadrazam tayin edilen oğlu Ahmed Paşa zamanında da devam etmiş, hatta onun uzun süreli sadareti zamanında devlet duraklama dönemi içinde adeta bir yükseliş dönemi yaşamıştır. Uyvar Zaferi'yle, "Uyvar önünde bir Türk gibi" sözünün doğmasına vesile olan¹⁶, neredeyse çeyrek asır süren ve gerek maddî gerek manevî büyük kayıplara yol açan bir savaşın ardından Kandiye'nin fethiyle "Girit Fâtihi" unvanını hakeden Ahmed Paşa, on beş yıllık sadareti süresince devlete gerçekten önemli hizmetlerde bulunmuştur. O kadar ki, babası hakkında ağır ithamlarda bulunmaktan çekinmeyen Silahdar dahi Ahmed Paşa'nın ilmi, adaleti, doğruluğu, açık kalpliliği, zekası ve cömertliğini övmekte, "misli bulunmaz bir gâzî âdem" olduğunu bildirmektedir¹⁷. Bütün bu özellikleri sayesinde Ahmed Paşa'nın sadece Osmanlı Devleti için iyi bir idareci olmakla kalmayıp, aynı zamanda babasının tartışmalı şöhreti için de iyi bir referans teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim, Köprülü Mehmed Paşa hakkında Tayyar-zâde Atâ'nın, "Fazıl Ahmed Paşa gibi hayrî'l-halef bir evlâd yetiştirmesine bakılınca" kusurlarının hoş görülmesi gerektiği şeklindeki yorumu¹⁸ bu tezimizi doğrular niteliktedir.

¹⁵ Paul Rycaut, *The Present State Of The Ottoman Empire*, London 1972, s. 71. Ancak yine de, Mehmed Paşa'nın oğullarına miras bıraktığı, başarılarla süslenmiş, onurlu "Köprülü" adı zaman zaman hoş olmayan şekillerde anılmaktan kurtulamamış gibi görünmektedir. Tez konumuz olan Mustafa Paşa, İstanbul kaymakamı bulunduğu günlerde Kapıkulları kendi aleyhinde ayaklandığı vakit, babasının zamanındaki zecrî uygulamalara telmihen bazı haksız sözlere maruz kalmıştı (Bkz. s. 33).

¹⁶ Tayyib Gökbilgin, ayn eser, s. 899.

¹⁷ Silahdar, I, 659.

¹⁸ *Târih-i Atâ*, İstanbul 1226, II, 69-70.

İlk iki Köprülü'yle başlayan refah döneminin ardından, yine bu ailenin ekolünde yetişmiş bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadarete büyük umutlarla getirilmiş, fakat onun Viyana'da uğradığı büyük bozgun Ahmed Refik'in "Felaket Seneleri" olarak tabir ettiği uzun ve buhranlı bir dönemi beraberinde getirmişti. Hatta denilebilir ki, bir asırdır devam edegelen çöküntünün doruk noktasına ulaşıp patlak vermesi adeta Merzifonlu'nun Viyana önlerindeki yenilgisini beklemişti. Gerçekten, bu dönemde önce Avusturya ile başlayan savaş çok geçmeden Lehistan ve Venedik'in, 1690'lardan itibaren de Rusya'nın katılmasıyla büyümüş ve Osmanlılar'ı aynı anda birkaç cephede birden savaşmak mecburiyetinde bırakmış, önemli toprak parçaları elden çıkarken içte yaşanan bir takım ciddi huzursuzluklar da devleti iyice zor duruma düşürmüştü. Halk uzun ve ağır bir savaşın getirdiği ekonomik yıkım altında ezilmekteydi. Bir taraftan sürekli miktarları arttırılan ya da yeni ihdas edilen vergilere ve diğer taraftan asayişsizlik yüzünden bu vergilerin toplanması sırasında vuku bulan yolsuzluklara dayanamayan köylüler çareyi topraklarını terk edip başka bölgelere yerleşmekte bulmaktaydı. Bu halde üretim düşüyor ve üretimdeki düşüş ise İstanbul'da kıtlık olarak tezahür ediyordu. Gerçekten, o dönem Fransız elçilerinin hükümetlerine sundukları raporlarda, İstanbul ahvaline dair bilgilerin odak noktasını genelde şehirdeki erzak darlığı ve kıtlığın teşkil ettiğini biliyoruz¹⁹. Fakat bu bir tarafa asıl problem, söz konusu yerini yurdunu terk etmiş köylü gruplarının Anadolu'da mantar gibi türemekte olan eşkıya çetelerine katılarak devlete baş kaldırması idi. Böylece devlet, her geçen gün büyüyen bu çetelerle mücadele için fazlasıyla kuvvet sarfetmek, üstelik bunu dışta birkaç cephede birden yoğun savaşlar verdiği bir sırada yapmak zorunda kalmaktaydı. Öte yandan bir başka ciddi tehlike de, yine aynı ekonomik ve toplumsal bozulmaların gayrimüslim reayayı devletten yüz çevirerek kendi dindaşları olan düşmanla birlik yoluna sevk etmesiydi.

Merzifonlu'dan sonra gelen sadrazamların hiçbiri bu zor durumun altından hakkıyla kalkabilecek, bozulan devlet düzenini yeniden tesis edebilecek otoriteye sahip değildi. Tam bir "kaht-ı ricâl" yaşanmakta idi. İşte böyle bir zamanda Osmanlı

¹⁹ İlber Ortaylı, "17. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal-Ekonomik Durumu Üzerine", *Toplum ve Bilim*, 15-16 (1981-1982), s. 55.

Devleti'nin kurtuluş çaresi yine bir Köprülü'de aranmıştı. Bu Köprülü, çalışmamızın konusunu teşkil eden Mustafa Paşa'dan başkası değildi.

Köprülüler gibi bürokratlar devletin sadece hizmetçisi değil, onun bir parçasıydı der Metin Kunt²⁰. Öte yandan, bu ailenin, özellikle ilk iki Köprülü'nün, ortaya koyduğu restorasyonun temelsizliğine değinir. Ona göre, Kara Mustafa Paşa'nın canına mâl olan Viyana bozgunu da bu temelsizliği ispatlamaktadır²¹. Hemen hemen aynı yorumu ortaya koyan bir başka isim de İlber Ortaylı'dır. O da XVII. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Habsburglar'ın başşehrini ikinci kez kuşatma gücünü kendinde bulmasını Köprülü restorasyonuna bağlayan görüşü reddetmekte, bu restorasyonun temelli bir faaliyet olmadığını belirtmektedir. Ona göre, Viyana bozgunu sonrası “anarşi döneminin avdet etmesi” de bu yüzdendir²². Gerçekten, bu konuda Ortaylı ile Kunt'a katılmamak mümkün değildir. Yaklaşık çeyrek asır süren bir yükseliş, Osmanlı Devleti'nin temellerinde yatan zaafı sadece örtmekle kalmış, ortadan kaldıramamıştı. Ancak burada hemen akla gelen bir soruyu da göz ardı etmemek gerekir. 1683 bozgununun ardından baş gösteren hızlı çöküntüde, yine bu ailenin ekolünde yetişmiş Kara Mustafa Paşa gibi bir sadrazamın katledilmiş olmasının hiç etkisi yok muydu? Uzun İbrahim Paşa'nın öldürüleceği sırada, Merzifonlu'yu kasden “Zâyi'âtı telâfi edecek yine odur. Pâdişâhımıza söyleyin, öldürmesin.” dediğini hatırlayalım²³.

Yaptıkları restorasyon köklü olsun ya da olmasın hiç şüphesiz Köprülüler Osmanlı tarihinin en meşhur sadrazamlar ailesidir. Ta 1730'lu yıllarda Niş kalesi Osmanlılar tarafından kuşatıldığı vakit, kale kumandanının, vakit kazanmak amacıyla da olsa, söylediği söz son derece dikkat çekicidir: “Köprülü-zâdelerden bir vezîr bulunmadıkca kal'ayı âhar kimesneye virmem.”²⁴ Görülüyor ki, “Köprülüler

²⁰ İ. Metin Kunt, “The Waqf As An Instrument Of Public Policy: Notes On The Köprülü Family Endowments”, *Studies In Ottoman History In Honour Of Professor Vi. Ménage*, (ed. Colin Heywood-Colin Imber), İstanbul 1994, s. 198.

²¹ Kunt, aynı eser, s. 192.

²² İlber Ortaylı, aynı eser, s. 53-54; aynı müellif, “İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadî Sonuçları Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal Of Ottoman Studies)*, II, İstanbul 1981, s. 195.

²³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1995, s. 459.

²⁴ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, (neşr. F. Çetin Derin), s. 78.

Devri” olarak adlandırılan yaklaşık otuz yıllık dönemden çok sonraları bile Köprülü adı hâlâ büyük bir güç ifade etmekteydi²⁵.

Köprülüler hakkındaki literatürün genişliği de yine ailenin Osmanlı tarihindeki önemli yerini yansıtması bakımından üzerinde durulmaya değer görünmektedir. Özellikle Köprülü-zâde Ahmed Paşa'nın hemen her seferi için müstakil eserler yazılmış²⁶, bundan başka Mustafa Paşa'nın, oğlu Nu'mân Paşa tarafından torunu Ahmed Paşa'nın imamı olduğunu bildiğimiz Behcetî İbrahim tarafından bütün Köprülü ailesi fertleri hakkında *Silsiletü'l-âsafiyye fi Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye* adlı bir eser kaleme alınmıştır²⁷. Ayrıca, aile hakkında yazılmış bir medhiyeye ulaştığımızı da belirtmeliyiz²⁸.

²⁵ Köprülüler'e dair Bernard Lewis'in bir tesbiti de oldukça dikkat çekicidir. XVII. yüzyıldan itibaren başlayan çöküşün arşiv belgelerine de yansıdığı, bu asra ait belgelerin “sıhatsız ve eksik” hale geldiği üzerinde duran Lewis arada Köprülüler devrinde titizlikle tutulmuş belgelerin göze çarptığından bahsetmektedir (*Modern Türkiye'nin Doğuşu* (trc. Metin Kırıralı), Ankara 1996, s. 23, not 4).

²⁶ Mesela Nâbi Efendi, *Târih-i Kamenice*, İstanbul 1281; Mehmed Necatî, *Târih-i Feth-i Yanık*, TSMK, Revan nr. 1308; Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamenice* (Eser üzerinde 1970 yılında İbrahim Özcan tarafından bir mezuniyet tezi hazırlanmıştır); Mustafa Zühdî, *Târih-i Uyvar*, İ.Ü. Ktp. TY nr. 2488; Osman Dede, *Cevâhirü't-tevârih*, Köprülü Ktp. Hâfız Ahmed Paşa nr. 231 (Bu eserin müellifi ve çeşitli nüshaları hususunda bkz. Abdülkadir Özcan, “Cevâhirü't-tevârih”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 434-435).

²⁷ Köprülü Ktp. Hâfız Ahmed Paşa nr. 212. Eserde yedi ayrı bölüm halinde Köprülü Mehmed Paşa (2a-76a), Ahmed Paşa (76a-164a), Mustafa Paşa (164a-178b), Amca-zâde Hüseyin Paşa (178b-182b), Nu'mân Paşa (182b-186b) ve yine Köprülü ailesinden sadrazam olmamakla beraber önemli görevler üstlenmiş bulunan Abdullah Paşa (189b-197a) ile Ahmed Paşa (198b-202a) devirleri siyasî ve askerî olayları ele almıştır. Genel haliyle Köprülü ailesine ait biyografik bir çalışma görünümünde olmakla beraber *Silsiletü'l-âsafiyye*, verdiği tafsilatlı bilgilerle klasik biyografik kitaplarından ayrılmaktadır. Bu bakımdan eseri Köprülüler devri Osmanlı siyasî ve askerî tarihi olarak vasıflandırmak daha doğru olacaktır.

²⁸ “Der Medh-i Hânedân-ı Köprülü”, *Mecmua*, Köprülü Ktp., Asım Bey Kitapları, nr. 724, vr. 285b.

I. B Ö L Ü M

SADARETİ ÖNCESİ MUSTAFA BEY

Osmanlı devlet adamlarının devlet hizmetine girmeden önceki hayatlarına dair biyografik malzeme elde etme güçlüğü bir sadrazam oğlu ve sadrazam kardeşi olmasına rağmen Köprülü-zâde Mustafa Paşa'da da kendini göstermektedir. Onun hakkında zaman zaman, hizmetindeki atların masrafına varıncaya dek ayrıntılı bilgi sunan kaynaklar asıl ihtiyaç duyduğumuz hususlarda maalesef aynı derecede cömert davranmamıştır²⁹.

Sadareti öncesine dair bilinenler gerçekten çok fazla değildir. Köprülü Mehmed Paşa³⁰ ile Aişe Hanım'ın üç erkek evlâdının ortancası olarak 1047 (1637-1638)'de Köprü'de dünyaya gelmiştir³¹. Doğduğunda kendisine verilen ismin Fazıl

²⁹ Gerçekten, arşivdeki araştırmalarımız esnasında Mustafa Paşa'ya, ya da o zamanki unvanıyla Mustafa Bey'e ait dört bin dokuz yüz altmış akçelik bir hesap pusulasına hiç zahmetsizce ulaşabildiğimizi (BA, Ali-Emirî-IV. Mehmed, nr. 5521), fakat öte yandan çalışmamız açısından asıl önem teşkil eden pek çok konuda belgelerin yetersizliği ile karşılaştığımızı belirtmeliyiz.

³⁰ Dimitri Kantemir Mustafa Paşa'yı Köprülü Mehmed Paşa'nın değil, Ahmed Paşa'nın oğlu olarak göstermektedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, trc. Özdemir Çobanoğlu, İstanbul 1998, II, 931, not 131).

³¹ Bu üç erkek evladın diğer ikisi ağabeyi Ahmed Paşa ile kardeşi Ali Bey idi. Ali Bey'in çok yaşamadığını, ağabeyi ile beraber katıldığı Raab (Szent Gotthárd) savaşından dönerken yolda hastalanarak genç yaşta öldüğünü biliyoruz (Mustafa Zühdi, *Târih-i Uyvar*, İÜ Ktp. TY nr. 2488, vr. 70b-71a). Mustafa Paşa'nın üç de kız kardeşinin olduğundan bahsedilmektedir (Ahmed Refik, *Köprülü Mehmed Paşa*, İstanbul 1331, s. 132). Bu üç kızın, Köprülü Mehmed Paşa'nın kendi ağzından kaleme alınan vakfiyesinde zikredilen Saliha, Hatice ve Fâtıma hanımlar olduğu anlaşılmaktadır (*Köprülüler'e Ait Vakfiyeler*, Köprülü Ktp. Vakfiye III, vr. 46a). Ancak ağabeyi Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra kendi ağzından kaleme alınan vakfiyesinde Mustafa Paşa mirasçılar arasında üç değil, iki kız kardeşten bahsetmektedir (Köprülü Ktp. Vakfiye IV, vr. 7a). Bu durumda Köprülü ailesi her iki vakfiyenin tarihleri olan 1071 ile 1089 arasında Ali Bey'den başka bir evlad daha kaybetmiş demektir. Bu arada, Mehmed Paşa'nın eşi Aişe Hanım ile, isimlerinin yaş sırasına göre yazıldığını kabul edersek, büyük kızı Saliha Hanım'ın bazen karıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kaynaklarda eşinden bahsedilirken Aişe Hanım yerine Saliha Hanım adının kullanıldığını görüyoruz (*Târih-i Fâzıl Ahmed Paşa*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye nr. 909, vr. 77b; Silahdar, I, 526). Ancak, Köprülü Mehmed Paşa'nın yine aynı vakfiyesinde geçen "zevce-i mükerremem Aişe Hatun" ibaresi eşinin ismi hususunda şüpheye yer bırakmamaktadır (Vakfiye I, 37a; III, 46a). Bu arada, Mustafa Paşa'nın anne tarafından tevarüs etmiş olması muhtemel özelliklerinin anlaşılması bakımından Aişe Hanım hakkında biraz bilgi vermek gerekirse, kaynaklarda son derece dindar ve mütevazi bir kadın kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. Belki biraz abartılı olmakla beraber, sabahlara kadar namaz kıлып bütün günlerini oruç tutarak geçirdiğinden, "rûy-i zemînde 'iffet ü 'ismet ve sıyâm u ibâdet ile misli" olmadığından, bir sadrazam hanımı ve annesinden umulmayacak derecede "bir fakîre hatun gibi" sade ve gösterişsiz giyindiğinden

Mustafa değil, sadece Mustafa olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Önceleri kaynaklarda ağabeyi için kullanılan bir sıfat olan “Fâzıl”, daha sonra Mustafa Paşa için de kullanılır olmuş ve zamanla bu sıfat iki kardeşin isimleri gibi telakki edilmeye başlanmıştır³².

Mustafa Paşa'nın eğitim hayatına dair bildiğimiz ne varsa Köprülü ailesinin bir tarihini kaleme almış olan Behcetî İbrahim'e borçluyuz. Buna göre, önce babası sonra ağabeyinin sağladığı imkânlarla zamanın ileri gelen âlimlerinden dersler almış, İstanbul dışındaki meşhur alimler kendisi için şehre getirtilmiş, böylece Mustafa Bey'in “görmediği fenn ü nüsah” kalmamıştı³³. Özellikle hadis ilminde ilerliyerek “imâmü'l-hadis” mertebesine ulaşmış, hatta Süleymaniye ile Vefa semtleri arasındaki kütüphanesinde İstanbul ulemasına dersler vermiştir³⁴. Özellikle, Şeyhülkurra Ali el-Mansurî'nin, o zamanki İslam dünyasının önde gelen fikir merkezlerinden el-Ezher Medresesi'nde iyi bir eğitim aldıktan sonra İstanbul'da, henüz kırklı yaşlarının başında bulunan Mustafa Bey'in meclisine katılması dikkat

bahsedilmektedir (Osman Dede, *Cevâhirü't-tevârih*, Köprülü Ktp., Hâfız Ahmed Paşa nr. 231, vr. 165b). Mustafa Paşa'nın da şatafattan hoşlanmaması, elbiselerinin sadelikleriyle dikkat çekmesi annesinin bu özelliğini hatırlatması bakımından dikkat çekicidir (*Anonim Osmanlı Tarihi*, nşr. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 28; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1838, XII, 322). Ayrıca, söz konusu vakfiyelerde Aişe Hanım'dan başka bir kadından ve hepsi “li-ebeveyn” üçü kız ikisi erkek toplam beş çocuktan başka evlattan bahsedilmediğine göre Köprülü Mehmed Paşa'nın hayatını tek eşli geçirdiğini, ya da en azından başka bir kadından çocukları bulunmadığını söyleyebiliriz.

³² Mesela erken tarihli kaynaklarda Mustafa Paşa'nın isminden önce kullanıldığını gördüğümüz “vezîr-i âdil ü fâzıl” ya da tam tersi “vezîr-i fâzıl u âdil”, “fâzıl-ı yegâne”, “fâzıl u kâmil ve âlim ü âmil” gibi tanımlamalar “fâzıl” kelimesinin isim değil sıfat olduğunu açıkça göstermektedir (Aynı şekilde yine erken tarihli kaynaklarda Ahmed Paşa'nın isminin de “gazi ve fâzıl Ahmed Paşa” ya da “fâzıl u gazi Ahmed Paşa”, “emîr-i âkıl u fâzıl” gibi şekillerde geçtiğini görmekteyiz). Arşiv belgelerinde de isminin sadece Köprülü-zâde Mustafa Paşa olarak geçmesi bunu isbatlamaktadır. (Ancak bunun istisnâları da yok değildir. Mesela, BA, MD nr. 100, s. 1'de “der-zemân-ı sadrû'l-vüzerâ hazret-i Fâzıl Mustafa Paşa” ibaresiyle karşılaşmaktayız). Nitekim, aynı mesele üzerinde Hammer de durmakta, Osmanlı tarihinin, hayatında hiçbir suç işlemeyen, lüzumsuz hiçbir söz söylemeyen Mustafa Paşa'yı “fâzıl” lakabına lâyık gördüğünden bahsetmektedir (aynı eser, XII, 322).

³³ Bununla beraber hangi alimlerden ders aldığı belli değildir. Ancak ağabeyi Ahmed Paşa'nın hocaları arasında Osman Efendi ile Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin isimlerini bildiğimize göre (Tayyib Gökbilgin, “Köprülüler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, VI, 898), iki kardeşin arasında sadece iki yaş fark olduğunu göz önüne alarak Mustafa Paşa'nın da ağabeyi ile beraber bu iki hocadan ders almış olduğunu düşünebiliriz. Zaten, herhangi bir kaynak gösterilmemekle beraber araştırma eserlerde iki kardeşin medrese eğitimine birlikte başladığından bahsedilmektedir (Tayyib, Gökbilgin, aynı eser, 903; Vahid Çabuk, *Köprülüler*, İstanbul 1988, s. 159; Fehmi Yılmaz, *The Life Of Köprülü Fazıl Mustafa Paşa And His Grand Vizierate*, yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1996, s. 3).

³⁴ Behcetî Seyyid İbrahim, aynı eser, vr. 164a. Fehmi Yılmaz ise Mustafa Paşa'nın söz konusu kütüphanede ders verdiğinden değil, aksine ders aldığından bahsetmektedir (aynı eser, s. 3).

çekici bir örnektir. Bu olayı nakleden Şeyhî'nin, "sît-i iştihârları âlem-gîr ve tanîn-endâz-ı mesâmi'-i sagîr ü kebîr olmağın, sadriazâm-ı sâbık Köprülü Ahmed Paşa'nın birâderleri Mustafa Bey'in meclis-i şerîflerine vâsıl omuşlar idi" şeklindeki ifadesi, genç yaşına rağmen Mustafa Bey'in meclisine katılanların, sıradan talebeler değil, belli bir seviyeye ulaşmış meşhur âlimler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir³⁵. Hammer'in, gerek sarayında ve gerek ordugâhında sürekli okumakla iştilal eden bir sadrazam olduğu yönündeki bahsi de dikkate alındığında, siyasi kimliğinin yanı sıra Mustafa Paşa'nın, gözardı edilemeyecek kadar kuvvetli bir ilmî kimliğinin de bulunduğu gerçeği kendini iyice göstermektedir³⁶. Aynı şekilde, Belgrad'ın fethiyle sonuçlanan ilk seferi sırasında, cephede şehit düşen Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın cenaze namazını bizzat kıldırması da yine onun ilmiye ile olan alakasına işaret ediyor olması bakımından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷. Bununla beraber, hiç bir kaynakta gerçek manada müderrislik yaptığına dair bilgi yoktur. Köprülü Mehmed Paşa'nın, büyük oğlu Ahmed Paşa'yı Sahn-ı Semân müderrisliğine dek yükselmişken bu sahadan uzaklaştırmış olduğuna bakarak, diğer oğlunun ilmî bir görev almamasına özellikle dikkat ettiği düşünülebilir. Bu arada, Behcetî İbrahim'in Mustafa Paşa'nın özellikle dışişlerinde geniş bilgi sahibi olduğundan bahsetmesinin dikkat çekici olduğu da belirtilmelidir³⁸. Nitekim, sadreti zamanındaki faaliyetleri derinden incelendiğinde Mustafa Paşa'nın bu konudaki vukufu kendini göstermektedir³⁹.

Kaynaklarda Mustafa Paşa'nın ismine en erken 1065 (1651-1652) yılında rastlıyoruz. Bu yılda Köprülü Mehmed Paşa vali olarak Trablusşam'a atandığı vakit,

³⁵ *Vekâyi'ü'l-fudalâ*, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, II, 677.

³⁶ Hammer, aynı eser, XII, 322. Aynı şekilde, 1689'da İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir William Trumbull'un Shrewsbury kontu Charles Talbot'a yazdığı bir mektupta Mustafa Paşa'dan şeriat konusunda geniş bilgi sahibi ve bunun sıkı bir takipçisi olarak bahsetmesi de onun ilmî yönüne işaret etmektedir (Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and The Turks In The Seventeenth Century*, Philadelphia 1991, s. 371).

³⁷ Mevkufatî, *Vakâat-ı rûzmerre*, II, TSMK, Revan nr. 1224, vr. 19a; Silahdar, II, 536; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 17.

³⁸ "Ve bâ-husûs umûr-ı hâriciyyede mebsût olup, dünyânın her vechiyle ahvâline ittîlâ' kesb idüp her hâlde teferrüd buyurmuşlar idi", *Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 164a.

³⁹ Behcetî İbrahim'in aksine Graf Marsigli, "gerek umûr-ı mülkiyye ve gerekse umûr-ı askeriyyede pek o kadar akıllı ve müdebbir bir zat" olmadığını iddia ederken (*Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, trc. M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934,

oğulları Ahmed ile Mustafa beyler bazı eşyaları alarak o sırada ikamet ettikleri Köprü'den hareketle babalarının peşi sıra bu şehre doğru yola çıkmışlar, fakat kısa süre sonra Mehmed Paşa'nın görevden azledildiğinin haberi üzerine henüz yarı yoldayken geri dönmek zorunda kalmışlardı⁴⁰. Bu bilgiden hareketle, daha önce Çorum, Amasya, Trabzon ve Şam'daki görevleri ile Köstendil'deki sürgünü sırasında da oğullarının Köprülü Mehmed Paşa ile beraber oldukları tahmininde bulunabiliriz.

Bundan sonra 1070 (1659-1660) yılında, henüz yirmi iki yaşında iken Mustafa Bey'in dergâh-ı âlî müteferrikalarından olduğunu, aynı zamanda Kocaeli'nde icmalli zeamete sahip bulunduğunu öğreniyoruz⁴¹. Ancak ne zaman tayin edildiği bilinmediği gibi bu görevde ne kadar kaldığı da belli değildir. Resmî görevlerine dair 1070 yılından sonra edinebildiğimiz ilk bilgi ise yirmi yıl sonrasına aittir. 1 Cemâziyelâhir 1091 Cuma günü (29 Haziran 1680) padişah huzurunda hil'at giyerek, haslar tevcihiyle kubbe veziri tayin edilmiştir⁴². Arada başka her hangi bir görevde bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Ancak, hayatının bu yirmi yılını nasıl geçirdiğine dair kaynaklarda bazı bilgilere rastlamak mümkündür.

Günümüz araştırma eserlerinde Ahmed Paşa'nın sadareti zamanında Mustafa Bey'in onunla beraber Kandiye seferine katılmış olduğundan, Karabiber Çiftliği'ndeki ölümü esnasında da yine onun yanında bulunduğundan bahsedilmekte ve buradan hareketle ağabeyinin bütün seferlerine katılmış olabileceği tahmini

s. 33), Şemseddin Sami ise Mustafa Paşa'nın dışişlerindeki bilgisizliğinden bahsetmiştir ki (*Kamûsü'l-a'lâm*, İstanbul 1314, V, 3909), bunlar tamamen mesnedsizdir.

⁴⁰ Naima, *Târîh*, VI, 22; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1995, s. 416; Tayyib Gökbilgin, aynı eser, s.893.

⁴¹ "... Destûr-ı ekrem Mehmed Paşa edâmallahu te'âlâ iclâlehunun oğlu olup, Dergâh-ı mu'allama müteferrikalarından kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Mustafa zîde-mecdehunun Kocaeli sancağında ... vâki' berât-ı şerîfime mutasarrıf olduğu icmalli ze'âmeti...", BA, MD , nr. 93, s. 50/271 (Bkz. Belge 1); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1995, s. 431.

⁴² İshâ-zâde, *Târîh* (nşr. Ziya Yılmaz), İstanbul 1996, s. 167; Abdi Paşa, *Vekayinâme* (haz. F. Çetin Derin, Doktora tezi), İstanbul 1993, s. 422; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 114; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târîh*, İstanbul 1928, I, 731; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh*, İstanbul 1282, I, 362; *Silsiletü'l-âsafıyye*, vr. 164a; Şeyhî Mehmed, *Vekayü'l-fudala*, II, 101, Osman-zâde Taib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzera* (nşr. D.Robischon), Freiburg 1969, s. 116; *Sadrzamların Terâcim-i Ahvâli*, İÜ Ktp. İbnü'l-emîn nr. 2482, vr. 110; Hammer, aynı eser, XII, 46; Şemseddin Sami, aynı eser, V, 3908.

üzerinde durulmaktadır⁴³. Halbuki bunun artık bir tahminden öte bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Köprülü-zâde Ahmed Paşa devri için birinci elden kaynak durumunda olan Mustafa Zühdi'nin *Tarih-i Uyvar* adlı eserinde sadrazamın iki erkek kardeşine ayrılmış kısa bir bölüm vardır. Burada Mustafa Bey'in Uyvar ve Yenikale fetihleri ile Raab (Szent Gotthárd) yenilgisi sırasında ağabeyi ile beraber olduğundan, hatta "emîrâne ceng ü cidâl ve dilrâne harb u kıtal" ettiğinden bahsedilmektedir⁴⁴. Yine aynı esere göre Mustafa Bey'in seferler dışında kalan bütün vaktini ilimle meşgul olarak geçirdiği de belirtilmelidir⁴⁵.

Kandiye Muharebesi ve Mustafa Bey'in Annesi ile Beraber Hacca Gitmesi

Önce IV. Murad zamanındaki Avlonya, ardından Sultan İbrahim zamanındaki Sünbül Ağa olayları ile Girid adası üzerinde Osmanlılar ile Venedikliler arasında başlayan savaş Köprülü-zâde Ahmed Paşa'ya babasından miras kalmıştı. Köprülü Mehmed Paşa zamanında Venedikliler'in Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almış olmalarına rağmen önemli başarılar elde edilebilmiş, bir taraftan Deli Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle adadaki bir çok önemli kale ele geçirilirken, diğer taraftan Çanakkale Boğazı'ndaki abluka kaldırılmış, Venedikliler'in elinde bulunan Limni ve Bozcaada geri alınmıştı. Ancak hâlâ devam eden Kandiye kuşatması ile Girid adası adeta "Devlet-i Aliyye'nin ta'limhâne-i harbîsi" durumuna gelmişti. Köprülü-zâde Ahmed Paşa Avusturya ve Erdel meselelerini hallettikten sonra, yıllardır devam eden ve büyük kayıplara yol açan Girit savaşına bir son vermek amacıyla 14 Mayıs 1666'da Edirne'den yola çıkmış, iki buçuk yıl süren kuşatmanın ardından 6 Eylül 1669'da imzalanan on sekiz maddelik bir antlaşmayla Kandiye Kalesi'ni teslim almıştı.

⁴³ Mesela bkz. Tayyib Gökbilgin, aynı eser, s. 903. Bibliyografyasında Gökbilgin'in bu makalesinin adı geçmemekle beraber aynı tahmin üzerinde Fehmi Yılmaz da durmak istemiş, ancak karışık bir ifade kullanmıştır. Buna göre, ölümü sırasında ağabeyinin yanında bulunması Mustafa Paşa'nın Kandiye seferindeki varlığının bir delilidir. Diğer seferlerden bahis yoktur (aynı eser, s. 3).

⁴⁴ *Târih-i Uyvar*, İÜ Ktp. TY. nr. 2488, vr. 70a-70b.

⁴⁵ "ve evkât-ı nakd-ı sâ'iresin dahi râh-ı 'ulûm ve fezâ'il ü şecâya'a bezl ü harc idüp ...", aynı eser, vr. 70b.

Yaklaşık iki buçuk yıl boyunca devam eden bu sefere Mustafa Bey'in de katıldığı, sefer hakkında bilgi veren gerek kaynak gerek araştırma eserlerin hemen hepsinde yer almaktadır⁴⁶. Esasen bu sefere Köprülü ailesinden katılan tek kişi Mustafa Bey değildi. Amcası Hasan Ağa, onun oğlu Hüseyin Bey, yani meşhur Amca-zâde Hüseyin Paşa ve hatta annesi Aişe Hanım ile kız kardeşleri dahi kendisiyle beraberdi⁴⁷. Son derece müşfik bir anne olduğuna bildiğimiz Aişe Hanım⁴⁸ daha seferin başında Ahmed Paşa'yla beraber adaya gelerek iki buçuk sene boyunca İnadiye Kalesi civarında bir sarayda ikamet etmişti⁴⁹. Bu ikameti sırasında bir de adakta bulunmuştu. Kale fethedilirse hacca gidecekti. Hatta fethe artık kesin gözüyle bakıldığı son günlerde hac hazırlıkları tamamlanmış bulunuyordu. İşte kaynaklarda Kandiye seferi sırasında Mustafa Bey'in varlığından daha ziyade fetih sonrası hac yolculuğunda annesine refakat etmesi münasebetiyle bahsedilmekte, sefer sırasında etkin bir rolü olup olmadığına dair bilgi verilmemektedir. Ancak, daha önceki seferlerde bizzat çarpışmalara katıldığını bildiğimize göre, Mustafa Bey'in bu seferde iki buçuk yıl boyunca İnadiye Kalesi'nde annesinin dizi dibinde oturduğunu düşünmek haksızlık olacaktır.

Kale anahtarlarının teslim edildiği gün Mustafa Bey içinde bulunduğu maiyyet ile beraber ağabeyinin eteğini öperek sevinç göz yaşları dökmüştü. Ertesi gün İnadiye Kalesi'nde Aişe Hanım'la buluşmuş ve Ahmed Paşa annesiyle kardeşinin beraber hacca gitmesine izin vererek, gelecek senelerde kendisinin de bu farzı yerine getirebilmesi için dua etmelerini istemişti. Bunun üzerine amcaları Hasan

⁴⁶ *Cevâhirü't-tevârih*, vr. 165a-165b; Silahdar, I, 526; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 421, not 4; Tayyib Gökbilgin, aynı eser, s. 903; Vahid Çabuk, aynı eser, s.160; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997, s. 138, not 101. Raşid ve kaynak olarak onu kullandığı anlaşılan *Silsiletü'l-âsafıyye* müellifi ise bu seferde ne Mustafa Bey'in ne de annesinin varlığından bahsederler.

⁴⁷ *Cevâhirü't-tevârih*'in Hafız Ahmed Paşa nüshasında sadece annesi, amcası ve amca oğlundan bahsedilmekteyse de (vr. 165a-165b) Hamidiye nüshasındaki ifadelerden kız kardeşlerinin de sefer sırasında adada bulunduğu anlaşılmaktadır (*Târîh-i Fâzıl Ahmed Paşa*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye nr. 909, , vr. 77b).

⁴⁸ Daha önceki Uyvar Seferi sırasında Aişe Hanım'ın oğluna duyduğu hasret ve fetih haberini alır almaz bir an evvel kendisini görebilmek için ordunun kışlamakta olduğu Belgrad'a koşuşu Mustafa Zühdî'nin *Tarih-i Uyvar* adlı eserinde uzun uzadıya anlatılmaktadır (vr. 51b-54a).

⁴⁹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*'nde fetih sonrası etrafa fetihnameler gönderilirken Kapıcılar Kethüdası Siyavuş Ağa'nın da İstanbul'da Vâlide Sultan'a ve sadrazam validesine birer fetihnâme götürmekle görevlendirildiğinden bahsedilmektedir (*Seyahatnâme*, İstanbul 1928, VIII, 473). Bundan,

Ağa, amca oğulları Hüseyin Bey ve kız kardeşleri ile Enderûn ve Birûn halkından bazı kimselerin de katılmasıyla kalabalık bir kabile halinde 16 Cemaziyelevvel (12 Ekim 1669) Cuma günü⁵⁰ Kandiye Limanı'ndan dört parça çekdirme ile İstanbul'a doğru hareket edildi⁵¹. Sadrazam Ahmed Paşa da bir iki mil boyunca gemisiyle kabileyi uğurlamaya çıkmıştı. O esnada İstendiye adasını boşaltan düşman da çekdirme ve kalyonlarıyla denizde seyretmekteydi. Hac kafilesinin bu Venedik kalyonları arasından geçişini karadan izleyenler göz yaşlarını tutamamıştı⁵².

K ö p r ü l ü - z â d e A h m e d P a ş a ' n ı n Ö l ü m ü , S a d a r e t
M ü h r ü n ü n M u s t a f a B e y T a r a f ı n d a n P a d i ş a h ' a
T e s l i m i v e S o n r a k i G e l i ş m e l e r

Bir süredir istiskadan rahatsız bulunan Ahmed Paşa'nın sağlığı Lehistan seferleri sırasında iyice bozulmuş bulunmaktaydı. Hasta sadrazam son sefere bizzat katılamamış, yerine önce Şişman İbrahim Paşa, kısa bir süre sonra onun seferdeyken ölümü üzerine de Şeytan İbrahim Paşa serdar tayin edilmişti. 1676 sonlarında sadrazamın hastalığı divan toplantılarına riyaset edemeyecek kadar artmış bulunuyordu. 17 Cemaziyelevvel Salı günü Okmeydanı'ndaki ulufe divanına gelememiş, yerine o sırada üçüncü vezir bulunan Kara Mustafa Paşa vekâlet etmişti⁵³. Buna rağmen Sultan IV. Mehmed'in İstanbul'dan Edirne'ye hareketi üzerine o da padişahın arkasından yola çıktı. Önce yanında Kara Mustafa Paşa ve Musahib Mustafa Paşa olduğu halde padişah hareket etmişti. İki gün sonra da Ahmed Paşa ordu ve diğer devlet adamları ile beraber şehirden ayrıldı. Kardeşi Mustafa Bey de yanında idi. Fakat hastalığı yüzünden Ahmed Paşa hızlı ilerleyemiyordu. Bunun üzerine zorlandıkça istediği yerlerde durup dinlenerek ilerlemek üzere ordudan ayrıldı. Çorlu ile Karıştıran arasında Ergene-suyu

o sırada Aişe Hanım'ın adada değil İstanbul'da bulunduğu gibi bir anlam çıkmaktadır ki doğru değildir.

⁵⁰ "... ve mâh-ı mezbûrun üçüncü Cum'ası günü Kandiye limanından dört pâre çekdirme ile ...", *Cevâhirü't-tevârih*, 167b. Silahdar ise 23 Cemaziyelevvel Cumartesi tarihini vermektedir (I, 526).

⁵¹ *Cevâhirü't-tevârih*'in Hafız Ahmed Paşa nüshasında hac kafilesinde Aişe Hanım ile Mustafa Bey'den başka kimlerin bulunduğu dair bilgi yoktur. Hamidiye nüshası ise bu hususta daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır (vr. 77b).

⁵² *Cevâhirü't-tevârih*, vr. 167b.

⁵³ Silahdar, I, 651.

yakınındaki Karasinit (bugünkü adı Kırkgöz) adlı köyde Karabiber denilen bir kimsenin çiftliğinde dinlenmekteyken 26 Şaban gecesini öldü. Cenâze namazı hemen orada yanında bulunanlar tarafından kılındıktan sonra Mustafa Bey sadaret mührünü alıp, 28 Şaban'da henüz Edirne'ye varmadan Hasköy kazasının Osmanlı köyünde yetiştiği padişaha teslim etti⁵⁴.

Mustafa Bey'in bu İstanbul'dan Edirne'ye göç sırasında ağabeyinin yanında bulunması Leh seferleri sırasında da yine onunla beraber olduğu tahminini akla getirmektedir. Nitekim, daha önceki hemen bütün seferlerine katılmışken, bu son seferlerinde onu yalnız bırakmış olması düşünülemez.

1661-1676 yılları arasında Mustafa Bey'in hemen bütün zamanını, seferde ve hazarda, ağabeyi Ahmed Paşa'nın yanında geçirdiğini gördükten sonra, tekrar 1680'de Kubbealtı'nda yedinci vezir tayin edildiği tarihe dönelim. Bu, Mustafa Paşa'nın babası zamanındaki Dergâh-ı âlî müteferrikalığından sonra bilinen ilk resmî görevidir ve eniştesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti zamanındadır. Mustafa Bey'in bu kadar uzun zaman hiçbir görevde bulunmamış olması Hammer'in de dikkatini çekmiş gibidir. Ancak Hammer, "o zamana kadar hiçbir resmî görevde bulunmamış olan Mustafa Bey'in", (Hammer'in Mustafa Bey'in yirmi yıl önceki Dergâh-ı âlî müteferrikalığından haberi olmadığı anlaşılakta), Kubbe vezirliğine atanmasının Kara Mustafa Paşa'nın onu kendi yüksek mevkiine rakip olarak görmediği bir sırada olduğundan bahsetmekle meseleye farklı bir boyut kazandırmakta, bir rekabet çatışmasını hatırlatmaktadır⁵⁵. Ancak aksine Mustafa

⁵⁴ Silahdar, I, 652; İsa-zâde, 152; Zübde-i Vekayi'ât, 77; Raşid, Târih, İstanbul 1282, I, 334; Silsiletü'l-âsafiyeye, 163b-164a; Vekayinâme, 400; G.F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople, A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, London 1920, s. 193; Rycout, *The Turkish History*, London 1704, II, 216; Hammer, aynı eser, XII, 1; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1995, s. 428. *Hammer Tarihi*'nin Vecdi Bürün tarafından yapılan tercümesinde "Çevirenin notu" işaretiyle, Kara Mustafa Paşa'nın yerine Mustafa Bey'in sadrazam olmak istediğinden bahsedilmektedir ki tamamen mesnedsizdir (Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, trc. Vecdi Bürün, İstanbul 1990, VI, 311-312, not 4).

⁵⁵ Hammer, aynı eser, XII, 46. Belki, eserin Türkçe tercümesinde çevirmeni Kara Mustafa Paşa yerine Mustafa Bey'in sadrazam olmak istediği şeklinde bir dipnot düşmeye sevkeden de Hammer'in bu ifadesi olmuştur (bk. dipnot 54). Ancak, kendi mevkii ne olursa olsun Kara Mustafa Paşa'nın, yıllar önceki dergâh-ı âlî müteferrikalığından başka bir kariyeri bulunmayan, hatta henüz sadece "bey" unvanı taşıyan kayın biraderini kendisine rakip olarak görmesinin imkânsızlığını kabul etmek gerekir.

Bey'in bu göreve eniştesinin tavsiye ve delaleti ile gelmiş olduğunu biliyoruz⁵⁶. Hatta, Kara Mustafa Paşa'nın kayın biraderi hakkında böyle bir delalette bulunabilmek için Çehrin seferinden başarıyla dönmesi gerekmiş gibi görünmektedir. Fakat bu arada, taşıdığı "Köprülü" adının şöhretine rağmen Mustafa Bey'in siyasî kariyerinin neden çok daha önce değil de Merzifonlu'nun Çehrin'de elde ettiği şöhretten sonra başladığı düşündürücüdür. Merzifonlu'yu sadarete kadar getirenin kayın pederi ile kayın biraderinin desteği olduğu inkâr edilemez. Buna karşın aynı desteğin Mustafa Bey için gösterilmediği, fakat aksine ilim yolunda ilerlemesi için her türlü imkânın sağlandığı dikkat çekmektedir. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde başka kaynaklarda rastlanmayan bilgilere rastlamaktayız⁵⁷. Buna göre Mustafa Paşa sürekli okumakla meşgul, kimseyle görüşmeyen, mevkide gözü olmayan, kendi halinde bir kimse idi ki, bu özellikleri uzun yıllar kendisini herhangi bir devlet hizmetinde bulunmaktan alıkoyanın ne olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Keza, sadarete geldiği sırada İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Sir William Trumbull, Shrewsbury kontu (daha sonraları düktü) Charles Talbot'a yazdığı 6 Kasım 1689 tarihli mektubunda Mustafa Paşa'dan, "açgözlülük ve zorbalıktan uzak" bir kimse olarak bahsetmekte; sadarete yükselişinin de "saraya olan hevesinden çok, herkesin kabul ettiği dürüstlüğü sayesinde" gerçekleştiğini dile getirmektedir⁵⁸. Kantemir'in Mustafa Paşa'nın kendi oğullarına siyasetten çok ilim öğrettiği, onların "yüksek mevkilerden nefret etmeleri ve saray görevlerinde yükselme hevesine kapılmamaları" için çalıştığı şeklindeki bahsi⁵⁹ de gerek *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde ve gerek Sir William Trumbull'un mektubunda verilen bu bilgileri desteklemektedir. Bu arada gerek babası ve gerek ağabeyinin tavırlarının da Mustafa Paşa üzerinde etkili olduğundan bahsedilebilir. Doğruluğu şüpheli olmakla beraber, Vigneau'dan naklen Hammer⁶⁰ ve muhtemelen ondan naklen de Ahmed Refik⁶¹ Köprülü Mehmed Paşa'nın okuma-yazma bilmediğini iddia etmektedir. Ahmed Paşa ise önce ilim yoluna girmişken henüz çok baştayken bu yoldan ayrılmak zorunda kalmış, ancak

⁵⁶ "Vezîria'zam Mustafa Paşa perverde-i hânedânları olmağla doksan birde rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile ikrâm itmişdi", *Hadikatü'l-vüzerâ*, 116. Ayrıca bk. *Sadrzamların terâcim-i ahvâli*, 110; Tayyib Gökbilgin, aynı eser, 903.

⁵⁷ s. 28.

⁵⁸ Kenneth M. Setton, aynı eser, s. 371.

⁵⁹ Kantemir, aynı eser, 1032.

⁶⁰ aynı eser, XI, 114 ve 435, not 1.

hayatı boyunca gerçek bir ilim hâmisî olmuştur. Sadareti zamanında, himayesini gören Hasan Ağa, Mezakî, Nabî, Zühdi, Talib Ahmed Efendi, Fennî ve Hezarfen Hüseyin Efendi gibi isimler Ahmed Paşa'nın ilim ve sanata olan düşkünlüğünün canlı birer delilleridir⁶². Hammer'in Ahmed Paşa'nın "kumandan olmak için yaratılmış bir adam olmadığı"ni belirtmesi de dikkat çekicidir⁶³. Gerçekten, tarihin zalimliği ve kan dökücülüğü ile tanıdığı Köprülü, kendi tabiatının aksine oğullarını "çelebi-meşreb" yetiştirmiş, bir bakıma kendi eğitimsizliğini onları ilimle donatarak telafi etmiştir⁶⁴. Köprülü'den sonra Ahmed Paşa'nın da Mustafa Bey üzerinde bu yönde bir etkisi olduğu düşünülebilir. Baştan ilim yoluna girmişken daha sonra babası tarafından mülkiyeye sevk edilmiş olması belki de Ahmed Paşa'da hiç değilse kardeşinin siyasete bulaşıp ilmi elden bırakmasına engel olma, bir bakıma kendi ilim sevgisini onun şahsında tatmin etme ihtiyacı uyandırmıştı. Nitekim yukarıda gerek Köprülü Mehmed Paşa ve gerek Ahmed Paşa'nın, sadaretleri zamanında etraftan meşhur alimleri İstanbul'a getirterek Mustafa Bey'in mükemmel bir eğitim almasını sağladıklarından bahsedilmişti.

Böylece eniştesinin sadareti döneminden itibaren Mustafa Bey'in babası ve ağabeyinin gölgesinden çıkarak, kaynaklarda daha sık yer almaya, yavaş yavaş siyasî kimliğini kazanmaya başladığını görüyoruz. Bununla bağlantılı olarak taşıdığı "Bey" unvanının, yerini "Paşa"ya bırakması da çok sürmemiştir. Nitekim, hemen 1680 yılından itibaren kaynaklarda isminin artık Mustafa Bey değil, Mustafa Paşa olarak geçtiğini görmekteyiz.

Yine 1091 yılı Zilkadesinde (Kasım 1680) Valide Sultan ve iki oğlu Şehzade Süleyman ile Şehzade Ahmed İstanbul'dan Edirne'ye giderken, yolda muhafazaları görevi Mustafa Paşa'ya verilmiş idi⁶⁵. Ertesi yıl Sultan IV. Mehmed Edirne'den İstanbul'a göç ederken Valide Sultan'la şehzadelerin bu kez Edirne'de kalması

⁶¹ aynı eser, s. 131.

⁶² Ahmed Paşa'nın kendisinin de iyi bir hattat olduğu hatırlatılmalıdır (bk. Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i hattatîn*, İstanbul 1928, s. 82-83).

⁶³ Hammer, aynı eser, XI, 442.

⁶⁴ Köprülü'nün erken yaşta öldüğünü bildiğimiz küçük oğlu Ali Bey'in de alim yaratılışlı bir genç olduğu anlaşılmaktadır ("Ali Bey hazretleri dahi ilm ü ma'rifete tâlib ve merd ü merdâneliğe hayl-i râgıb iken ..." , *Târih-i Uyvar*, vr. 70b).

uygun görülmüş ve buradaki muhafazaları ile yine Mustafa Paşa görevlendirilmişti (2 Rebiülevvel 1092/22 Mart 1681). Bu konuda tek kaynağımız olan Silahdar, Mustafa Paşa'nın o sırada altıncı vezir olduğunu bildirmektedir⁶⁶. Ancak bu mevkiye ne zaman terfi ettiği belli değildir⁶⁷.

Aynı şekilde, beşinci vezirliğe tayini konusunda da herhangi bir tarih vermek mümkün değildir. Bilinen, Edirne kaymakamlığı görevinde bulunduğu sırada, 1094 senesinden itibaren artık altıncı değil, beşinci vezir olduğudur⁶⁸.

Mustafa Paşa Edirne kaymakamlığına eniştesi Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferine hareket etmesi üzerine getirilmişti⁶⁹. Bu görev süresince onun sık sık Edirne'ye gelip giden Sultan IV. Mehmed'i karşılamak ya da uğurlamaktan ve zaten uzun süredir orada ikamet etmekte olan Valide Sultan'la şehzadelere nezaretten başka önemli bir hizmette bulunduğunu bilmiyoruz. Bir bakıma, Mustafa Paşa'nın Edirne kaymakamlığının, 1681 yılından beri üzerinde bulunan Valide Sultan'la şehzadelere muhafaza görevinin bir uzantısı olduğunu düşünmek pek de yanlış olmasa gerek. Bu arada, Valide Sultan'ın Edirne'de vefatı da Mustafa Paşa'nın bu şehirdeki kaymakamlığı zamanına tesadüf etmektedir. Hatta, cenazenin kaldırılması ile bizzat ilgilenip sefer dolayısıyla o sırada Belgrad'da bulunan padişaha annesinin ölüm haberini bildiren de Mustafa Paşa olmuştur. Bu olaydan söz ederken Silahdar, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'dan "vezîr-i râbi" olarak

⁶⁵ Silahdar, I, 734.

⁶⁶ "Vâlîde Sultân hazretleriyle pâdişâh hazretlerinin birâderleri Şehzâde Sultân Süleymân ve Sultân Ahmed hazretleri Edirne'de kalmağın hidmet-i muhâfazalarıçün Vezîr-i sâdis Fâzıl Mustafa Paşa me'mûr oldu", Silahdar, I, 738.

⁶⁷ Fehmi Yılmaz ise, Mustafa Bey'in altıncı vezir oluşu ile muhafızlık görevini aynı tarihte göstermektedir (aynı eser, s. 5).

⁶⁸ "Ol gün Edirne kâ'im-makâmı Vezîr-i hâmis Fâzıl Mustafa Paşa Yoncaçeşmesi'ne değîn teşyî' eyleyüp... (sene erba'a ve tis'in ve elf vekayi'inden, mâh-ı rebîü'l-âhir guresi)", Silahdar, II, 5.

⁶⁹ *Zübde-i Vekayi'ât*, s. 164. O sırada İstanbul kaymakamlığına da Çaşnigir-zâde Mahmud Paşa getirilmiş bulunuyordu. Fehmi Yılmaz ise, Merzifonlu'nun sefere hareketi üzerine Çaşnigir-zâde Mahmud Paşa ve Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın yanısıra Kara İbrahim Paşa'nın da Belgrad kaymakamı tayin edildiğini bildirmektedir (s. 6). Ancak, Belgrad kaymakamlığı gibi bir görev mevcut bulunmaması bir tarafa, Kara İbrahim Paşa'nın o sırada Belgrad kaymakamı değil, sadece Sultan IV. Mehmed'in yol kaymakamı tayin edildiğini biliyoruz ("Yol ka'im-makâmı nasb olunan Vezîr-i sâlis Kara İbrahim Paşa ile...", Silahdar, I, 761). Çok geçmeden, 1094 Cemaziyevvelinde ise Kara İbrahim Paşa bu kez İstanbul kaymakamı olarak karşımıza çıkmaktadır (*Zübde-i Vekayi'ât*, s. 140).

bahsetmekte, fakat beşinci vezirlikten dördüncü vezirliğe terfi edilişi için yine herhangi bir tarih bildirmemektedir⁷⁰.

19 Zilkade 1094 (9 Kasım 1683) tarihinde Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın Niğbolu'nun ilhakıyla Silistre (Özü) muhafızlığına ve Babadağı seraskerliğine tayin edildiğini görmekteyiz⁷¹. Ancak kendisinin bu göreve fiilen başlaması yaklaşık bir ay sürmüş, savaş sahasında aradığı av ortamını bulamayan IV. Mehmed'in Edirne'ye dönüşüne kadar burada eski görevine devam etmiştir⁷². 9 Zilhicce (29 Kasım)'de padişahı Edirne'nin girişinde, Kadıncöyü'nde bizzat karşılayan Mustafa Paşa'nın böylece kaymakamlık görevi sona ermiş ve kendisine bir an evvel yeni görevinin başına geçmesi buyurulmuştur⁷³.

Mustafa Paşa'nın Lehistan ve Rusya ile yapılan savaşlarda daima önemli bir kışlak ve üs mevkiinde bulunan Babadağı'na serdar tayin edilmesi, hiç şüphesiz eniştesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kendisine olan güveninin bir neticesi gibi idi. Bununla beraber, Viyana'da uğradığı bozgun üzerine Merzifonlu'nun azl ve idam edilmesi Mustafa Paşa'yı sadece kendisini himaye eden bir akrabadan mahrum bırakmakla kalmamış, aynı zamanda taşıdığı Köprülü adına da gölge düşürmüştü. Nitekim çok geçmeden Babadağı serdarlığından azledilmesi büyük ölçüde bununla ilgiliydi. Lehistan kralı Jan Sobieski'nin Kamanıçe ve Boğdan taraflarına tecavüz için hazırlandığı sırada, durumu değerlendirmek üzere yeni sadrazam Kara İbrahim Paşa başkanlığında bir meşveret divanı toplanmış, Köprülüzade Mustafa Paşa'nın azil kararı da işte bu divandan çıkmıştı. Azil sebebi olarak ise, doğrudan Mustafa Paşa'nın yetersizliği gösterilmekteydi. Kendisinin "bu dünyâ âdemîsi" olmadığı

⁷⁰ "Edirne kâ'im-makâmı Vezîr-i râbi' Fâzıl Mustafa Paşa'dan rikâb-ı humâyûna mektûb gelüp mâh-ı mezbûrun onuncu salı gün bi-emrillahi te'âlâ Vâlide Sultân hazretleri fevt olup namâzı kılındıktan sonra arabaya tahmîl ve sūr'at ü isti'câl ve i'râz u ikrâm birle pençşenbih gün İstanbul'a varup ba'de'l-asr binâ eyledüğü câmi'-i şerîfi türbesinde defn olunduğun 'arz eylemiş.", Silahdar, II, 116.

⁷¹ Silahdar, II, 113; İsâ-zâde, aynı eser, s. 181-182; *Zübde-i Vekayi'ât*, s. 164; Raşid, I, 425.

⁷² "Ve Filibe etrâfi serâpâ çeltiklik olup dilhâh-ı humâyûn üzere şikârgâhî olmamağla Edirne kışlasına 'azîmet ve yine Belgrad'dan hareket buyurduğı minvâl üzere mâh-ı zilhiccenin dördüncü çehârşenbih gün bu nevbet Musâhib Paşa pâdişâh hazretlerinden mukaddem Hırka-i mübâreke ve Sancak-ı şerîf ve a'yân-ı devlet ile Filibe'den hareket idüp...", Silahdar, II, 119.

⁷³ Silahdar, II, 119. Fehmi Yılmaz bu sırada Mustafa Paşa'nın üçüncü vezir olduğunu bildirmekteyse de (aynı eser, s.7) bunda bir yanlışlık bulunduğunu bildirmek gerekmektedir. Zira, Mustafa Paşa'nın üçüncü vezir oluşu ertesi yıl vuku bulmuştur (bkz. s. 22).

belirtilerek, o tarafların “müstakil bir kavî serdâr ile ‘azîm ‘asker ve top ve mühimmât-ı cebehâneye muhtâc” bulunduğu öne sürülmüş ve yerine Boşnak Sarı Süleyman Paşa tayin edilmişti (Cemaziyelevvel 1095/Nisan-Mayıs 1684)⁷⁴. Babası ve ağabeyinin sadaretleri zamanında, onların yanında kazandığı askerî tecrübe bir tarafa, daha önce hiçbir muhafızlık ya da valilik görevinde bulunmamış olması gözönüne alındığında Mustafa Paşa hakkındaki bu “yetersizlik” iddiası belki bir parça makul görülebilir. Ancak, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın akıbeti daha farklı olmuş bulunsaydı, yeni sadrazam Kara İbrahim Paşa’nın söz konusu meşveret divanında Mustafa Paşa’nın azli konusunu aynı rahatlıkla gündeme getirip getiremeyeceği sorusu da akıldan çıkarılmamalıdır.

Kısa süreli bu muhafızlık görevinin ardından Mustafa Paşa yine Edirne’de Kubbealtı’na davet edilmiş, hatta üçüncü vezirlik makamına kadar yükseltilmişti (29 Cemaziyelevvel 1095/14 Mayıs 1684)⁷⁵. Fakat söz konusu azil hadisesi ve bunun genelinde mensup olduğu Köprülü ailesinin küçümsenmesi yüzünden Kara İbrahim Paşa hükümetine karşı duyduğu kırgınlık derin olmalıydı. Nitekim üçüncü vezir tayin edilmesinin üzerinden henüz birkaç ay geçmişken emekliliğini istemesi bu kırgınlığın bir neticesi idi. Hatta *Silsiletü’l-âsafıyye* müellifinin ifadesi dikkate alınacak olursa hükümete olan haklı kırgınlığı bir tarafa, Mustafa Paşa’nın varlığını hazmedemeyen, onun aleyhinde faaliyette bulunan bir “müfsidîn” grubu dahi mevcuttu⁷⁶. Bu kimselerin de tesiriyle olsa gerek 9 Receb 1095 (22 Haziran 1684)’te kendi rızası üzerine vezareti kaldırılan Mustafa Paşa bu suretle emekliye ayrılmış oldu⁷⁷.

⁷⁴ Silahdar, II, 127; *Zübde-i Vekayi’ât*, s. 174; Raşid, I, 441.

⁷⁵ Silahdar, II, 128.

⁷⁶ Behcetî İbrahim’in bu konudaki ifadesi gerçekten dikkat çekicidir: “Bu esnâda rukabâ-i Devlet-i Aliyye olan ba’zı müfsidîn müşârûn-ileyhin pertev-i zuhûrunu ‘adem-i hazmından nâşî istiskâl idüp vezâretinin ref’ine sa’y idüp, büyüce tekâ’üdlük ihsânıyla Devlet-i Aliyye’den teb’id olundu”, *Silsiletü’l-âsafıyye*, vr. 164b.

⁷⁷ Silahdar, II, 129; İsâ-zâde, aynı eser, s. 188; *Zübde-i Vekayiât*, s. 175; Raşid, I, 441; *Silsiletü’l-âsafıyye*, vr. 164b. İ. H. Uzunçarşılı, emekliliğe ayrılırken Mustafa Paşa’ya Azez ve Kilis sancaklarının arpalık olarak verildiğini bildirmektedir (*Osmanlı Tarihi*, III/2, İstanbul 1995, s. 431). Aynı bilgi Fehmi Yılmaz’ın eserinde de tekrarlanmıştır (s. 8). Fakat biz, söz konusu iki sancağın öteden beri vezaret hası olarak zaten Mustafa Paşa’ya ait bulunduğunu (“Ve anın selefi serdâr Vezîr Fâzıl Mustafa Paşa’ya ber-vech-i arpalık Azez ve Kilis sancakları hâs ta’yîn olundu”, Silahdar, II, 122) ve emekliye ayrılırken de bunların değil ocaklık olarak kendisine bırakılması, aksine elinden alındığını biliyoruz (“Vezîr-i sâlis Mustafa Paşa’ya tekâ’üd verilüp mutasarraf olduğu Azez ve Kilis

O sıralarda Batı'da önemli bazı gelişmeler vuku bulmaktaydı. 1683 Mart'ında, Viyana Kuşatması'ndan hemen önce Papa XI. Inosan'ın aracılığıyla Avusturya kralı Leopold ile Lehistan kralı Jan Sobieski arasında bir antlaşma imzalamış ve bu antlaşma ile iki devlet Osmanlılara karşı bir ittifak oluşturmuştu. Osmanlı Devleti'nin askerî zaafının Viyana'daki tezahürünün Avrupa'da uyandırdığı yeni heyecan Venedik doju Iustiniani'yi de harekete geçmeye sevk etmişti. Böylece, 1684'te Venedik'in de katılmasıyla büyüyen bu "Kutsal İttifak" Osmanlılar'ı aynı anda birkaç cephede birden mücadele vermek mecburiyetinde bırakmıştı⁷⁸. Avusturyalılar Budin ve Lehler Kamaniçe taraflarında saldırılarına devam etmekteyken Venedikliler de deniz cephesinde harekete geçmekte vakit kaybetmediler. Papa, Floransa, Malta, Ceneviz ve İspanya gemileriyle desteklenmiş büyük bir Venedik donanması 1684 ortalarında Mora'nın işgali için önemli bir mevki olan Ayamavra'yı ele geçirmiş bulunuyordu. Mustafa Paşa'nın İstanbul'da, büyük ihtimalle ilimle meşgul olarak geçirdiği emekliliği, Mora'da Venedikliler'le savaşın şiddetlendiği işte bu hareketli günlere rastlamıştı. Kara İbrahim Paşa hükümeti hiç değilse bu defa, savaş bölgesinde yetenekli muhafızlara ihtiyaç duyulduğu bir sırada Mustafa Paşa'yı göz ardı etmeyecek kadar duyarlıydı. Böylece, yaklaşık bir sene süren emeklilik döneminin ardından 1685 sonlarında Mustafa Paşa, *Anonim Osmanlı Tarihi* müellifinin ifadesiyle, "hâline komayup" Sakız muhafızlığına gönderildi⁷⁹. 1686 başlarında ise bu görevi Boğaz hisarı da denilen Seddülbahir muhafızlığı ile değiştirildi⁸⁰. Köprülü Mehmed Paşa'nın Çanakkale Boğazı'nın güvenliğini arttırmak amacıyla 1659 senesinde inşa ettirmiş olduğu bu kalede şimdi oğlu görev yapmaktaydı. Hatta Mevkufatî'nin eserinden Mustafa Paşa'nın babasının eseri olan bu kaleye büyük bir tabya ilave ettiğini de öğreniyoruz⁸¹.

sancakları hâslarıyla vezâreti Büyük Mirâhûr Şahin Mustafa Ağa'ya ... 'inâyet buyuruldu", Silahdar, II, 129). Bununla beraber, Mustafa Paşa'ya bir "büyüce tekâ'üdlük" verildiğini de yine kaynaklardan öğrenmekteyiz (Raşid, I, 441; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 164b).

⁷⁸ 1686'dan itibaren bu ittifak içinde Rusya'nın da yer aldığını görmekteyiz.

⁷⁹ Silahdar, II, 222.

⁸⁰ Silahdar, II, 230; *Zübde-i Vekayât*, s. 214; Raşid, I, 487, İsâ-zâde, aynı eser, s. 197.

⁸¹ "Vezîria'zam şehîd ü sa'îd sâhib-i sa'âdet Köprülü-zâde merhûm Mustafa Paşa bundan 'akdem Seddülbahr i'tibâr olunan boğaz hisârları muhâfazasına me'mûr oldukları eyyâmda müceddeden binâ ve ihdâs eyledikleri tabya-i kebirin...", *Vakiât-ı rûzmerre*, III, TSMK, Revan nr. 1225, vr. 84a. Esasen bu ifadede herhangi bir tarih bulunmuyor olması bizi Mustafa Paşa'nın söz konusu tabyayı Seddülbahir'deki ilk muhafızlığında mı yoksa iki sene sonraki ikinci muhafızlığında mı inşa ettirdiği gibi bir soruyla karşı karşıya bırakmaktadır. Ancak, kendisinin buradaki ikinci görevinin, böyle bir

Mustafa Paşa'nın Rikâb-ı Humâyun Kaymakamlığı

ve

Sultan IV. Mehmed'in Hal'i

Diğer tarafta, Avusturya cephesinde yaşananlar Osmanlı Devleti'ni derinden sarsacak, hatta “şebân-rûz kilâb sohbeti idüp dağda gezen adam”ın⁸², Sultan IV. Mehmed'in saltanatını tehdit edecek türdendi. 1685 sonlarında Kara İbrahim Paşa yerine sadrazam olan Sarı Süleyman Paşa düşman karşısında üst üste yenilgiler almaktaydı. Önce 1686 eylülünde bir buçuk asırdır Osmanlı hakimiyetinde bulunan Budin elden çıkmış, ardından Segedin, Şimontorna, Peçuy, Kapoşvar, Sikloş gibi başka önemli kalelerin de kaybıyla Osmanlı Devleti bütün Macaristan'ı Avusturyalılar'a kaptırmak gibi ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Lehistan ve Venedik cephelerinde olup bitenler bir tarafa, özellikle Avusturya cephesinde alınan yenilgiler memleket çapında yoğun bir memnuniyetsizlik havası yaratmakta, IV. Mehmed'in bu kritik durum karşısındaki kayıtsızlığı ise söz konusu memnuniyetsizliği büsbütün tahrik etmekteydi. Bu “felaket seneleri”nde dahi ava olan düşkünlüğünde sebatı elden bırakmamakla padişah, gerek asker ve ulemanın gerekse halkın nefretinden başka bir şey kazanmış değildi⁸³. Önceleri meclislerde gizliden gizliye yapılan dedikodular artık alenî şikâyetlere dönüşmeye başlamıştı⁸⁴. Nitekim, Davudpaşa Camii'indeki bir vaazı sırasında Şeyh Himmet-zâde Abdullah Efendi'nin, “Ümmet-i Muhammed ve devlet sâhibsiz kaldı. Ve bunca memâlik ve kılâ'-i İslâm düşmen-i dîn yedine girüp bî-hisâb cevâmî' vü mesâcid puthâne oldu.

inşaya imkân vermeyecek kadar kısa (bir aydan daha az) olduğu düşünüldüğünde ilk ihtimal kesinlik kazanmaktadır.

⁸² Silahdar, II, 285.

⁸³ Padişahın ava olan düşkünlüğünü arşivde yer alan “şikâr-ı humâyûn”a dair çok sayıdaki belgede takip etmek mümkündür: BA, Ali Emiri-IV. Mehmed, 984, 1517, 2005, 7651, 8509, 8510, 8511, 8512, 8515, 8529, 8648, 8649, 8715, 8716, 8717, 8720, 8721, 8722, 8778, 9007, 9044, 9207, 9238, 10053, 10539, 10788, 11494, 11575, 11900, 11969, 12008, 12025, 12463.

⁸⁴ “Pâdişâh hazretleri 'âdet-i me'lûfesi üzere şikâra gice gidüp gice gelmeğe başladı. Ve devlet kaydında olmayup külliyyet ile hidmet-i 'ibâdullahı ferâmûş eyledi. Du'â için Üsküdar'dan Beşiktaş'a göçelü ancak üç def'a gelüp, etrâfdan erâcif haberler zâhir olmağa başladı. Meselâ Leh kâfiri Kamanıçe etrâfin urup Boğdan hudûduna tecâvüz eyledi ve Mora'da olan 'askere imdâd ve zahire gönderilmediğünden ondan ziyâde kal'a elden gitdüğü haberi gelüp dibekek halk kendüden nefret eyleyüp dedikodu çoğaldı. Memleketler elden gitdi ve şikârdan nice bir ferâgat itmez. Halkdan utanmaz veyâ Allah'dan da mı korkmaz? Niceye değdir? Bu kırk yıldır avlandı, re'âyâyâ zulm itmeden gayri ne fâ'ide gördü? Ve bu çekilen sûylar hep şikâr fezâhatı değil mi? deyü hezâr güne ta'n-âmîz sözler ki 'ulemâ ve meşâyih ve ocak halkı dilinde söylenmeğe başladı.”, Silahdar, II, 245.

Fi‘linizi değiştirin, g n hınıza tevbe v  istiĝf r idin. Őimdensonra bize lâzım olan g zt m z yaşından imen bitince başımız yerden kalkmamak gerekdir. Nedir bu inüp binme? Ve nedir bu hay huy, nefsi emm renize uymalar? Nice bir h b-1 gaffletdesiniz.” diyerek yüzüne karşı kendisini korkusuzca taşlaması, padişahın nüfuz ve itibarının ne derece kırılmış olduğunu göstermesi bakımından son derece dikkat çekici bir  rnektir⁸⁵. Aynı Şekilde, Budin’in düşmesi üzerine, durum hakkında müşaverede bulunmak kasdıyla kendisini Davudpaşa’da huzuruna çağırdığı vakit Şeyhülislam Ali Efendi’nin, “Bizim ol c nibe vardığımuza ‘ulem nın rız sı yoktur. Emirleri ne ise i’lâm buyursunlar.” diyerek padişahı reddetmesi de bir başka çarpıcı örnek olarak karşımıza ıkmaktadır⁸⁶. Ne var ki IV. Mehmed bu hadisede de sadece gazaba gelip Ali Efendi’yi Őeyhülislamlıktan azletmekle kalmış, av sevdasından vazgeçmeye yanařmamıřtı⁸⁷.

Nihayet 1687 ortalarındaki Mohaç mağlubiyeti padişah hakkındaki hoşnutsuzluğu artık  n  alınamayacak Şekilde kabartan son hadise oldu. Yenilginin ardından Varadin’e kadar geri çekilmiş bulunan ordu burada ayaklandı. Bu, daha önce pek çok defa örnekleri yaşanan ulufeye dayalı klasik askerî ayaklanmalardan öte, doğrudan hükümeti hedef alan bir isyan idi. Nitekim, durumun ciddiyetini baştan sezinleyen Sadrazam Sarı Süleyman Paşa ortalığı sakinleştirmek için kapıkullarına parasal vaadlerde bulunmuşsa da karşılığında, davalarının “şer’i” olduğu, zahire ya da ulufe değil, Sancağ-ı Şerif’i ve sadaret mührünü istedikleri cevabından başka bir Şey elde edememiřti⁸⁸. Bu cevap üzerine çareyi kaçmakta bulan sadrazam Sancağ-ı Şerif’i de beraberine alarak nehir yoluyla gizlice ordug hı terk etmiř⁸⁹, idareyi

⁸⁵ Silahdar, II, 245-246. Hatta Silahdar’ın ifadesine göre, vaaz için Davudpaşa Cami’ine evvela Şeyh Hacı Hüseyin Efendi’yi ağırtan IV. Mehmed, “Va’az isteyen İstanbul’a gelüp sâ’ir n s gibi câmi’de meclisimize hâzır olur” diyerek kendisini reddetmesiyle ilk taşı ondan yemiş; fakat müteessir olmayarak bu kez Himmet-z de Abdullah Efendi’yi ağırtmıştı. Abdullah Efendi’nin bu vaazı sırasında ise, camide bulunan halk “ağlamaktan gözlerin amamazken” padişah vaizin sözlerini bitirmesini dahi beklemeksizin camiye terkedip yine ava çıkacak kadar kayıtsız davranmıştı.

⁸⁶ Silahdar, II, 247.

⁸⁷ Silahdar, II, 247; *Zübde-i Vekayiât*, s. 219. Ali Efendi yerine Şeyhülislam tayin edilen Ankaravî Mehmed Efendi yumuşak başlılıkla IV. Mehmed’i, hiç değilse ortalık sakinleşinceye dek avdan uzak durmaya ikna edebilmişse de bu fazla sürmemiş, “gicelerde gözlerine uyku girmeyen” padişah yine Davudpaşa’ya çekilmişti (Silahdar, II, 248).

⁸⁸ Silahdar, II, 278; *Zübde-i Vekayiât*, s. 233.

⁸⁹ Varadin’den kaçan Süleyman Paşa  nce Belgrad’a, oradan da İstanbul’a gelerek gizlice kaymakam Receb Paşa ile buluşmuş ve padişaha iletilmek üzere Sancağ-ı Şerif ile sadaret mührünü ona teslim

tamamen ele geçiren asiler onun yerine o sırada Haleb valisi olan Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Abaza Siyavuş Paşa'yı kendilerine sadrazam intihab edinmişlerdi⁹⁰. Böylece isyanın sadareti hedef alan kısmı, olaylar fazla büyümeksizin kendiliğinden sona ermiş bulunuyordu. Bundan sonraki hedef ise doğrudan padişahlık makamı idi.

Padişaha gönderdikleri bir mahzarda asiler, “da‘vâlarına faysal vermek üzere İstanbul’a ‘azîmetletlerin”den bahsediyorlardı⁹¹. Bu “da‘vâlarına faysal vermek”ten kasıtlarının ne olduğu ise, yeni sadrazam Siyavuş Paşa'nın ayrıca Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'ye gönderdiği mektupta açıklık kazanmaktaydı. Mektubunda Siyavuş Paşa, IV. Mehmed tahtta kaldığı sürece askerin gönül birliği ile iş göremeyeceğini, şer‘in gereğini yerine getirmek üzere İstanbul’a gelerek padişahın hal‘i ve ortanca kardeşi Süleyman’ın cülûsu hususunda ittifak halinde olduklarını bildiriyordu⁹². Şeyhülislam kendilerini gizlice bir araya toplayıp konu hakkındaki fikirlerini sorduğunda ulemanın da bu ittifak içinde yer almaya çoktan hazır bulunduğu anlaşıldı⁹³. Desteklerini vaadediyor, fakat çıkacak olan olaylarda hadden aşırı davranılmamasını şart koşuyorlardı⁹⁴.

etmişti. Daha sonra Kuruçeşme’de bir evde ihtifaya çekilen Receb Paşa burada ele geçirilerek 7 Zilhicce 1098 (14 Ekim 1687)’de katledilmiş ve kesik başı da orduya gönderilmişti. Bu arada, Kantemir’in, Süleyman Paşa’yı Kuruçeşme’de saklayanın bizzat padişah olduğu şeklindeki bahsi de ilginçtir (aynı eser, s. 701).

⁹⁰ “Ve ertesi gün piyâde ve süvâr ‘umûmen Vezîr Abaza Siyavuş Paşa otağına cem’ olup, biz seni vezîria‘zam itdik, deyü cebren ata bindirüp ve alay ile götürüp Firârî Süleyman Paşa otağına indirüp bey‘at eylediler. Cânına minnet cümleye baş olup zorbalık nâmın ördü.”, (Silahdar, II, 278). Söz konusu olay Kantemir’de biraz daha farklı nakledilmektedir. Buna göre, Süleyman Paşa’nın kaçması üzerine ordu ileri gelenleri Siyavuş Paşa’dan “sadrazamlık makamını kabul etmesini rica” etmişlerdir. Siyavuş Paşa ise, “sadrazamlık mevkiini sultandan başka kimse tevcih edemez” diyerek bu ricayı geri çevirmiş ve durumun bir dilekçeyle padişaha danışılması tavsiyesinde bulunmuştur (aynı eser, s. 701-704). Bu ifadeden asilerin, Siyavuş Paşa’yı sadrazam seçerken tamamen başlarına buyruk davranmamış, padişahın da onayına başvurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Keza Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın verdiği bilgi de aşağı yukarı bu doğrultudadır. Hatta Mehmed Paşa’nın, sadareti padişah tarafından onaylanıncaya kadar Siyavuş Paşa’yı “vezîria‘zam” değil, “kâ‘immakâm” unvanı ile zikretmiş olması dikkat çekicidir (*Zübde-i Vekayiat*, s. 234, 237). Biz burada üç kaynak arasında bir mutabakat yoluna gidecek olursak, söz konusu hadiseler sırasında asilerin muhtemelen Silahdar’da anlatıldığı kadar şiddetli değil, fakat öte yandan *Zübde-i Vekayiat*’da ve özellikle Kantemir’de tasvir edildiği kadar ağır başlı da davranmadıkları neticesine varabiliriz.

⁹¹ Silahdar, II, 278.

⁹² Silahdar, II, 281.

⁹³ “Ol dahi mahfi ‘ulemâyı hânesine cem’ idüp kâğıdı gösterdi. Ve pâdişâhdan biz de emîn değiliz. ‘Ulemâyı ayak altına alup bir alay nâ-ma‘kûl şahsı ilerü çeküp cevri ü cefâsı hadden aşup zabt u rabtdan kaldı. Ve hevâsına tâbi‘ olup şer‘-i şerîfden çıkup nasîhat kabûl itmez oldu. Bunun hal‘i bizim de murâdımızdır.”, (Silahdar, II, 281).

⁹⁴ Asiler ulemanın şartını kabul edip, “kimsenin rencide edilmeyeceğine” dair söz verdilerse de bu sözlerini unutup kan dökmekte gecikmediler. O sırada orduda bulunanlardan önce Defterdar Seyyid

Bu esnada ordu Varadin'den hareketle çoktan Belgrad'a ulaşmış bulunuyordu. Durumdan haberdar olan sultan, gönderdiği müteaddid hatt-ı humâyunlarla asileri Belgrad'da tutmaya çalışmaktaydı. Ancak, ne Siyavuş Paşa'nın sadaretini onaylaması ve her türlü isteklerini kabule razı gelmesi, ne de avdan tamamiyle feragat etmesi işe yaramıştı. Hatta bu uğurda "cîger-küşesi" oğlu Mustafa'yı dahi fedaya hazır olduğunu bildirmiş fakat yine de ordunun İstanbul üzerine yürütmesini önleyememişti. Ordu tarafındandan gelen Silahdar Moralı Hasan Ağa Sadrazam Siyavuş Paşa'nın "cümle erâzili önüne katup sür'at ile" İstanbul'a ilerlemeye devam ettiğini haber vermekteydi⁹⁵. İşte bu ümitsiz günlerinde Sultan IV. Mehmed'in başvurduğu son çare, o sırada hâlâ Seddülbahir'de görevinin başında, bütün bu gelişmelerin henüz çok uzağında bulunan, Sadrazam Siyavuş Paşa'nın kayın biraderi Köprülü-zâde Mustafa Paşa idi. 30 Zilkade 1098 (7 Ekim 1687)'de Mustafa Paşa, ikinci vezirlik rütbesiyle bizzat padişah tarafından rikab-ı humayun kaymakamı tayin edildi⁹⁶.

"Sana itduğüm cevrlere göre me'mûr olduğun hidmetde taksîr itmedin. Berhûrdâr ol. Baban ve karındaşın sadaretinde râhat olmuşidim. Sen dahi şu alevlenmiş âteş itfâsına çâre görmek gereksin. Du'âm seninle bilebilir."

6 Zilhicce 1098 (13 Ekim 1687)'de padişah, aceleyle İstanbul'a getirttiği yeni sadaret kaymakamını Alay Köşkü'nde bu sözlerle karşılıyordu⁹⁷. Açıkça yardım beklentisi içindeydi. Mustafa Paşa'nın Siyavuş Paşa ile olan akrabalık ilişkisine güvenmişti. Onun, eniştesine sözünü geçirebileceği, arabuluculuk yaparak ortalığı sakinleştirebileceği umundundaydı. Böylece, Mustafa Paşa'nın şahsında Köprülü ailesi bir kez daha tarih sahnesinde önemli bir rol üstlenmiş bulunuyordu. Fakat bu rol hiç de padişahın umduğu gibi onun lehine olmayacaktı. Merzifonlu Kara Mustafa

Mustafa Paşa, ardından defter emini Acem-zâde Hüseyin Efendi, kethüda yeri, orta çavuş ile birinci ve ikinci tezkireciler parçalanarak katledildi (Silahdar, II, 281-282). Ayrıca bkz. *Zübde-i Vekayiât*, s. 244.

⁹⁵ Silahdar, II, 283-284.

⁹⁶ Silahdar, II, 283; İsa-zâde, aynı eser, s. 204; *Zübde-i Vekayiât*, s. 247; Raşid, I, 526. Tayyib Gökbilgin ise Mustafa Paşa'yı sadaret kaymakamlığına getirenin padişah değil, eniştesi Siyavuş Paşa olduğunu belirtmektedir ("Köprülüler", *İslam Ansiklopedisi*, VI, 903). Aynı hatalı bilgi Vahid Çabuk'un eserinde de tekrarlanmıştır (*Köprülüler*, İstanbul 1988, s. 161).

⁹⁷ Silahdar, II, 284.

Paşa'nın katlinden sonra gördüğü istiskal Mustafa Paşa'nın hatırında henüz çok taze idi. Üstelik, “sana etdiğim cevrlere göre” şeklindeki ifadesi padişahın bu istiskali bizzat kabul ve itiraf etmesinden başka bir anlam taşımıyordu. Nitekim, Mustafa Paşa'nın IV. Mehmed'e karşı kırgınlığı ne o sırada hızla İstanbul'a doğru ilerlemeye devam eden asilerinkinden ne de “her hâllerine müsâ'ade ederiz” diyerek onları karşılamaya hazırlanan ulemanınkinden daha azdı⁹⁸. Öte yandan, artık bu selin durdurulmasının imkânsızlığı ve önüne geleni alıp götürmesinin kaçınılmazlığı Mustafa Paşa'nın olduğu kadar padişahın da malumu olmalıydı.

Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın kaymakam tayin edilmesinin üzerinden iki hafta geçmişken, 19 Zilhicce (26 Ekim)'de ordu Edirne'ye ulaştı⁹⁹. Siyavuş Paşa bir taraftan güya padişahın emrine uyararak Edirne'de kışlamak niyetindeymişcesine konaklar tahriri için etrafa adamlar göndermekte, diğer taraftan ise el altından ocaklı zorbabaşılarını tahrik ederek İstanbul'a giriş için zemin hazırlamaktaydı¹⁰⁰. Böylece padişaha yazdığı telhiste, kendi niyeti Edirne'de kışlamak iken otağını basan askerlerin zoruyla İstanbul'a hareket kararı almak zorunda kaldığından bahsedebilecekti. Aynı gün Köprülü-zâde Mustafa Paşa'ya gönderdiği mektupta ise, ordu Silivri'ye varır varmaz padişahın tahttan indirilmesini bildirmekteydi¹⁰¹. Bu iki yüzlü tavriyle sadrazam hiç şüphesiz her türlü ihtimale karşı kendini emniyet altına almayı, Silahdar'ın ifadesiyle “zorbalık nâmın örtmeyi” amaçlıyordu.

Siyavuş Paşa'dan gelen telhis üzerine padişahın artık hal'inin kesinleştiğini hissetmemesi mümkün değildi. Bunun üzerine son bir hatt-ı humayunla

⁹⁸ “Ve ol dahi ba'zı ehl-i garaz vüzerâ gammazıyla kâh hâsların ve kâh tuğların alup berzahlara atılmağla pâdişâhdan nice dürlü cevır görüp incinmiş idi.”, Silahdar, II, 286.

⁹⁹ Silahdar, II, 286; *Zübde-i Vekayât*, s. 251.

¹⁰⁰ “Suretâ Vezîria'zam 'asker-i İslâm ile Edirne'de kışla tedârükün görüp yeniçeri kal'ada ve sipâh ve silahdâr ve erbâb-ı dîvâna şehre konaklar verilüp kendü beylik sarâya girmeye karar vermişken mâh-ı mezbûrun yirmi üçüncü perşembe gün sipâh, silahdâr zorba başlarından Ebûsseyyf oğlu Ahmed Ağa'yı ve Küçük Mehmed'i ve Deli Pîri'yi ve Tekeli Ahmed Ağa'yı ve yeniçeriden Fetvâcı Hüseyin Çavuş'u ve Hacı Ali Ağa'yı tahrik idüp anlar dahi erâzili cem' eyleyüp gelüp otağın kuşattılar. Biz bunda kışlamağa gelmedik, şer'le da'vâmızı görmeğe İstanbul'a giderüz deyü feryâda başladılar. Behey yoldaşlar, kaç def'adır pâdişâhdan hatt-ı serîf geldi. Edirne'den berü geçmeyüp 'ulûfenizi ve gerek izâ'at-ı mâl mîrî iden devlet hâ'inlerin ve oğlum Mustafa'yı bile olur ise göndermesin va'de tenbîh buyurmuş, dedi. Müdde'âlarında musîr olup çok mâ-lâ-ya'nî türrehât söylediler. Ve şimdi otağı başına yıkarız deyü çağrışdılar.”, Silahdar, II, 289.

¹⁰¹ Silahdar, II, 290-291.

sadrazamdan, kendisinin hükümetten uzaklaştırılması halinde yerine hiç olmazsa oğlu Mustafa'nın cülus ettirilmesini istedi¹⁰². Fakat onun bu son isteğinin de yine dikkate alınmadığını görmekteyiz. Nitekim, 1 Muharrem 1099 (7 Kasım 1687)'da Silivri'ye gelen Siyavuş Paşa burada ocak ağalarını bir araya toplayarak ertesi gün IV. Mehmed'in hal'i ve kardeşi Şehzade Süleyman'ın cülûsuna dair ittifak olduğunu bir mahzarla tesbit ederek söz konusu mahzarı Kaymakam Köprülü-zâde Mustafa Paşa'ya gönderdi¹⁰³. Hemen o akşam Şeyhülislam başta olmak üzere ulema ve devlet erkânından gereken kimseleri bu mahzardan haberdar ederek rızalarını alan Mustafa Paşa ayrıca kendilerini bir sonraki gün sabah erkenden Ayasofya Cami'inde toplanmaya çağırdı. Nitekim 2 Muharrem (8 Kasım) sabahı¹⁰⁴ kendisinden başka Nişancı İsmail Paşa, Şeyhülislam Debbağ-zâde Mehmed Efendi¹⁰⁵, Rumeli Kazaskeri Ebû Said-zâde Feyzullah Efendi, Anadolu Kazaskeri Abdurrahim-zâde Mehmed Efendi Nakibüleşraf Feyzullah Efendi ve İstanbul kadısı Antakî Mustafa Efendi ile gerek ulema gerekse ocak halkından daha başka bir takım ileri gelen kimseler Ayasofya Cami'i'nde hazır bulunuyordu. Kılınan sabah namazının ardından Şeyhülislam meclistekilere usulen, IV. Mehmed'in hal'i ve Şehzade Süleyman'ın cülûsu hususunda "sâbit-kadem" olup olmadıklarını sormuş, alınan "sâbit-kademiz" cevabı üzerine tahtı Bâbüssaâde önüne çıkarıp şehzadeyi cülûsa hazırlaması için kapı ağasına haber gönderilmişti¹⁰⁶. Böylece bu tarihten itibaren Osmanlı tarihinde Sultan II. Süleyman'ın saltanat devri başlamış oluyordu.

¹⁰² Bu son hatt-ı humayununda padişahın artık bütün ümidini yitirmiş olduğu açıkça görülmektedir: "Sen ki Vezîria'zam Siyavuş Paşasın, cümle ocak ağaları ve ihtiyâr kullarıma selâm ve du'â iderim. Üç def'adır hatt-ı şerîf gönderdim, Belgrad ile Edirne arasın kışla ta'yîn itdim. Murâdımız her ne yüzden ise gerek 'ulûfe ve gerek gönderdiğiniz defterde mastûrû'l-esâmî olan devlet hâ'inlerin tutup irsâline va'de eyledim. Asla mültefet olmayup hatt-ı şerîflerime itâ'at ve inkıyâd itmedüğünüzden fikriniz bellü oldu. Murâdımız beni tahtdan indirmek ise oğlum Mustafa size Allah emâneti olsun. Yerime geçirüp beni kendi hâlime koyasız. Ve küçük Ahmed'i dahi size Allah emâneti eyledim. Bundan sonra bana zarar kasdında iseniz şirkinizden Allah'a sığındım. Hak celle ve 'alâ hazretlerinin bir ism-i şerîfi dahi Kahhâr'dır. Dilerim Allah'dan ki cümleiniz kahr olasız.", Silahdar, II, 291.

¹⁰³ Silahdar, II, 295.

¹⁰⁴ Silahdar, II, 295; İsâ-zâde, aynı eser, s. 205; *Zübde-i Vekayiât*, s. 254; Raşid, II, 2-3. Mevkufatı ise bu tarihi 3 muharrem olarak vermiştir (*Vakı'ât-ı rûzmerre*, IV, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 2437, vr. 113a).

¹⁰⁵ Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi bu tarihten yaklaşık bir ay önce, 26 Zilkade 1098 (3 Ekim 1687)'de ölmüş ve yerine Debbağ-zâde Mehmed Efendi şeyhülislam olmuştu (*Zübde-i Vekayiât*, s. 250).

¹⁰⁶ Bu toplantıdan bahsederken Kantemir, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın ağzından uzunca bir konuşma metnine yer vermişse de (aynı eser, s. 711), tamamen mesnedsiz görüldüğünden söz konusu metni dikkate almamayı tercih ettik. Aynı şekilde burada nakletmeyi uygun bulmadığımız bir başka konuşma metni de Hammer'de (aynı eser, XII, 151) bulunmaktadır.

IV. Mehmed'in hal'i hadisesindeki bu önemli rolü dolayısıyla, o devrin kaynaklarında Mustafa Paşa hakkında birbirine zıt iki bakış açısı ile karşılaşmaktayız. Çok kesin ifadelere yer vermekten kaçınmış olmakla beraber, Silahdar'ın Mustafa Paşa taraftarı olmadığını anlamak güç değildir¹⁰⁷. Diğer taraftan İsa-zâde, "Köprülü-zâde dedikleri yâdigâr-ı nâ-kâm hakk-ı nân ü nemeki hâtıra getürmeyüp ..." şeklindeki ifadesiyle kendisi hakkındaki olumsuz fikrini açıkça dile getirmekten çekinmemiştir¹⁰⁸. Ne ilginçtir ki, yerli kaynakların bu hoşgörüsüzlüğüne karşın Mustafa Paşa hakkındaki en hararetli savunmanın bir yabancı müelliften, Kantemir'den geldiğini görmekteyiz. Nitekim Kantemir, Mustafa Paşa'yı olaylar esnasındaki ortalığı sakinleştirici, sağduyulu tavrıyla övmektedir. Fakat aynı zamanda onun bu övgüde bir parça abartıya kaçmış, hatta yer yer, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, gerçeklikten uzak bilgiler dahi vermiş olduğu da belirtilmelidir. Mesela, Mustafa Paşa'nın, Ayasofya Cami'i'ndeki toplantıya değil bizzat başkanlık etmek, asilerin korkusuyla katıldığından bahsetmektedir¹⁰⁹. Keza, Mustafa Paşa olmasa halkın galeyana gelerek padişahın canına dahi kasetmesinin mümkün olduğu şeklindeki bahsi¹¹⁰ de belki gerçeğe çok aykırı değil, fakat hiç şüphesiz bir parça abartılıdır¹¹¹.

Bu arada, yine Kantemir'de karşımıza çıkan bir başka mesnedsiz bilgi de, Ayasofya'daki toplantı esnasında durumu haber alan IV. Mehmed'in telaşa kapılarak hal' edilmekten kurtuluş ümidiyle kardeşlerini öldürtmeye teşebbüs ettiği, fakat bunun son anda önlendiği şeklindedir (aynı eser, s. 710). O devir kaynaklarının hiç birinde buna benzer bir bilgiye rastlamanın mümkün olmadığı hemen belirtilmelidir. Gerçi *Silahdar Tarihi*'nde, "efendileri uğruna baş verüp bir fesâda mü'eddî olabilecekleri" ve "pâdişâh-ı cedîdin kaydın görebilecekleri" ihtimaline karşı cülus öncesinde bütün enderun halkının IV. Mehmed'in kendilerine Kur'an okumalarını emrettiği yalanıyla odalarına kapatıldığından bahsedilmekteyse de (II, 296), ihtimalden öte fiile yönelik herhangi bir bilgi verilmiş değildir.

¹⁰⁷ Nitekim, doğrudan bu hal' hadisesi ile ilgili olarak değilse de, hemen bunu müteakip hadiselerle ilgili olarak, "devlete pençe urup sadra geçmek şirkiyle 'âleme fitneler bıragup halkı birbirine katup kul beynine tefrika düşürdü" şeklindeki ifadesinin (II, 318), kendisinin Mustafa Paşa hakkındaki fikrinin ne yönde olduğunu yeterince ortaya koyduğu kanaatindeyiz.

¹⁰⁸ İsa-zâde, aynı eser, s. 205.

¹⁰⁹ Kantemir, aynı eser, s. 709. Bu arada, Kantemir'in eserinde bu toplantının asilerin İstanbul'a girişinden sonra düzenlenmiş olarak gösterilmesi de hatalıdır.

¹¹⁰ Kantemir, aynı eser, s. 711.

¹¹¹ Gerçekten, padişahın canını tehlikeye atacak bir galeyanı önleyici rolün Köprülü-zâde Mustafa Paşa'dan çok Sadrazam Siyavuş Paşa'ya ait olduğu kabul edilmelidir. Şehre girip hal'i bizzat gerçekleştirmek yerine bunu Mustafa Paşa'ya havale etmesi de bu tür bir galeyana meydan vermemek için idi.

Bir Hristiyan olarak Kantemir'i Mustafa Paşa hakkında bu derece sitâyîşkâr ifadeler kullanmaya sevk eden ise hiç şüphesiz onun, kendi sadareti zamanında Osmanlı sınırları dahilindeki dindaşlarına karşı uyguladığı hoşgörü siyaseti idi ki bu siyaset ilerleyen bölümlerde ayrıntısıyla ele alınacaktır.

Nihayet, bu konuda Mustafa Paşa hakkında en tarafsız bilgiyi sunan iki kaynağın *Zübde-i Vekayiât* ile *Vakiât-ı rûzmerre* olduğunu da ilave etmeliyiz. *Zübde-i Vekayiât*'da müellifin kendisine ait herhangi bir olumlu ya da olumsuz mütalaa yer almazken, *Vakiât-ı rûzmerre*'de “def-i ref-i fitne-i zorbân ve mülâzemîn için ...” ifadesi ile Mustafa Paşa'nın mevcut şartlar dahilinde olabilecek en uygun şekilde davrandığı kastedilmiştir¹¹². Bugün bize düşen yorum da hiç şüphesiz aynı tarafsızlıkla bu yönde olmalıdır. Kendi şahsî kırgınlığı bir tarafa, IV. Mehmed'den şikâyetçi olmak için Mustafa Paşa'nın da herkes gibi haklı sebepleri vardı. Devlet çok cepheli savaşlarda harap olmaktayken, hükümet işleriyle ilgilenmek yerine hemen bütün vaktini avlanmakla tüketen –Hammer'in güzel ifadesiyle, “halkına yorulmak bilmeyen bir avcının hikâyesinden başka bir şey bırakmayan”¹¹³– bir padişahın hal'ine destek verdiği için kendisini ihanet suçuyla itham etmek büyük haksızlık olacaktır. Diğer taraftan Mustafa Paşa hakkında bu konuyla ilgili bir hükme varırken o Ayasofya'daki toplantıya başkanlık etmekteyken, şehrin hemen dışında, “önünde bulduğun ateşe yakup gelen”, her an galeyana hazır bir ordunun beklemekte bulunduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.

İstanbul'da Çıkan Karışıklıklar

ve

Mustafa Paşa'nın Şehirden Uzaklaştırılması

Yeni padişahın cülusunun ardından ordu Silivri'den Çırpıcı Çayırı'na gelmişti. Sadrazam Siyavuş Paşa'nın niyeti orada birkaç gün konakladıktan sonra ulûfelerini verip kapıkullarını dağıtmak idi. Madem ki Varadin'de düşman önünden kalkıp o kadar yolu mevcut padişahı tahttan indirmek için gelmişlerdi, bu maksat

¹¹² *Vaki'ât-ı rûzmerre*, IV, vr. 113a.

¹¹³ Hammer, aynı eser, XII, 240.

gerçekleştiğine göre artık dağılılabiliyorlardı. Fakat siyasî otorite üzerindeki tahakkümlerinden kolay kolay vazgeçmek istemeyen kolağaları ile zorbabaşları askeri tahrik ile sadrazamı İstanbul'a gelmek mecburiyetinde bıraktılar. Böylece Siyavuş Paşa, beraberinde ordu olduğu halde 5 Muharrem (11 Kasım)'de şehre girdi¹¹⁴. II. Süleyman tarafından sadareti onaylanarak, "eşkiyâ def'i"ne memur edildi. Diğer taraftan, padişahın "eşkiya" olarak tabir ettiği kapı kulları İstanbul'a girer girmez etrafı soyup yağmalamakta vakit kaybetmemişlerdi. Birikmiş olan ulufelerinin verilmesi bahanesiyle Atmeydanı'nda toplanmışlar; sadrazam kendilerine hakları olan toplam meblağı bir defada ödemeye devletin gücünün yetmeyeceğini, ödemenin ancak taksitler halinde yapılabileceğini söylemişse de bununla kani olmamışlardı. Hatta sadece kani olmamakla kalmayıp, isteklerinde ileri giderek ulufelerinin yanı sıra cülüs bahşışı ve terakki verilmesinde de diretmişlerdi. Hazine boş bulunduğundan Siyavuş Paşa'nın yapabileceği çok şey yoktu. Kendilerine verilenle yetinmelerini, aksi takdirde görevinden istifaya hazır bulunduğunu bildirmesi dahi zorbaları sakinleştirmeye kâfi gelmemişti. İstanbul'da tam bir terör havası hakimdi. O kadar ki, Silahdar'ın ifadesine göre halk sokağa çıkmaya dahi korkar olmuştu¹¹⁵.

İşte bu zor günlerde olayların birden bire Köprülü-zâde Mustafa Paşa aleyhinde cereyan etmeye başladığını, tatmin olmak bilmeyen asi kapıkullarının bütün öfkesinin doğrudan ona yöneldiğini görmekteyiz. Siyavuş Paşa'nın arkasında yer alıp ona akıl verenin kayın biraderinden başkası olmadığını gayet iyi bilen zorbalı, Mustafa Paşa görevde bulunduğu sürece sadrazama diledikleri gibi tahakküm edemeyeceklerinin bilincindeydiler¹¹⁶. Bu yüzden artık etrafa savurdıkları tehditlerde kaymakamın da ismini zikretmeyi ihmal etmiyorlardı. Gerçekten de

¹¹⁴ Silahdar, II, 299; *Zübde-i Vekayiât*, s. 265.

¹¹⁵ "Bir mertebeye sokaklar izdihâm oldu ki vasfolunmaz. Şehirde oğlan, 'avret, ehl-i 'ırz taşra çıkmaktan kaldı. Ve alım satım ber-taraf olup halk bir derde mübtelâ oldu ki mutasavver değildir. Meselâ, çarşı pazarda halkı cebren soymağa ve nicelerin öldürmeğe başladılar. Zabt u rabtdan kalup zâbitlerin dinlemez ve sözlerin tutmaz, karşı söyleyenlerin öldürür oldular.", (Silahdar, II, 311).

¹¹⁶ "Vezîria'zam bizlerin bir tarikden taraf-ı hilâfımıza olmağa kâdir ve meydân-ı muhâlefetde bu denlû 'arz-ı hüner idecek mertebeye bahâdır olmayup, bu ana dek ittifâkımıza mugâyir hareketden hazer ü tehâşî üzere iken, böyle bî-pervâ hareketi kâ'immakâm Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın tedbir ü ta'limi ile olduğu mahall-i şübhe değildir. Kâ'immakâm-ı müşârun-ileyhin madem ki Âstâne-i sa'âdetde meks ü ârâm üzere ola, dâmen ü dest-i ta'arruzumuz kat' olunacağı zâhir ü nümâyândır.", *Zübde-i Vekayiât*, s. 273-274.

Mustafa Paşa, sadrazam dolayısıyla hükümet üzerinde kapıkullarının bu öfkesini celbedecek kadar etkin role sahipti. Silahdar'ın Siyavuş Paşa hakkındaki, “Abaza olmağla sâde-dil, sâde-‘akl bir âdem idi” şeklindeki mütalaası¹¹⁷ dikkate alındığında Mustafa Paşa'nın eniştesi üzerindeki bu etkinliğinin gayet tabii olduğu anlaşılacaktır¹¹⁸. Yine Silahdar'da geçen, Mustafa Paşa'nın zaman zaman “Behey Abaza! Çok söyleme, şunu buyurun!” diyerek kendisine sert üslûpla seslendiğine dair bahis¹¹⁹ de belki bir parça abartılı fakat, sadrazamın ne derece kayın biraderinin nüfuzu altında bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Böylece Mustafa Paşa'yı baş düşmanları olarak görmeye başlayan zorbalar 15 Muharrem (21 Kasım)'de sadrazamdan, başdefterdar, yeniçeri ağası ve kul kethüdası ile beraber, “Bize cülûs in‘âmı ve terakkî ve gulâmiyye ve veledêş verilmesin men‘ idüp izâlemiz kasdetmiş. Babası ve karındaşı ceddimizi kırıp ocağımıza incir dikdi. Ve ‘ilmiyle ‘âmil değil.” bahanesiyle Mustafa Paşa'nın da görevinden azledilmesini istediler¹²⁰. İsteklerine boyun eğilip azledilen Yeniçeri ağası Cadı Yusuf Ağa yerine zorbaların adamlarından Cerrah Mustafa Ağa getirilirken, Mustafa Paşa padişahın şefaatiyle kaymakamlıkta ibka kılındı. Fakat öte yandan, ulûfe ve bahşîş talebiyle kapıkulunun ayaklanması devam etmekteydi. Ana hazinede yeterli para olmadığından önce iç hazine ile kilerde, ardından Hasahur hazinesinde ne kadar altın ve gümüş eşya mevcutsa, para basılmak üzere Darphane'ye gönderilmiş, fakat bu da yeterli gelmediğinden ayrıca “imdatiye” adı altında zenginlerden para toplanması yoluna gidilmişti. Bu esnada Köprülü-zâde Mustafa Paşa, idaresizliği dolayısıyla bir türlü duruma hakim olamayan, asilerin her türlü isteğini yerine getiren eniştesini, “bunları birer takrîb ile İstanbul'dan dağıtmaya” teşvik etmekten geri durmuyordu¹²¹.

¹¹⁷ Silahdar, II, 318.

¹¹⁸ Fehmi Yılmaz'a göre Mustafa Paşa sadece sadrazam değil, padişah üzerinde de nüfuz sahibiydi (s.14). Çünkü Ayasofya Cami'indeki toplantıyı tertiplemeyle onu, kırk yıldır hapis bulunduğu Şimşirlik dairesinden çıkartarak tahta oturtan bizzat Mustafa Paşa idi. Bu bakımdan Yılmaz'ın haklılığını kabul etmemek mümkün değildir. Bununla beraber bazı eserlerde Mustafa Paşa'nın bu hadisedeki rolünün gereğinden fazla abartıldığı kanaatindeyiz. Ayasofya'daki toplantıyı düzenlerken onun tamamen kendi iradesine dayanarak hareket etmediği, arkasında Siyavuş Paşa ile ulemanın bulunduğu unutulmamalıdır.

¹¹⁹ Silahdar, II, 318.

¹²⁰ Silahdar, II, 305. Ayrıca bkz. Paul Rychaut, aynı eser, II, 336.

¹²¹ “Vezîria‘zamı çuvaldız gibi sokup, bu eşkıyâya niceye dek yüz verirsin. Bunları birer takrîb ile İstanbul'dan dağıt. Tedrîcle haklarından gel. Mâdem umûr-ı devlet ellerindedir, sana sadâretde istiklâl

Nihayet yine onun teşvikiyle sadrazamın, Yeniçeri Ağası Cerrah Mustafa Paşa'yı azl ile yerine Harputlu Ali Ağa'yı tayin etmesi ocaklıları yoldan çıkararak son hadise oldu. 1099 Rebiülahiri'nde (şubat 1688) bütün zorba taifesi, "nağralar urup tüfenkler atarak" sadrazamın sarayına geldiler. Bu defaki istekleri Köprülü-zâde Mustafa Paşa ile göreve henüz tayin edilmiş bulunan Harputlu Ali Ağa'nın İstanbul dışına sürgün edilmeleri idi. Bu yerine getirilmediği takdirde evlerini basıp ikisini birden öldüreceklerini iddia ediyorlardı.

Bunun üzerine Mustafa Paşa kaymakamlıktan azledilerek daha önce bulunduğu Seddülbahir muhafızlığı görevine geri gönderildi (10 Rebiülahir 1099/13 Şubat 1688)¹²². Böylece idare tamamen ehliyetsiz bir sadrazamın eline kalmış oluyordu. Fakat bununla da yetinmeyen asiler birkaç gün sonra bu kez Şeyhülislam Debbağ-zâde Mehmed Efendi'ye giderek Mustafa Paşa'nın katli için fetva istediler. Mehmed Efendi, istenen fetvayı vermediği gibi,

"Ne cürm ile müttehemdir ki fetvâsı verilüp katle müstahikk ola? Pâdişâha 'âsî mi oldu? Ve kâfire kal'a-i vilâyet mi verdi? Ve Dârülharb'de düşmandan yüz çevirüp hezîmete sebep mi oldu? Söyleyin. Ve Allah'ın emri ve Peygamberimizin şerî'ati üzere sizin fetvânız verilmelidir ki hem pâdişâha 'âsî oldunuz ve hem nice bî-günâh ümmet-i Muhammed'i soyup vilâyeti harâba verdiniz. Ben anın hakkına fetvâ veremem. Veren var ise, benden izin." şeklindeki ağır ve bir o kadar da manâlı konuşmasıyla kendi azline sebep oldu¹²³. Hiç vakit kaybedilmeksizin Debbağ-zâde

ve huzûr-ı râhat vermezler. Sipâh zorbalarının işi âsân, mukaddem Yeniçeri eşkiyâsın bir idegôr. Ağalarına kırma kurum idüpsen uzakdan seyirci ol, derdi.", Silahdar, II, 318.

¹²² Silahdar, II, 321; *Zübde-i Vekayiât*, s. 273-274; Raşid, II, 25. Fehmi Yılmaz, Venedikliler'in gözlerini Çanakkale Boğazı'na diktikleri bu günlerde Mustafa Paşa'nın Seddülbahir muhafızlığına gönderilmesini, onun söz konusu bölgeye ve Venedikliler'in "savaş taktikleri"ne olan aşinalığına bağlamaktadır (aynı eser, s. 16).

¹²³ Silahdar, II, 323. Defterdar Sarı Mehmed Paşa Debbağ-zâde'nin azil sebebini, "melâ'in-i mezbûr vükelâ-i devlet mâbeyninde kendü izâleleri için ittifak ü mu'âhede âsârın müşâhede idüp, ba'z-ı ricâl manâsıbı tebdil ile emn-i hâtır tahsîl itmek sevdâsına düşmeleri" şeklinde genel bir ifade ile izah etmektedir. Mustafa Paşa'nın katli için kendisinden fetva istendiğinden ve onun bunu reddettiğinden bahis yoktur (*Zübde-i Vekayiât*, s. 274). *İlmiye Sâlnâmesi* (İstanbul 1334, s. 490)'nde ise Debbağ-zâde Mehmed Efendi'nin görevinden azledildiğinden değil, kendi isteğiyle emekliye ayrılmış olduğundan bahsedilmektedir. Bu arada, Mehmed Efendi'nin kendi azli pahasına da olsa Köprülü-zâdeyi himaye etmekten çekinmemesi, onun ulema ile olan yakınlığını, dolasıyla yukarıda bahsedildiği üzere, ilmi kimliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Mehmed Efendi azlolunarak yerine Nakibüleşraf Seyyid Feyzullah Efendi getirilirken, sadrazamın araya girmesiyle Mustafa Paşa'nın katlinden vazgeçildi¹²⁴.

Seddülbahir'deki görevinde çok kalmayan Mustafa Paşa'nın bundan sonra yine 1099 yılı Cemaziyevvel'inde (Mart 1688) Hanya¹²⁵, Şaban'ında da (Haziran 1688) Kandiye¹²⁶ muhafızı tayin edildiğini görmekteyiz. 21 safer 1100 (15 Aralık 1688) tarihinde ise Mustafa Paşa, bu defa Sakız muhafızı olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁷. Ancak onun, kısa sürelerle ard arda getirildiği bu üç göreve dair herhangi bir ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımızı belirtmeliyiz. O döneme ait Mühimme Defterleri'nin mevcut bulunmaması bu konudaki bilgisizliğimizin önemli bir sebebini teşkil etmektedir.

¹²⁴ Silahdar, II, 323.

¹²⁵ Silahdar, II, 350. Rycaut, o sırada sadrazam bulunan Nişancı İsmail Paşa'nın Mustafa Paşa'yı kendi mevkiine rakip olarak gördüğünden ve bu yüzden onu merkezden olabildiğince uzak tutmak amacıyla Hanya'ya gönderdiğinden bahsetmektedir (*The Turkish History*, II, 339).

¹²⁶ Silahdar, II, 362; *Zübde-i Vekayiât*, s. 290.

II. BÖLÜM

MUSTAFA PAŞA'NIN SADARETİ DÖNEMİ

Önceki bölümde ele alındığı üzere Mohaç mağlubiyetinin ardından isyan ederek cepheyi terk eden kapıkulları İstanbul'da şehrin altını üstüne getirmekteyken, önünde kendisini durduracak hiçbir kuvvet bulamayan Avusturya ordusu Osmanlı topraklarında süratle ilerlemekteydi. Ösek, Valpova, Varadin, Eğri, Solnok, Lipva ve Üstoni Belgrad elden çıkmıştı. Birbirini takip eden bu kayıplar karşısında, bürokraside başı çeken barış taraftarlarının Sultan II. Süleyman'ı Viyana'ya bir barış heyeti gönderilmesine ikna etmeleri hiç de güç olmamıştı. Heyetin görünüşteki vazifesi, II. Süleyman'ın cülusunun Avusturya hükümetine bildirilmesi idi. Fakat aslında, barış için müsait bir ortam olup olmadığının araştırılması söz konusuydu¹²⁸. Eski Ruznâme-i evvel Zülfikar Efendi'nin başkanlığında ve Divan-ı humayun baş tercümanı olan Alexander Mavrocordato'nun¹²⁹ katipliğindeki bu heyet Belgrad'a ulaştığında, şehir bir gün evvel Avusturyalılar tarafından zapt edilmiş bulunuyordu (12 Zilkade 1099/8 Eylül 1688). Bu, iki devlet arasındaki barış müzakerelerinin baştan ölü doğması anlamına gelmekteydi. Zira, Belgrad gibi önemli bir şehri ele geçirdikten sonra Avusturyalılar'ın Macaristan'ın güneyine doğru inmekten vazgeçmeye yanaşmayacakları mutlak¹³⁰. Aynı şekilde, Osmanlılar'ın da Belgrad

¹²⁷ Silahdar, II, 404.

¹²⁸ Hammer, aynı eser, XII, 280.

¹²⁹ Rycout (*The Turkish History*, II, 342); Kantemir (aynı eser, s. 725) ve Hammer (aynı eser, XII, 282-283) gibi batılı kaynaklarda Alexander Mavrocordato olarak geçen bu isim Silahdar'da ise İskerlet-zâde ya da İskerletoğlu Aleksandre şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde arşiv belgelerinde de gerek İskerlet-zâde (BA, Ali Emirî-IV. Mehmed, nr. 2801, 10808; İbnülemin-Hariciye, nr. 369, 380, 432) ve gerek İskerletoğlu (BA, Ali Emirî-IV. Mehmed, nr. 12508)'nun birarada kullanıldığını görüyoruz.

¹³⁰ Gerçekten de Avusturyalılar, Belgrad'ın alınmasından hemen sonra şehre varan elçilik heyetine karşı kayıtsız davranışlarıyla söz konusu barışı ne derece ciddiye aldıklarını ortaya koymaktaydı. Bizzat Zülfikar Efendi'nin ifadesine göre Avusturya kumandanları, Belgrad'ın zaptını kutlamak maksadıyla düzenledikleri gösterişli şenliği seyretmeye davetle elçilik heyetini küçük düşürmek istemişlerdi: "Meğer Belgrad Kal'ası alınduğunun şenliğini itmeleriyle 'an-kasdin bizi ordularına karşı götürüp, arabalar tahmil olunmak bahânesiyle eyledükleri şenliklerin göstermek murâd itmişler. İstikbâle gelen bey dahi selâmdan sonra, 'İşte arabalar gönderildi, eşyânız vaz' olunsun. Ve bugün Belgrad alınduğunun şenliği olmağla gelin siz dahi seyredin', deyü cevâb itdi. Bu cevâbı gücümze gelmeğle, bu neye benzer bir âdemin evlâdı, merhûm olup gayrinin hâceti, değil oynarlar ve gülerler iken, gel sen de bizim ile oyna ve gül derler.", Wolfgang Jobst, *Der Gesandtschaftsbericht Des Zül-*

geri alınmadığı sürece her hangi bir barış antlaşmasına olumlu bakmaları mümkün değildi. Nitekim, heyet Viyana'ya ulaştığında başlayan görüşmelerde her iki taraf da esneklikten uzak, katı tavırlarıyla savaşın sona ermesini istemediklerini birbirlerine açıkça hissettirmekteydi¹³¹.

Osmanlı hükümetinin Avusturya cephesindeki vaziyetin ciddiyetini kavrayabilmesi için Belgrad'ın kaybı gibi acı bir olayla karşılaşması gerekmişti. Bir an evvel icab eden tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulduğu vakit ilk göze çarpan eldeki askerî kuvvetlerin yetersizliği idi. Çare ise, "Gelmeyen kâfir ve 'avreti boş ve eşedd-i ukûbet ile siyâset olunur." tehdidiyle halktan asker toplanmasında bulunmuştu¹³². Öte yandan, acilen çözüm gerektiren asıl sorun, 1689 başında Edirne'ye gelen Kırım Han'ı Selim Giray'ın sadrazam sarayında yaptığı bir konuşmada en açık ifadesini bulmaktaydı. "Yeğen dediğünüz vakitte havfınızdan akciğeriniz görünüyor. Yoksa bu mel'ûn kaht-ı ricâl midir? Şimdi kaldı da Devlet-i Osmâniyye bu dinsize mi münhasır oldu? Bâ-husûs eyülerden eyüdü deyi 'addetdiğiniz ulemâ vü meşâyihlerden ba'zıları, 'Yeğen Osman Paşa yüreğim içinde cânımdır. Oğul sen sâhib-i hurûcsun' deyi sıraların inüp istimâlet kâğıdların

Fiğar Efendi Über Die Friedensverhandlungen in Wien, 1689, (yayımlanmamış doktora tezi), Wien 1980, s. 23-24. Ayrıca bkz. Zülfikar Efendi, *Takrîr-i Mükâmele*, (özet olarak *Silahdar Tarihi*, cilt II içinde), s. 654-655; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara 1992, s. 50-51).

¹³¹ C. J. Heywood, "English Diplomatic Relations With Turkey, 1689-1698", *Four Centuries Of Turco-British Relations* (ed. William Hale-Ali İhsan Bağış), North Yorkshire 1984, s. 29-30. Fakat öte yandan, iki devlet arasında tesis edilecek bir barışın, Avrupa'da Fransız tahakkümüne karşı ittifak halinde bulunan Almanya, İsveç, İspanya, Hollanda ve özellikle de İngiltere için büyük önem taşıdığını görmekteyiz. Müttefikler, Fransa'ya karşı askerî açıdan başarı kazanabilme şanslarının ancak Avusturya imparatorunun Macaristan'da Osmanlılar'a karşı savaşan ordularını Ren havzası ve Palatinat bölgesine kaydırmasına bağlı olduğunu hesaplamıştı. İşte bu hesap gereğince İngiltere kralı III. William (William of Orange)'ın direktifi ile Jacop Hop adlı Hollanda elçisi Osmanlı-Avusturya savaşının sona erdirilmesi yolunda arabuluculuk göreviyle Viyana'ya gönderilmişti. Hop'un Viyana'ya varışı Zülfikar Efendi'ninki ile aynı zamana rastlamıştı ("Bundan akdem Potendorf kal'asında iken Felemenk cumhûrunun tavassutu ahvâli söyleşmek için Beç kal'asında olan Felemenk elçisine mektûb yazılıp bir mikdâr kendüsü ile ülfet-i tahsil eylemek semtinde olduk. Elçi-i merkûm aslen âşinâlık sûretin göstermeyüp ol dahi derûnumuzu yoklamak sevdeâsında olmağla söz kesilmiş idi. Potendorf'tan kalkmazdan evvel Felemenk elçisi geldi ve görüşmek istediler. Meğer Âsitâne'de olan Felemenk elçisi bizüm nâmeler ile Beç tarafına ta'yîn ve irsâl olduğumuzu cumhûruna yazup çasar tarafından sulha râğbet olunup mükâmele-i mevâdd vâki' olur ise ara yerde tavassut etmeler için dahi rikâb-ı humâyûn-ı şehriyârî tarafından ruhsat verildiğini bildirmiş idi.", Wolfgang Jobst, aynı eser, s. 75-76. Ayrıca bkz. C. J. Heywood, aynı eser, s. 35-36; G. R. Bosscha Erdbrink, "The Activities Of The Dutch Ambassador In Istanbul, Jacobus Colyer, As A Mediator Between The Sublime Porte And Its Enemies, 1688-1699", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976. Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1983, III, 1594-1595).

¹³² Silahdar, II, 378; *Zübde-i Vekayiât*, s. 310.

gönderirler imiş. Hayf Âl-i Osmân Devleti'ne ki bir hayr-hâh âdemi kalmamış. Ve eğer bunun tedârükü görülmez ise ne tarafdârınız olup işinize karışurum ve ne kılıcınız salup hidmetinizde bulunurum.”¹³³ şeklindeki manidar sözleriyle Selim Giray, Macaristan serdarı olup büyük tedbirsizlikleri bulunan Yeğen Osman Paşa şahsında acı gerçeği Osmanlı devlet erkânının yüzüne vurmıştu: Kaht-ı ricâl. Hakikaten, XVII. asrın başlarından, özellikle de 1683'ten itibaren birbirini takip eden felaketlerin en önemli sebebi bundan başka bir şey değildi. Viyana bozgunundan sonraki beş yıl içinde beş sadrazam iş başına gelmiş ve mevkilerinin gerektirdiği liyakatten uzak bulunan bu sadrazamların her biri zamanında devlet ayrı felaketlere sürüklenmişti. 1689 ortalarında ordunun Pasarofça civarında bir yenilgi daha aldığı kendisine iletildiği vakit II. Süleyman'ın, “Bir sâdik kulum yok ki ortalığın ahvâlin doğru söyleye. Hiyânet üzere hidmet edenlerin Hak te'âlâ cezâsın vere.” diyerek ağlaması da yine, kumanda heyetindeki bu liyakatsizliği gösteren çarpıcı bir örnek idi¹³⁴.

Belgrad'ın kaybindan sonra bir diğer önemli kayıp 1689 eylülünde Niş'in de düşman eline geçmesiyle geldi. Avusturyalılar'ın ilerleyişi adeta önüne geçilemeyen bir sel halini almıştı. Savaş bölgesindeki Müslüman halk perişanlık içinde padişah'tan neden himaye edilmediklerinin hesabını soruyor¹³⁵, gayrimüslim halk ise bu sorguya girişmek yerine, doğrudan yeni bir hâmi edinmek yoluna gidiyordu. Niş'in zaptının ardından Avusturya kuvvetlerinin Üsküp'e kadar inmesinde, bölgedeki Sırp halkının sağladığı desteğin rolü göz ardı edilemeyecek kadar çoktu¹³⁶.

¹³³ Silahdar, II, 410. Buna hayli benzer bir konuşma metni *Zübde-i Vekayiât* (s. 312)'da da yer almaktadır.

¹³⁴ Silahdar, II, 466-467.

¹³⁵ Halkın bu ümitsiz ve perişan hali olayları bizzat görmüş olan Silahdar'ın eserinde canlı bir şekilde tasvir edilmektedir: “Namâzğâh mahallinde mevcûd iki bin neferiyle Yeniçeri Ağası dahi öte sipâh, silahdâr ağaları selamladığı vakit keçelerin ellerine alup hâl diliyle, ‘Bizi garîb kodun pâdişâhım’ deyü bir mertebe zârlıklar itdiler ki vâsf olunmaz. Ve ‘ale'l-husûs sükkân-ı şehrin a'lâ ve ednâ ve nisvân ve sıbyânı yalın ayak, kaba baş sokaklara dökülüp, ‘Bizi nereye koyup gidersin pâdişâhım? Düşmana esîr itmeğe mi?’ deyü feryâd idip saçların, sakalların yolarak kaldılar. Ve re'âyâ, ‘Hod üzerimize havâle olunan on beş teklîfi bin dürlü miñnet ile edâ ve tek pâdişâhımız iş görüp düşmandan ahz-ı intikâm ide deyü her cefâyâ sabr u tahammül ve zulmü kendümüze rahmet bilüp fermâna itâ'at iden bir alay zu'afâyı dört yüz yıldan berü kulluk iden fukarâyı Nemçe keferesine verdin.’ deyü ağlaşdıkları ‘ayne'l-yakîn müşâhede olundu.’, (II, 477).

¹³⁶ Karpos adlı bir Sırp çetebaşına bizzat Avusturya imparatoru tarafından “Kumanova Kralı” ünvanı verilerek kalpak gönderilmesi hadisesinde, Avusturyalılar'ın Sırlar'ı kendi taraflarına çekmek için ne gibi vaadler kullandıklarını açıkça görmekteyiz (*Zübde-i Vekayiât*, s. 339). Eğridere'yi ele geçirerek

Viyana’da devam eden diplomatik görüşmelerden bir barış antlaşması çıkması ihtimalinin de iyice zayıfladığı bu günlerde, sözü geçen “kaht-ı ricâl” meselesinin Osmanlı gündemine kuvvetle yerleşmesi kaçınılmazdı. 19 Zilhicce 1100 (4 Ekim 1689)’de Darüssaade ağasının teşvikiyle Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin Şeyhülislam Debbağ-zâde Mehmed Efendi¹³⁷ huzuruna gelerek, o sırada sadrazam bulunan Bekrî Mustafa Paşa’dan şikâyetle onun azli ve yerine “mütedeyyin” bir kimse bulunmasını istemeleri¹³⁸ hiç değilse ulemanın, devleti kurtaracak tek çareyi doğru anlamış olduğunu göstermekteydi.

Kazaskerlerin baskısı altında kalan Debbağ-zâde Mehmed Efendi, hemen aynı gün padişah hocası Abdülvehhab Efendi’yi de yanına alarak II. Süleyman’ın huzuruna çıkmış; öncelerini sadaretini desteklediği Bekrî Mustafa Paşa hakkında yanıldığını söylemiş ve hıyaneti görülen sadrazamın azlini istemişti. Padişah böyle bir isteği kabul etmekte tereddüt göstermemiş fakat, askerin ayaklanmasına sebep teşkil edebileceğini göz önüne alarak azil için hiç olmazsa cephelerdeki durum sakinleşinceye kadar beklenilmesini uygun görmüştü¹³⁹.

Beklenen vaktin gelmesi için çok geçmesi gerekmediğini; yaklaşık bir ay sonra, 10 Muharrem 1101 (24 Ekim 1689)’de padişahın emriyle Bekrî Mustafa Paşa’nın azli ve yeni bir sadrazam tayini meselesini görüşmek üzere devlet erkânı ile ulemadan ileri gelen kimselerin Edirne’de bir araya toplandığını görüyoruz. Bu toplantıda sohbet, devletin o sırada içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde ilerlemiş ve ardından, söz konusu şartlar altında, “medâr-ı ıslâh-ı memleket ve menât-ı ahvâl-i

burada yerleşen Karpos uzun süre devletin başını ağrıtmıştır. Kendisini ber- taraf etmek için Müslüman olup Osmanlı hizmetine giren İyveh adlı bir başka Sırp’tan yararlanılma yoluna gidildiğini öğreniyoruz. Fakat çok geçmeden eski dinine dönen İyveh’in de kendisine katılmasıyla güçlenen Karpos, Köstendil taraflarına saldırarak “livâ-yi mezbûrları harâb u yebâb ve bunca vilâyet ahâlisini kadîmî yurdlarından intikâl ve perâkende vü perîşân” etmişlerdi (*Vakâât-ı rûzmerre*, I, TSMK, Revan nr. 1223, vr. 146b-147b).

¹³⁷ Vaktiyle asilerin Köprülü-zâde Mustafa Paşa’nın katli için istedikleri fetvayı vermemiş olması yüzünden mazul bulunan Debbağ-zâde Mehmed Efendi, 1688 nisanında Seyyid Feyzullah Efendi yerine ikinci kez şeyhülislam tayin edilmişti.

¹³⁸ Kazaskerlerin Şeyhülislam’la konuşurkenki sert üslupları, artık sabırlarının taşmış olmasını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: “Bre Allah’dan korkmaz! Niceye dek bu Bekrî zâlimin kılıcım salup sadâretin istersiz? Yarın kıyâmet günü huzûr-ı Hak’da ne yüz ile cevâb verirsiniz?... Ve bu rûsvâyîlik ile dönmek hep ol bî-akl-ı fâsık Bekrî zâlimin sû’-i hâl ü tedbîr-i murdârıyla oldu. Cümle ahvâline muttali’ oldunuz.”, Silahdar, II, 478.

saltanat bir zât-ı Âsaf-sıfat vezîre” duyulan ihtiyaca değinilmişti. Toplantıya katılan herkes, yaklaşık bir buçuk yıldır hiçbir başarısı görülmeyen Bekrî Mustafa Paşa’nın azli hususunda ittifak halinde bulunuyordu. Asıl problem, onun yerine kimin sadrazam tayin edileceği idi. Uzun düşülmelerden sonra ortaya atılan isim Köprülü-zâde Mustafa Paşa oldu. Vaziyeti ancak onun kurtarabileceği düşünüldü ve yine herkesin ittifakıyla, o sırada görev başında bulunduğu Sakız’dan çağrılarak sadarete tayin edilmesi kararlaştırıldı¹⁴⁰. Babası Mehmed Paşa zamanında aldığı sağlam eğitim, ağabeyi Ahmed Paşa zamanında kazandığı askerî tecrübe, enişterleri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Siyavuş Paşa zamanlarında edindiği bürokratik kariyer ve bütün bunların yanı sıra, taşıdığı “Köprülü” adının şöhreti ile Mustafa Paşa gerçekten sadaret için en uygun kimseydi. Diğer taraftan, kendisini sadarete yükselten etkenler arasında, alim yönü sayesinde Mustafa Paşa’nın, ulema nezdinde sahip bulunduğu itibarı da unutmamak gerekir¹⁴¹.

Böylece, elli iki yaşında iken kariyerinin en üst düzeyine ulaşan Köprülü-zâde Mustafa Paşa, 1101 Muharrem (Kasım 1689)’inin son günlerinde Edirne’ye gelerek görevinin başına geçti¹⁴².

¹³⁹ Silahdar, II, 478.

¹⁴⁰ *Zübde-i Vekayiât*, s. 339-340; Raşid, II, 98; *Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 164b; Hammer, aynı eser, XII, 300-301. Silahdar’ın bu toplantıdan bahsetmemiş olması ilginçtir. Bu arada, sadaret kaymakamlığına Türk Ali Paşa’nın getirilmesi de yine aynı toplantıda kararlaştırılmıştı.

¹⁴¹ Nitekim, bahsedilen toplantıda Mustafa Paşa’nın “âlim” sıfatı ile anılması dikkat çekmektedir: “Ol hinde Sakız muhâfazasında olan ‘âlim ve fâzıl Köprülü-zâde Mustafa Paşa hazretleri...”, *Zübde-i Vekayiât*, s. 340; “Mütteyyin ve ‘âlim ü ‘âmil Mustafa Paşa...”, *Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 164b.

¹⁴² Mustafa Paşa’nın Edirne’ye giriş tarihi üzerinde kaynaklar mutabık değildir. Muhtelif kaynaklarda üç ayrı tarihe rastlanmış olduğumuzdan dolayı çalışmamızda bunlardan herhangi birini esas almak yerine, “muharrem son günleri” şeklinde genel bir ifade kullanmayı uygun gördük. Gerçekten, Silahdar (II, 483)’ın 25 Muharrem olarak verdiği tarihin İsa-zâde (aynı eser, s. 213, 218) ile Mevkufatî (*Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 164b) tarafından 26 Muharrem, Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekayiât*, s. 342), Raşid (II, 98-99) ve Behcetî İbrahim (*Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 164b) tarafından ise 27 Muharrem olarak verilmesi durumu güçleştirmektedir. Bununla beraber, günümüz araştırma eserlerinin ittifak halinde 25 Muharrem tarihine itibar etmiş olduğunu görmekteyiz (Mesela bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 523; Bekir Kütükoğlu, “Süleyman II”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, XI, 165; Vahid Çabuk, aynı eser, s. 166). Sadece Fehmi Yılmaz, hicrisini belirtmeksizin doğrudan 11 Kasım miladî tarihini vermiştir (aynı eser, 18). Öte yandan bir başka problem de, *Vakiât-ı rûzmerre* müstesna, yukarıda isimleri geçen gerek kaynak gerek araştırma eserlerin hepsinde, Mustafa Paşa’nın Edirne’ye girer girmez kendisini karşılamaya gelen Şeyhülislam, Sadaret kaymakamı, Edirne kadısı, Muallim-i Sultanî, Nakibüleşraf ve kazaskerler beraberinde olduğu halde padişahın huzuruna çıkıp mühr-i humayunu teslim aldığından bahsedilmesindedir. *Vakiât-ı rûzmerre* (I, vr. 128b)’ye göre mührün o sırada Sofya’da bulunan mazul sadrazam Bekrî Mustafa Paşa’dan alınarak Edirne’ye ulaştırılması, Mustafa Paşa’nın şehre girişinden birkaç gün sonra, muharrem son günündedir. Mustafa Paşa’ya teslimi de yine aynı gün olup, yeni sadrazam o gün

Macaristan Seferi Öncesi Faaliyetler

Yeni sadrazam ilk iş olarak, devlet erkânı ve ocak ağalarını huzurunda toplayarak kendilerine Avusturya ile yapılacak her hangi bir barışa olumlu bakmadığını, savaşa devam edilmesini münasip gördüğünü açıkladı¹⁴³. O zamana dek vuku bulan yenilgileri tamamen baştaki sadrazamların bilgisizlik ve disiplinsizliğine hamleden Mustafa Paşa kendi gücünden emindi. Bu emniyet duygusu içinde yaptığı etkili konuşmayla, toplantıda bulunan devlet erkânı ile ocak

“tehniyet-i hâtem-i vezâret için” yukarıda bahsi geçen devlet erkânı tarafından ziyaret edilmiştir. Hatta, Edirne’ye geldiği tarihten itibaren, mührün kendisine verilmesine kadar geçen birkaç günlük süre zarfında Mustafa Paşa’nın, sarayda resmen divan toplayamadığını, sadece “bâtinen ‘arz-ı hâlleri kıra’ât ve iktizâsına göre buyurup sah itmekle” yetinmek zorunda kaldığını da yine *Vakâat-ı rûzmerre*’den öğreniyoruz (aynı yer).

¹⁴³ Cantemir, kendisi sadarete gelmezden evvel barış görüşmelerinde bulunmak üzere Viyana’ya bir heyet gönderildiğini haber aldığı vakit Mustafa Paşa’nın çılgına döndüğünden, heyetteki elçileri ve onları görevlendirenleri “gavur”lukla suçladığından bahsetmektedir (aynı eser, s. 738). Hatta Viyana’ya haber göndererek, Osmanlı hükümetinin Zülfikar Efendi başkanlığındaki heyetten haberi olmadığını ve bu sahtekar heyeti tanımadığını bildirdiği de yine Cantemir’in verdiği bilgiler arasındadır (s. 738-739). Ancak, başka hiçbir kaynakta bu yönde bilgiye rastlamadığımızı belirtmeliyiz. Ayrıca, barış görüşmelerinin zaten daha baştan itibaren umut vaatmeyen bir surette ilerlediğinden yukarıda bahsedilmişti (bkz. s. 36-37).

Bu arada, Mustafa Paşa’nın savaşı sürdürme kararında, o sırada Osmanlı hükümeti nezdinde bulunan Fransız elçisi P. Antoine de Castagnères de Châteauneuf’ün de etkisi bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı’nın Avusturya ile barış imzalaması için faaliyete bulunan İngiltere ve Hollanda elçilerine karşı Châteauneuf, bu muhtemel barışı engellemek yolunda gayret sarf etmekteydi. Zira, iki devlet arasında savaşın sürmesi, Avusturya’nın bir süre için daha Macaristan cephesinde meşgul kalması ve böylece Fransa’nın bu devletin tehdidi olmaksızın Avrupa’da rahatça ilerleme imkanı elde etmesi anlamına gelmekteydi. “Sıkı, kuvvetli ve fanatik” karakteriyle Köprülü-zâde Mustafa Paşa, Fransa’nın amacına ulaşması için uygun bir devlet adamı idi (M. Le Comte de Saint-Priest, *Mémoires sur l’Ambassade de France en Turquie*, Paris 1877, s. 100). Bir süredir İstanbul’da bulunan Châteauneuf, 17 Cemaziyelahir 1101 (28 Mart 1690)’de Edirne’ye gelerek Mustafa Paşa ile görüşmüştü (*Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 209b. Silahdar (II, 501), bu görüşmenin cemaziyelahirin on yedisi değil, on sekizinde olduğunu bildirmektedir. Bu arada, Edirne’ye yolculuk için gereken arabalar ve yol harçlığının temini hususunda bizzat elçinin ağzından yazılan, “Baron de Şatönöf” imzalı telhisin bir sureti için bkz. BA, Cevdet-Hariciye, nr. 6031). Hükümetinden aldığı talimat gereğince, elçinin sadrazamdan dört talebi söz konusuydu. Bunlardan ilk ikisi, Avusturya ile olan savaşa devam edilmesi ve Polonya ile bir barış antlaşması imzalanması idi. Diğer iki istek ise, İngiltere’de bir ihtilal neticesi tahta çıkmış bulunan III. William (William of Orange)’ın krallığının Osmanlı hükümeti tarafından tanınmaması ve Kudüs’teki Kamame’nin anahtarının Fransa’ya teslim edilmesi yönündeydi. Mustafa Paşa, Polonya ile barışı bahis mevzusu dahi etmek niyetinde değildi. Öte yandan, bir devletin iç işlerine karışmaya kimsenin hakkı bulunmadığını belirterek William of Orange’ın iktidarının tanınmaması talebini de kesinlikle reddetmişti. Bu kararında hiç şüphesiz, başka milletlerin hükümdar değişikliklerini onaylamamakla, daha yakın zamanda kendisinin girişimleriyle IV. Mehmed’i tahttan indirmiş bulunan Osmanlılar için hoş bir örnek teşkil etmeyeceği endişesinin de rolü vardı (Hammer, aynı eser, XII, 305; A.D. Alderson, *The Structure of The Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, s. 59). Diğer iki isteğe gelince, bunların Mustafa paşa tarafından olumlu karşılandığını görmekteyiz. Nitekim, bir taraftan Avusturya üzerine sefere çıkılırken diğer taraftan, 1102

ağalarını savaş için yüreklendirmesi de güç olmamıştı¹⁴⁴. Fakat önünde öncelikle halledilmesi gereken üç büyük problem vardı: Hazinesinin darlığı, askerlerin asayişsizliği ve halkın perişan hali. Ya da Katib Çelebi'nin seneler önceki tabiriyle, "hazînenin killeti ve 'askerin vefreti ve masârifin kesreti ve re'âyânın za'fı"¹⁴⁵. Bir adaletnâme neşretmek suretiyle Mustafa Paşa, memleketin malî siyasetini, dolayısıyla reayanın halini düzelterek işe başladı. Son zamanlarda halka ağır bir külfet olarak yüklenen ve birçok suistimallere yol açan muhtelif vergileri kaldırdı. Özellikle "resm-i hamr u arak" adıyla içki üzerinden alınan vergi Rumeli'deki gayrimüslim tebeanın zarar görmesine ve kendi dindaşları olan düşman tarafına meyletmesine sebep olmaktadır. İlk bakışta, kaldırılan bu vergilerin zaten darlık içinde bulunan hazineyi daha da zora sokacağı zannedilmişti. Bununla beraber Mevkufatî'den öğrendiğimize göre, Mustafa Paşa'nın sadaretinin henüz ilk aylarında kapıkulu ulufelerinin eksiksiz ödenebilmiş olması doğrudan onun bu "def-i mezâlim" siyaseti sayesinde idi¹⁴⁶. Bir taraftan halka ağır gelen vergileri kaldırırken

rebiülahirinde (Ocak 1691) Kamame'nin anahtarı Rumlar'ın elinden alınarak Fransa kralına sunulmuştu (*Zübde-i Vekayât*, s. 380; *Silsiletü'l-âsaftiyye*, vr. 173b).

¹⁴⁴ "Yedi yıldan beri Alman imparatoruna karşı nasıl hareket ettiğimizi düşündükçe, kumandanlarımızın ihtiyatsızlığına, danışmanlarımızın körlüğüne ve yasa yorumcularımızın korkak karakterlerine şaşarım. Bilgilerinden dolayı bu kadar çok övülen sadrazamlar ve seraskerler, savaşın hızla geliştiğini bildikleri halde hazineyi dolu tutabilmek ve askere para yetiştirebilmekten başka bir şey için kafalarını yormuyorlardı. Görevleri yeniçerileri uyarmak ve yanlış yoldan vazgeçirtip doğru yola sevk etmek olan din bilginlerine gelince, devletin doğru yönetilip yönetilmediğine dair akıllarını kullanmak şöyle dursun, sadece maaşlarını almaya bakıyorlardı. Ve bunların sonucu olarak şimdi gördüğümüz gibi devlet en korkunç felaketlerle karşı karşıya kalmıştır. ... Tanrı'nın dahi Müslüman birliklerinden yardımını esirgediğine ve bunların kahramanlığının dinsizlerin mükemmel çabaları karşısında boyun eğmek zorunda kaldığına neden şaşarsınız? Ve söylediklerimin doğruluğunu kanıtlamak için sizden hakiki Kuran izleyicisi, yani temiz kalpli ve iyi huylu on iki binden fazla insan istemiyorum. Bu denli yiğit askerlerle sayısız gavur birlikleri karşısında, Allah'ın yardımıyla, sizleri utandıracam. Bugüne kadar bizden aldıklarını birer birer geri vereceklerine inanıyorum". Kantemir (aynı eser, s. 736-738)'den naklen yer verdiğimiz bu söyleviyle Mustafa Paşa, yaklaşık bir asır sonra zamanın önde gelen aydınlarından Ahmed Resmî Efendi'in, "Pâdişâh-ı İslâm'ın bahtı âlî, ricâli pişkin, kılıcı keskindir. Dünyâda dindâr, bahâdir, vezîr-i Aristo-tedbîr ve beş vakti cemâ'atle kılar on iki bin güzîde asker tedârük itdikten sonra Kızıl Elma'ya dek gitmeğe ne minnet vardır deyül tumturak-ı elfâzla cehli i'tirâf ve sandalye üzerinde Hamza-nâme nakleden pehlivânlar gibi lâf u güzâf idüp Kızıl Elma semtini Boğdan'dan gelen alyanak elma gibi yentür şey zanneder" şeklindeki sert sözlerle (*Hulâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1282, s. 3) eleştirdiği barış karşıtı devlet adamlarından çok da farklı bir portre çizmediğini görmekteyiz. Bununla beraber, Belgrad başta olmak üzere bir çok önemli şehrin elden çıkmış bulunduğu bir sırada, bu şehirlerin en azından bir kısmı geri alınmadıkça savaşa son vermemek yönündeki ısrarında Mustafa Paşa'yı mazur görmek gerekmektedir. Ayrıca, askerî faaliyetlerini bir takım ciddi ıslah girişimleri –ki bunlar çalışmamızın son bölümünde ele alınacaktır– ile de desteklemiş olması bakımından Mustafa Paşa, Resmî Efendi'nin tarifindeki, sırf bileğinin gücüne güvenerek hareket eden devlet adamlarından ayrılmaktadır.

¹⁴⁵ *Düstürü'l-amel li-İslâhi'l-halel*, İstanbul 1280, s. 137.

¹⁴⁶ *Vakıât-ı rûzmerre*, I, vr. 175a. Kaldırılan vergiler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. 87-92.

diğer taraftan sadrazamın, hazine için -tahammül sınırları dahilinde- yeni gelir kapıları açmayı ihmal etmediğini de belirtmeliyiz. Mesela, 27 Şaban 1101 (5 Haziran 1690) tarihli bir arşiv belgesinden onun zamanında İstanbul'daki bütün vakıfların altı aylık gelir payları ("vazife" ya da çoğul şekliyle "vezâ'if")na el koyulduğunu öğreniyoruz¹⁴⁷. Böylece, hedefine kendisinden önceki sadrazamların tamamen aksi bir yoldan ulaşan yeni sadrazam, aynı zamanda siyasî anlayışının gücünü de ortaya koymuş oluyordu.

Yine bu güçlü siyasî anlayışı sayesinde Mustafa Paşa'nın, ziraî üretimde yaşanan düşüşü de temel bir mesele olarak ele almakta gecikmediğini görüyoruz. Bir süredir memlekete hâkim olan sosyal karışıklıklar gerek Anadolu gerekse Rumeli'de birçok köyün boşalmasına ve harap olmasına yol açmıştı. Özellikle savaş alanı yakınlarında olup, en ziyade zarara uğrayan bölgelerde binlerce çiftçi topraklarını ve köylerini bırakarak ya şehir ve kasabalara ya da başka köylere göç etmek zorunda kalmışlardı. Öte yandan, saruca ve sekban gruplarına katılarak, vaktiyle kendilerinin uğradıkları eziyetlere başkalarını maruz bırakanların sayısı da az değildi. Fakat, her ne şekilde olursa olsun bu iç göç hadisesinin yol açtığı asıl problem, ziraatte meydana gelen aksama ve dolayısıyla, en büyük geliri ziraî ekonomi üzerine bina edilmiş bulunan hazinede yaşanan kıtlık idi. Durum karşısında Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın baş vurduğu tedbir ise bir iç iskan siyaseti uygulamak oldu. Söz konusu harap ve reayasız halde bulunan köyleri imar etmek, ya da eski tabirle "şenlendirmek" için hariçten getirilen topraksız insanlardan yararlanıldı. Mükellef oldukları vergileri ödemeleri şartıyla getirilen bu insanlar sayesinde birçok köyün yeniden iskan ve imar edildiğini, toprakların yeniden ziraate açıldığını biliyoruz¹⁴⁸.

¹⁴⁷ "İstanbul kâ'immakâmına ve Defterdâr vekîline hükm ki, bin yüz senesinde Hazîne-i Âmire'nin akçeye müzâyakası olup ve Rumeli'ne düşman-ı dîn istilâsından bilâd-ı İslamiyye istihlâsı içün sefer-i humâyûna me'mûr asâkir-i İslâm'ın zâd u zevâdeleri içün Memâlik-i Mahrûsa'da vâki' cemî' evkâfdan vezâ'ife mutasarıf olanların altı aylık vazîfeleri mîrîçün ahz olunmak üzere fermân olunup...", BA, MAD, nr. 22425, s. 5. İhtiyaç halinde devletin vakıf gelirlerine el koymasının hiç şüphesiz hukukî bir boyutu da bulunmakla beraber, alanımızın dışında kalan bu konuya değinmekten özellikle kaçındık. Ancak, vakıflara ait gelir payları hakkında umumi mahiyette bir bilgi için Ahmet Akgündüz'ün *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara 1988, s. 268-274) adlı çalışmasına bakılabilir.

¹⁴⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 30. Bahsedilen bu iskan faaliyeti özellikle Suriye topraklarında vuku bulmuştur. Sürekli aşiret

Sadrızamın bu tedbiri daha önce benzeri görülmemiş, yeni bir uygulama değildi. Fakat, gerçekten yeni ve hatta akilâne bir yöne sahipti ki o da, iskana araç edilen insanların yerleşik değil, konar-göçer halk, yani Türkmen ve Kürt oymakları ile Arap göçebeleri arasından seçilmesi idi. Böylece, sahihsiz toprakların imarı ve yeniden ziraate açılmasının yanı sıra, “merkeziyetçi bir devlet nizâmı ile bağdaşmayan konar-göçer hayat tarzı”nın da önüne geçilmiş oluyordu¹⁴⁹.

Diğer taraftan Mustafa Paşa, yine baharda çıkmayı planladığı Avusturya seferi için bir ön hazırlık olmak üzere orduyu ele almaktaydı. Ordu için söz konusu olan başlıca problem ise asayişsizlikti. Uzun yıllardır yoklamaların layığıyla yapılmaması yüzünden yeniçerilerin sayısında olağan üstü bir artış gözlemlenmekteydi. XVI. asrın ortalarında yedi binlerde olan bu sayı Köprülü-zâde Mustafa Paşa zamanında neredeyse altmış bine yükselmiş bulunuyordu. Ancak bu yükselme sadece kağıt üzerinde idi. Defterde ismi kayıtlı olup, düzenli olarak her üç ayda bir ulufesini aldığı halde fiilen askerlik yapmayanların, hatta Silahdar’ın ifadesiyle, “yeniçerilik nedir bilmez ve meterise aklı ermez”lerin¹⁵⁰ sayısı çoktu. Öte yandan, ölüm ya da herhangi başka bir sebeple boşalan kadrolar Divan-ı humayuna bildirilmiyor ve devletin bu boş kadrolar için ödediği ücretler doğrudan ocak ileri gelenlerinin cebine giriyordu. Bu gibi yolsuz uygulamaların önüne geçmek için yoklamalara ağırlık veren Mustafa Paşa, bilgi ve tecrübesine güvendiği Seddülbahir muhafızı Eğinli Haseki Mehmed Ağa’yı Edirne’ye getirterek zağarcıbaşılık göreviyle yeniçeri ocağını yoklamaya memur etti¹⁵¹. Mustafa Paşa’nın bu konuya ne derece titizlikle eğildiğini o dönem mühimmelerine bakarak anlamak mümkündür. Gerçekten de mühimme defterlerinde, suistimallere fırsat verilmemesine ve yoklamalara özen gösterilmesine dair çeşitli yerlerdeki ilgililere hitaben yazılmış çok

mücadeleleri ile sarsılan bu bölgede terk edilmiş ve harap haldeki köylerin sayısı gerçekten çok fazla idi (aynı eser, s. 43).

¹⁴⁹ Orhonlu, aynı eser, s. 30-31. Üstelik, bunun sadece hükümet baskısıyla değil, büyük ölçüde konar-göçer halkın kendi rızasıyla gerçekleştiğini de yine Orhonlu’dan öğreniyoruz. Yaşadıkları göçebe hayatın iktisadî güçlükleri bu insanların kendilerine sunulan yerleşik hayat imkanını cazip bulmalarını sağlamaktaydı (aynı eser, s. 32-33).

¹⁵⁰ Silahdar, II, 489.

¹⁵¹ Silahdar, II, 489; *Zübde-i Vekayiât*, s. 345-346; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 11; Hammer, aynı eser, XII, 301.

sayıda hükümle karşılaşmaktayız¹⁵². Bunlar arasında Avlonya bölgesine serasker olan Vezir Halil Paşa'ya gönderilen Rebiülahir 1102 (Ocak 1691) tarihli bir hüküm özellikle dikkat çekicidir. Avlonya kalesinde kağıt üzerinde yüz iki nefer asker görünmekteyken bunların ancak onunun fiilen görev başında bulunduğunu, geriye kalanların ulufelerinin ağalar tarafından paylaşıldığını, ve bu duruma isyan eden söz konusu on asker de muhafazadan çekildiğinden dolayı, “kal'a-i merküme üzerine düşman-ı dîn müstevlî” olduğunu bildiren bu hükümde orduda yaşanan bozulma bütün açıklığı ile gözler önüne serilmektedir¹⁵³. Fakat Mustafa Paşa'nın tedbiri başarıya ulaşmış ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'dan öğrendiğimize göre, Eğinli Mehmed Ağa'nın yaptığı yoklamalar neticesinde “nâ-müstahıkk” yirmi binden fazla yeniçeri tespit edilerek her birinin isimleri defterden silinmişti¹⁵⁴. Bu ise, büyük miktarda bir gelirin hazineye geri kazandırılması demektir¹⁵⁵. Bu arada, yine üzerinde durulmaya değer bir başka hüküm de, Zilkade 1101 (Ağustos 1690) tarihiyle Sofya muhafızı Vezir Hüseyin Paşa'ya gönderilmiş olandır. Bu hükümde Hüseyin Paşa, başında bulunduğu askerlerden geri kaçanlar olursa bunlara müdahale edilmemesi, hatta sonradan tekrar dönüp orduya katılmaya kalksalar bile izin verilmeyip, haklarından gelinmesi hususunda uyarılmaktaydı¹⁵⁶. Baharda çıkılacak sefer dolayısıyla, “asker-i İslâm'ın kesret ü vefret üzere bulunmaları mühimm”¹⁵⁷ olduğu bir sırada ordudaki firar hadiselerine bu şekilde göz yumulması gerçekten ilginç görünmektedir. Bunun izahını ise yine Mustafa Paşa'nın siyasî anlayışının olgunluğunda bulmaktayız. Yeri geldikçe vurguladığımız alim yönünden kaynaklanan bu olgun siyasî anlayışı Mustafa Paşa'ya, orduda zorla tutulan

¹⁵² BA, MD, nr. 99, s. 13/50, 15/62, 20/87, 25/117, 25/118, 27/126, 27/127, 28/128, 29/136, 30/141, 61/202, 61/203, 64/210, 66/222, 67/224, 99/313, 102/328, 104/333, 105/335, 108/348, 117/369, 143/453; MD, nr. 100, s. 4/10, 62/225, 65/237, 65/239, 79/297, 93/361, 93/362, 115/438, 128/491.

¹⁵³ BA, MD, nr. 100, s. 115/438 (Bkz. belge 2). Ayrıca, bu kaçak askerlerin “kendi hâllerinde olmayup dâ'imâ şekâvet üzere bulunmaları da devlet açısından bir başka problem teşkil etmekteydi (BA, MD, nr. 99, s. 67/224).

¹⁵⁴ *Zübde-i Vekayiât*, s. 346.

¹⁵⁵ Silahdar (II, 489), bu geliri yüz bin kuruş olarak vermiştir. Fehmi Yılmaz ise, yeniçeri başına kırk kuruş hesaplamak suretiyle Silahdar'ın verdiği sayının yanlış olduğunu, bunun sekiz yüz bin olarak düzeltilmesi gerektiğini bildirmektedir (aynı eser, s. 24).

¹⁵⁶ BA, MD, nr. 100, s. 93/361.

¹⁵⁷ BA, MD, nr. 99, s. 27/127.

askerlerle başarıya ulaşmanın imkansızlığını telkin etmekteydi¹⁵⁸. Keza, sadrazamın kendisinden önce sık sık baş vurulduğunu bildiğimiz nefir-i âmm yoluyla asker toplamayı reddetmesi de bu yüzdendi. Gerçekten, Mustafa Paşa zamanında bütün memleket çapında umumî bir nefir-i âmm ilan edildiğine dair kaynaklarda bilgiye rastlamıyoruz. Aksine *Anonim Osmanlı Tarihi* müellifinin onun, seferinde nefir-i âmm askeri kullanmadığını adeta üstüne basarak belirttiğini görmekteyiz¹⁵⁹. Bununla beraber, bazı özel durumlar karşısında zaman zaman mahallî nefir-i âmm uygulamalarına gidilmek zorunda kalındığı da belirtilmelidir. Mesela, Özi ve Silisrte civarındaki ilgililere gönderilen Cemaziyelahir 1101 (Mart-Nisan 1690) tarihli bir hükümde, Niğbolu taraflarının düşman karşısındaki kritik durumundan bahsedilmekte ve buraya yardım olmak üzere, gücü yeten kimselerden zahireleriyle beraber altı yüz yetmiş piyade askeri toplanması buyurulmaktaydı¹⁶⁰. Yine aynı sıralarda, buna benzer bir başka hüküm de Paşa sancağındaki muhtelif kazalara gönderilmişti¹⁶¹. Bu gibi birkaç istisna dışında, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın Osmanlı memleketlerinin genelini kapsayan bir nefir-i âmm ilan ettiğine, ya da bir başka ifadeyle, 1690 baharında çıktığı seferde ordusunda halktan toplanmış asker bulunduğuna dair bilgiye sahip değiliz¹⁶².

Böylece, nefir-i âmma pek sıcak bakmadığını gördüğümüz Mustafa Paşa'nın ihtiyaç duyulan asker fazlasını temin için başvurduğu yeni kaynak ise Anadolu'daki

¹⁵⁸ Cantemir'in verdiği bilgi de bu yöndedir. Mustafa Paşa'nın asker toplarken, "özgür istemin Allah katında eylemden daha makbule geçtiği" inancı doğrultusunda hareket ettiğini söyleyen müellif, onun göreve zorla gelen askerleri kullanmak istemediğinden bahsetmektedir (aynı eser, s. 739-740).

¹⁵⁹ "Anadolu ve Rumeli'nden asker cem' olunup, bu sefere nefir-i âmm yahud sâ'ir gönüllü baş ve buğsuz asker getirilmeyüp...", s. 12. Tarsus'ta, ellişer kuruş karşılığında "re'âyâ fukarâsından dahî?" asker toplandığının haber alınması üzerine, Anadolu'dan asker ihracına memur Vezir Ali Paşa'nın bir hükümle uyarılması da yine Mustafa Paşa'nın nefir-i âmma karşı tavrını yansıtmaları bakımından mühimdir (BA, MD, nr. 99, s. 169/550. Bkz. Belge 3).

¹⁶⁰ BA, MD, nr. 99, s. 120/381. Aynı şekilde, Yeniköy civarındaki bir şekavet hadisesine karşı Filibe ve Pazarcık kazalarından nefir-i âmm yoluyla asker toplandığını da Silahdar (II, 498)'dan öğreniyoruz.

¹⁶¹ "Ziyâde asker tedârükü ehemmi-i mühimmât-ı dîn ü devletden olmağla, zikr olunan kazâlar ahâfisi bundan akdem fermânım olduğu üzere hîn-i iktizâda asker-i İslâm'a imdâd u i'ânet eylemek şartıyla mu'tâd tekâlif-i örfiyye ve şâkkaları ref' olunup, hâlâ iktizâsıyla asker-i zafer-me'âsirime imdâd u i'ânet eylemeleri lâzım ve mühim olmağın...", BA, MD, nr. 99, s. 77/251.

¹⁶² Bu durumda, Fehmi Yılmaz'ın yukarıda bahsi geçen birkaç hükme dayanarak ayrı bir başlık altında, "bütün memlekette bir nefir-i âmm ilan edildi"ğinden bahsetmesi hatalı görünmektedir (aynı eser, s. 24-25).

Türkmen ve Kürt aşiretleri idi¹⁶³. O zamana kadar savaşlarda yararlanılması pek yaygın olmayan bu aşiretlere hükümler gönderilerek, kişi başına ellişer kuruş karşılığında sefer için hazır olmaları bildirildi¹⁶⁴. Diğer taraftan, Rumeli yürükleri de yine Mustafa Paşa'nın başvurduğu asker kaynaklarından bir başkasını teşkil etmekteydi. Esasen, savaşlarda yürüklerden istifade edilmesinin öteden beri varolan bir uygulama olduğunu biliyoruz. Rumeli'nin fethi sırasında Anadolu'dan getirilerek bu bölgeye iskan edilmiş olan yürükler, zamanla sayıları artınca askerî bir teşkilata bağlanarak ayrı bir kanun ve nizama tabi kılınmıştı. Özellikle Kanunî devrinde yürük kanunnâmeleri hazırlanarak bunların askerî statüleri daha da belirgin hale getirilmişti. Ancak, XVII. asırdan itibaren, sarsılan devlet düzeniyle beraber yürüklerin nizamında da bozulmalar başlamış, II. Viyana Kuşatması'dan sonra bu bozulmalar iyice su üstüne çıkmıştı¹⁶⁵. Fakat, bütün asayişsizliklerine rağmen Mustafa Paşa, kendilerini göz ardı etmeyerek her sene ödedikleri vergilerden muaf tutulmaları karşılığında aralarından “darba ve harbe kâdir, yarar ve tûvânâ” olanları askere aldı¹⁶⁶. Bu yeni uygulamayla sadrazam, ordudaki asker ihtiyacını karşılamayı olduğu kadar şüphesiz, yıllardır “amel-mânde” kalmış bulunan yürük gruplarını tekrar canlandırmayı da hedefliyordu. Bunda başarıya ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, bu uygulamayla, yürüklerin 1691 yılında “evlâd-ı fâtihân” adı altında yeniden teşkilatlandırılmaları için bir ön adım atılmış oluyordu¹⁶⁷. Ancak, o döneme ait mühimme defterlerine baktığımızda, uzun zamandır savaşlardan uzak kalmalarının etkisiyle olsa gerek, bir kısım yürüklerin askerlik fikrini hoş karşılamadıklarını görmekteyiz. Mesela, Filibe ve Gümülcine civarı yürükleri, asker ihracı için kendilerine gönderilen ilk hükmü muhtelif bahanelerle geri çevirmiş,

¹⁶³ Silahdar, II, 501; *Zübde-i Vekayât*, s. 343; Raşid, II, 190; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 11. Ayrıca bkz. C. Orhonlu, aynı eser, s. 4.

¹⁶⁴ BA, MD, nr. 99, s. 48-56. Burada, hangi aşiretlerden ne miktar asker toplandığının bir dökümünü bulmak mümkündür. Ayrıca, Fehmi Yılmaz da doğrudan bu döküme dayanarak çalışmasında, Türkmen ve Kürt aşiretlerinden toplanan asker miktarlarını derli toplu iki ayrı tablo halinde sunmuştur (aynı eser, s. 28-29).

¹⁶⁵ Yürüklerin bu dönemdeki asayişsizliğine örnek teşkil etmesi bakımından 1069 tarihine ait bir belge dikkat çekicidir. Burada Yenişehir kazasına tabi Öyüklü karyesi reayasının meralarına taarruzda bulunan yürük taifesinden şikayetçi olduğunu görmekteyiz (Ali Emiri-IV. Mehmed, nr. 7859).

¹⁶⁶ BA, A.DVN, Dosya No: 213, Vesika No: 28, 38; BA, MD, nr. 99, s. 136/481. Ayrıca bkz. *Vakıât-ı rûzmerre*, I, vr. 203b-204a.

¹⁶⁷ Evlâd-ı Fâtihân hakkında bkz. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989, s. 116; Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'nde Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957, s. 255-256; Yusuf Halaçoğlu, “Evlâd-ı Fâtihân”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 524-525.

devlet bunlara ancak tehdit içerikli ikinci bir hükümden sonra boyun eğdirebilmişti¹⁶⁸.

Bu arada, Kırım Han'ı Selim Giray Edirne'ye gelmiş bulunuyordu¹⁶⁹. Mevkufatî'nin bildirdiğine göre, 26 Cemaziyelevvel 1101 (7 Mart 1690)'de sefer hakkında görüşmek üzere Hân'ın da katıldığı büyük bir müşavere meclisi toplanmıştı. Netice itibariyle hangi kararların alındığını kimsenin bilmediği bu toplantıdan sonra Hân, Kırım'a dönmek niyetinden vazgeçerek Edirne'de kalmaya karar vermişti¹⁷⁰. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan II. Süleyman'ın Edirne'de kalması ve Macaristan seferine bizzat Mustafa Paşa'nın seraskerlik etmesi kararı Mevkufatî'nin sonucu hakkında bilgi sahibi bulunmadığı işte bu toplantıda alınmıştı. Toplantıdan birkaç ay sonra, 26 Şaban 1101 (4 Haziran 1690)'de ise Edirne'ye kötü bir haber ulaştı. Dört seneden beri düşman içinde kalıp, her türlü yardım imkanından yoksun bulunan Kanije Kalesi Avusturyalılar'a teslim olmuştu. Bundan bir süre önce de, Osmanlı'nın Mora'da elinde tutabildiği son şehir olan Benefşe (Monemvasia) Venedikliler'e teslim olmuş bulunuyordu. Ancak, bu önemli kayıplar karşısında

¹⁶⁸ BA, MD, nr. 99, s. 166/532. Buna benzer bir başka hüküm için bkz. MD, nr. 99, s. 156/493. Ayrıca, Edirne'de Sultan Bayezid evkafı katiplerinden Cinci-zâde adıyla bilinen zatın, evkafa tabi yürüklerden asker tahririne gelen mübaşiri, "kânûn değildir" diyerek geri çevirmesi de dikkat çekici bir örnektir. İtaatsizliğinin karşılığını ağır ödeyen katip. Önce Köprülü-zâde Mustafa Paşa huzuruna çıkarılarak yüz iki değnek yemiş, ardından Midilli adasına sürülmüştü (*Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 210a-210b).

¹⁶⁹ Kendini Komanova kralı ilan eden eşkiya reisi Karpos'u mağlub eden Selim Giray, Novobrd Kalesi'ni de geri aldıktan sonra Kırım'a dönmek yerine 5 Cemaziyelevvel 1101 (14 Şubat 1690)'de Edirne'ye gelmişti (*Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 178a).

¹⁷⁰ "Hazret-i Şeyhülislâm ve Sadreyn ve Kâ'im-makâm-ı âli-makâm, Vezîr-i mükerrrem Hazînedâr Ali Paşa ve Kapudan-ı bahr olan Musulî-zâde [...] Paşa ahvâl-i sefer için müşâvere husûsunda sarây-ı sadr-ı âlide mevcûd ve Hân-ı âli-şân dahi bi'z-zât mahall-i müşâvere olan meclis-i sadr-ı âliye da'vet olunup du'â ve senâ olduğu beyne'n-nâs a'yân olup ve lâkin müşâvere-i azîmelerinin itmâmı ne mahalde karâr-dâde olduğu meclis-i müşâverede mevcûd olanlardan gayri bir ferdin ma'lûmu olmayup muhtefide istiğnâ buldu", *Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 186a-186b. Yine Mevkufatî'den Sadrazam ile Hân'm takip eden günlerde birçok kez daha yüzyüze görüştiklerini ve askerî müşâverelerde bulduklarını öğreniyoruz (aynı eser, I, vr. 189a, 201a, 207a, 208b, 209a, 210a, 218a, 224a, 237b). Bütün bu müşâvereler neticesinde, kendi yokluğunda Kırım'm Rus tehdidine maruz kalmasına (bkz. aynı eser, I, vr. 207b) ve hastalığına (bkz. aynı eser, I, vr. 241a) rağmen Selim Giray, sefere katılmak niyetiyle Edirne yakınlarındaki Timurtaş'ta kışlağa çekilmişti. Bu arada, Hân ile Mustafa Paşa arasındaki müşâverelerde ele alınan bir başka önemli mevzu da Erdel Krallığı idi. Bir süredir Erdel halkı, Thököly Imre'nin krallığa getirilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nden yardım istiyor ve hatta bunu Fransızlar da destekliyordu. Selim Giray pek taraftar görünmemekle beraber Mustafa Paşa, Thököly Imre'ye krallık beratı ile diğer alametleri gönderdiği gibi, Çerkes Ahmed Paşa kumandasında bir miktar asker de sevk etmişti (*Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 236b; *Zübde-i Vekâyât*, s. 381).

Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın sefere yönelik manevî kuvvetini yitirmediğini, aksine hazırlıklara hızla devam ettiğini görüyoruz.

Yine bu hazırlıklar kabilinden olmak üzere, kendisi cephede iken padişah üzerinde etkide bulunarak icraatını engellemesi muhtemel bir takım devlet adamlarını görevlerinden alması ve bunların yerlerine güvenebileceği başkalarını ataması önemlidir. Gerçekten, Mustafa Paşa'nın sadarete geldiği ilk birkaç ay içinde yeniçeri kitabeti, kul kethüdalığı, defterdarlık, riyaset vekaleti, cizye muhasebeciliği, ruznamecilik, yeniçeri ağalığı, kaptan paşalık, Rumeli beylerbeyliği, Trablusşam valiliği, Mekke-i Mükerrerme emirliği, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri ile İstanbul kadılığı gibi birçok önemli görevde değişiklik vuku bulmuştur¹⁷¹. En ziyade yankı getiren ise darüssaade ağalığında yapılan değişikliktir. II. Süleyman'ın validesinin vefatından sonra (Rebiülevvel 1101/Aralık 1689), Harem'deki cariyelerle ilgilenmek üzere bir kethüda kadın tayin edilmiş, ve bu kethüda kadın için mîrîden bir miktar has ayrılması hususu gündeme gelmişti. Köprülü-zâde Mustafa Paşa geçmişte benzeri bulunmayan bu uygulamayı hoş karşılamamış, yaklaşan sefer dolayısıyla paraya ihtiyaç duyulduğu bir sırada kethüda kadın için has tayinine hazinenin gücünün yetmeyeceğini bildirmişti. Fakat neticede, Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın ısrarı ve bu konuda padişah üzerinde etkili olması sayesinde durumun önüne

¹⁷¹ Öte yandan, yine aynı sırada sadece azille yetinilmeyip katledilen devlet adamlarının sayısının da az olmadığı dikkat çekmektedir. Bunların belli başlıları arasında Tezkire-i Evvel Ahmed Efendi, Vekilharç Ali Ağa, Kaymakam Çelebi Mehmed Ağa, Hamr Emîni Küfrî Ahmed Efendi, Bektaş Ağa-zâde, Şeyhoğlu Ali ve Ser-çeşme Tokmak'ın isimlerini sayabiliriz. Ancak, henüz sadaretinin başındayken bu kadar çok katil vakasına imza atmış olmasının Mustafa Paşa'nın adalet ve merhametini, veya daha genel bir ifadeyle, isminin başındaki "fâzıl" lakabını gölgelememesi gerektiği de hemen ilave edilmelidir. Bahsedilen katil hadiselerinin her biri, "Memâlik-i Mahrûsa'da mezâlîm ihtirâ'ı ictirâ'ına bâdî olmağla..." ya da, "hilâf-ı şer' hareketi isbât olunmağla..." gibi geçerli sebeplere dayanıyordu (*Zübde-i Vekayîât*, s. 344, 357. Adı geçen kaynak sadece Bektaş Ağa-zâde ile Şeyhoğlu Ali'nin katillerinden bahsederken, "cerâ'im-i nâ-ma'lûme ile..." şeklinde belirsiz bir ifade kullanmıştır. Ancak, Mevkufatî'nin verdiği bilgiye bakılırsa, bu ikisinin de kendilerini canlarından etmeye yetecek derecede kabahatleri söz konusuydu. Ayrıntısı için bkz. s. 72, not 268). Ayrıca, Mustafa Paşa'nın kendisine sunulan pek çok hapis, hatta katil cezasını bağışlayarak geri çevirdiği de unutulmamalıdır. Mesela, 1102 senesinde, Belgrad'ın fethini müteakip Mustafa Paşa huzurunda yapılan bir murafaada Niğbolu ayanından Mahmud Ağa, ordu için kendisinden istenilen arpayı vermemek suçuyla ve katil istemiyle yargılanmaktaydı. Kul kethüdası Mehmed Ağa'nın "vâcibü'l-katîl bir herîfdir" şeklindeki şahitliğine rağmen sadrazam, sadece hapisle iktifa edilmesini buyurmuştu (*Vakâât-ı rûzmerre*, III, vr. 54a. Bunun gibi başka örnekler için ayrıca bkz. aynı eser, I, vr. 199a, 202b-203a, 213a, 229b-230a). Mustafa Paşa'nın bu bağışlayıcı yanı üzerinde Tayyib Gökbilgin de durmuş; "kaymakamlığı esnasında idamları kendisine havale edilen kimseleri padişah nezdinde tavassut ve

geçilememiş, mecburen kethüdaya bir miktar has tayin edilmişti. Bu, Mustafa Paşa'nın Darüssaade Ağası ile ilk kez zıtlaşması değildi. Kısa süre önceki bir başka hadisede de sadrazam, Padişah Hocası Arap-zâde Abdülvehhab Efendi'nin Medine'ye gönderilmek suretiyle saraydan uzaklaştırılmasını istemiş, fakat yine Mustafa Ağa'nın araya girmesiyle II. Süleyman onun bu isteğini geri çevirmişti. Bir darüssaade ağasının padişah üzerinde bu derece müteessir olmasını tehlikeli bulan Mustafa Paşa, şeyhülislam, kaymakam paşa, kazaskerler ve ocak halkını huzurunda toplayarak, onlarla yaptığı istişare neticesinde Mustafa Ağa'yı görevinden azletti¹⁷².

Mustafa Paşa'nın sefer öncesi önemle üzerinde durduğu bir diğer hazırlık, sefer esnasında ordunun geçeceği yollardaki köprülerin tamiri ya da bu yollar üzerinde yeni köprüler inşası idi¹⁷³. Bu öteden beri alışlagelmiş tamir ve inşaa faaliyetinin Mustafa Paşa'ya has yanı ise, masrafların o bölge halkından değil, devlet hazinesinden karşılanmasıdır¹⁷⁴. Güvenilir kimseler seçerek kendilerine üç dört yük akçe peşin para teslim eden Mustafa Paşa, bozuk köprülerin tamirini ve yeni köprüler inşasını bu kimselere yüklemek suretiyle halkı ağır vergilerden başka, angaryadan da kurtarmayı amaçlamıştır.

Sadrazamın ordu için gereken zahirenin temini hususunda da aynı titizlikle hareket ettiğini görüyoruz. Arpa, buğday, et vs. kabilinden her ne lazım geliyorsa hepsi karşılığı ödenmek suretiyle satın alınmış, halktan kimseye cebir uygulanmamıştır. Gerçekten de Mustafa Paşa dönemine ait arşiv belgeleri arasında, zahire hususunda halka eziyet edildiğine dair herhangi bir malumata

ricada bulunarak nefyettirmesi"nin sadrazamın adalet ve merhametini gösterdiğini belirtmiştir ("Köprülüler", *İslam Ansiklopedisi*, VI, 905).

¹⁷² "Ve ba'de'l-müşâvere ittifâk-ı ocak ve cümlelerin re'y ü tedbiri ile hâ'in-i devlet olanları, bâ-husûs Ağa-yı Dârü's-sa'âde'yi nefy-i beled ve sâ'irlerinin istihkâklarına göre cezaları verilmek üzere...", *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 195b-196a. Ayrıca bkz. *Zübde-i vekâyiât*, s. 358-360; Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-küberâ*, Ahmet Nezihi Turan neşri, s. 59; Hammer, aynı eser, XII, 308.

¹⁷³ Köprü tamiri ve inşasına dair birkaç arşiv belgesi için bkz. BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 1108, 1112, 2676.

¹⁷⁴ "Ta'mîre muhtâc olan köprüler sene-i sâbıkada vâki' seferlerde ahâlî-i vilâyet ve re'â seferlerde ahâlî-i vilâyet ve re'âyâ fukarâsına teklîf olunup, taraflarından binâ ve ta'mîr olunagelmiş iken, re'âyâ fukarâsına zulm ü ta'addî olduğundan nâşi işbu sene-i mübârekede vâki' sefer-i humâyûna hareket olundukda lüzûmu olan mahallerde vâki' köprülerin gerek müceddeden binâsı ve gerek ta'mîre muhtâc olanların ta'miri re'âyâ fukarâsına teklîf olunmamak üzere masârifât-ı köprüler taraf-ı mîrîden verilmek üzere...", *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 233a-233b.

rastlamadığımızı özellikle belirtmeliyiz. Bilakis ulaştığımız bilgi tamamen halkın bu konudaki memnuniyeti yönündedir. Mesela, Filibe kazasından devlet merkezine gelen 7 Şaban 1101 (16 Mayıs 1690) tarihli bir arz dikkat çekicidir. Burada Filibe halkının, üzerlerine zahire satın alımı için gönderilen kimseden hiçbir şikayetlerinin olmadığı, kendilerine karşı hiçbir haksızlıkta bulunulmadığı bildirilmektedir¹⁷⁵. Esasen “avarız” kapsamına ait olan bu konu çalışmamızın son bölümünde ayrıca ele alınmıştır.

Üzerinde durmak istediğimiz son bir sefer öncesi faaliyet de donanmaya yöneliktir. Gerek Seddülbahir ve Sakız, gerekse Kandiye ve Hanya’daki muhafızlıkları sırasında Venedikliler’le olan savaşların ciddiyetini yakından tecrübe etmiş bulunan Mustafa Paşa’nın, bütün hazırlıkların Macaristan seferine yöneltildiği bu günlerde donanmayı da unutmadığını görmekteyiz. Gerçekten, onun zamanında bir taraftan Mısır, Tunus, Cezayir ve Trablusgarb’dan mürettebatıyla beraber gemiler getirilirken¹⁷⁶ diğer taraftan Gelibolu Tersanesi’nde yeni gemiler inşasına başlandı. O sırada Osmanlı Devleti’nde bulunan ve tersaneyi bizzat ziyaret etmiş olan Marsigli’nin eserinde bu gemi inşası faaliyetine dair orjinal bilgilere rastlıyoruz¹⁷⁷. Buna göre, Köprülü-zâde Mustafa Paşa’yı yeni gemiler inşasına ikna eden, aslen Livornalı bir mülteci olan Mehmed Ağa adlı kimseydi¹⁷⁸. Sadrazam nezdinde itibar sahibi bulunan Mehmed Ağa ona, Venedik donanmasının Osmanlı donanmasına nazaran üstünlüğünden bahis ile, “her türlü tertibat ve mükemmel teçhizata malik” yeni savaş gemilerinin inşasını teklif etmişti. Hatta, bu tür bir donanma için gereken inşaat malzemesini bir cetvel halinde tanzim eden de yine aynı kimseydi. Arşiv

¹⁷⁵ “Der-i devlet-mekîne ‘arz-ı dâ’î-i kemîne budur ki, medîne-i Filibe a’yânı ve kurâ zâbitleri meclis-i şer’e gelüp her biri şöyle bast-ı merâm eylediler ki, işbu sene-i mübâreke sefer-i humâyûn için Filibe kazasında şa’îr ve hinta mübâya’asına me’mûr olan Hüseyn Ağa her birimizden mübâya’a eyledüğü şa’îr ve hintanın bahâlarını fermân-ı ‘âli-şân mücebince temâmen frengî altun verüp ve sâ’ir mübâya’a eyledüğü şa’îr ve hinta ashâbının dahi bir akçesin ketm itmeyüp, me’mûr olduğu hizmet-i ‘aliyye-i şehriyârîye müte’allik zahâ’irden her ne mübâya’a itdi ise züyûf akçe teklîf itmeyüp aslâ bir ferd mütekeddir olmamışdır deyü her biri ihbâr eylediklerinden vâki’-i hâl ... ‘arz olundu. el-Yevmü’s-sâbi’ fi şa’bânü’l-mu’azzam, ihdâ ve mi’e ve elf.”, BA, A.DVN, Dosya no: 213, Vesika no: 75.

¹⁷⁶ BA, MD, nr. 99, s. 31/148.

¹⁷⁷ aynı eser, 269-270.

¹⁷⁸ Marsigli’nin bu zat hakkında verdiği bilgi, sadrazam tarafından “İstanbul hazinesine memur” edildiğinden ibarettir. Kendisinin tam olarak kim olduğunu, ne görevde bulunduğunu tespit edemediğimizi belirtmeliyiz.

dökümanları arasında, Mehmed Ağa'nın bu cetvelindeki malzemeleri temin için muhtelif kazalara gönderilen hükümleri görmek mümkündür¹⁷⁹. Mustafa Paşa zamanında başlayan bu gemi inşası faaliyeti, onun sadaretinin sonuna dek devam etmiştir.

Bütün bu hazırlıklar esnasında ordu da artık yavaş yavaş toparlanmaya başlamış bulunuyordu. 1101 şabanı ortalarında Türkmen ve Kürt aşiretlerinden devşirilen üç bin miktarı asker Üsküdar'a ulaşmıştı¹⁸⁰. Aynı ayın sonunda ise Edirne'ye, Mısır'dan talep edilmiş bulunan askerlerin Gelibolu'ya vardığı haberi geldi¹⁸¹. Diğer taraftan, Anadolu'daki tüm kazalara gereken hükümler gönderilerek, buralarda ne miktar asker mevcutsa hepsinin toplanarak nevrüzde Edirne sahrasında hazır edilmesi bildirilmişti¹⁸². Ancak, Anadolu askerlerinin toplanmasının çok kolay olmadığını anlıyoruz. Şaban ayı başlarında aynı kazalara ikinci bir hüküm gönderilmiş olmasına bakılırsa, o vakte dek Edirne'ye Anadolu'dan tek bir asker dahi gelmiş değildi. Nitekim, bu ikinci hükümde söz konusu kazaların kadıları, "sâ'ir evkâta kıyâs olunmayup, serî'an ve 'âcilen" istenilen askerleri göndermeleri hususunda ikaz edilmekteydi¹⁸³.

I. Macaristan Seferi

Bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra nihayet 6 Şevval 1101 (13 Temmuz 1690) tarihinde Köprülü-zâde Mustafa Paşa orduyla beraber Edirne'den hareket etti¹⁸⁴. Yukarıda bahsedildiği üzere, daha önce toplanan bir mecliste padişahın sefere bizzat katılmayıp Edirne'de kalması kararlaştırılmıştı. Ancak hareket günü II.

¹⁷⁹ BA, KK, nr. 2473, s. 32, 44, 48, 53, 67, 80, 82. Ayrıca bkz. BA, Ali Emirî-II. Süleyman, nr. 189.

¹⁸⁰ *Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 222b.

¹⁸¹ aynı eser, I, vr. 231b.

¹⁸² BA, MD, nr. 99, s. 122/388 (Bkz. Belge 4).

¹⁸³ BA, MD, nr. 99, s. 174/570. Ayrıca bkz. aynı defter, s. 172/560.

¹⁸⁴ *Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 261b; Silahdar II, 511 (Silahdar'ın 6 Şevval'in miladisi olarak 30 Temmuz'u göstermiş olduğu da belirtilmelidir); *Zübde-i Vekayiât*, s. 366; Raşid, II, 124; İsâ-zâde, aynı eser, s. 220; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 12 (Burada hareket tarihi Şevvalin altısı değil, yedisi olarak verilmiştir); *Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 168b. Bu arada sefere çıkılmadan birkaç gün evvel, 3 Şevval 1101 (10 Temmuz 1690'de, akşam namazı vakti İstanbul civarında büyükçe bir deprem meydana gelmişti (*Vakâât-ı rûzmerre*, I, vr. 261a; Silahdar, II, 511; *Zübde-i Vekayiât*, s. 364). Hammer'in bildirdiğine göre depremden bir süre önce de yine İstanbul'da ciddi hasarlara yolaçan

Süleyman Yoncaçeşmesi'ne kadar gelerek sadrazamını ve ordusunu uğurlamış, haklarında hayır dualarında bulunmuştu. Bir süredir rahatsız bulunan Kırım Han'ı Selim Giray ise sefere katılmaya gücü olmadığı gibi, orduyu yolcu etmeye dahi gelememiş, birkaç gün Edirne'de oyalanıp kendini iyi hissettiği vakit yola çıkacağını bildirmişti¹⁸⁵.

Yollarda halktan kimseye eziyet edilmemesi ve tarlalara girilip ekinlerin çiğnenmemesi gibi hususlarda sadrazam tarafından ciddiyetle uyarılan ordu¹⁸⁶ Filibe ve Sofya üzerinden 4 Zilkade (9 Ağustos)'de Şehirköyü palankasına vardı¹⁸⁷. Burası 1689 sonlarından beri Avusturyalılar'ın eline geçmiş bulunuyordu. Kaleyi kuşatan Mustafa Paşa içerdekilere önce teslim çağrısında bulduysa da olumlu bir karşılık alamadı¹⁸⁸. Bunun üzerine başlayan çarpışma hemen ertesi gün, 5 Zilkade (10 Ağustos)'de kalenin Osmanlılar tarafından zapt edilmesiyle neticelendi¹⁸⁹. Bu ilk başarısı üzerine hemen aynı gün padişah tarafından gönderilen kılıç ve kaftanla

yangın ve kasırga felaketleri yaşanmıştı ki tüm bunlar yaklaşan sefer için hayırlı alametler değildi (aynı eser, XII, 311-312).

¹⁸⁵ Silahdar, II, 511; *Zübde-i Vekayiât*, s. 369; *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 13) ise Selim Giray'ın sefere katılmamasının sebebini, "Moskov gâ'ilesinden Kırım memleketin biragup gelmek mümkün olmayup" sözleriyle açıklamıştır. Ancak, değil gelmeye imkan bulamamak, Selim Giray'ın çoktandır zaten Edirne'de ikamet ettiğini biliyoruz. Nitekim bu hususa ve hatta kendisinin burada bir hastalığa yakalandığına yukarıda değinilmişti (s. 43, not. 141). Silahdar'ın bildirdiğine göre (II, 511) Han'ın yakalandığı hastalık "yılancık" idi. Bunun bir tür deri enfeksiyonu olduğunu söyleyebiliriz. Köprülüzâde Mustafa Paşa Selim Giray'ın rahatsızlığı ile yakından ilgilenmiş, tedavisi için doktorlar tayin etmişse de (*Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 241a. Ayrıca Hân'a doktor gönderilmesine dair bir arşiv belgesi için bkz. BA, İbnülemin-Hariciye, nr. 256.) öyle anlaşılıyor ki olumlu bir netice elde edilememişti. Ordu sefer için hareket ettiği sırada Han hala Sultan selim yakınlarındaki sarayında doktor kontrolü altında bulunuyordu.

¹⁸⁶ "Edirne sahrâsından hareket ve itizâsına göre yollarda meks ü ikâmet olunup, hilâf-ı şer'-i şerîf bir ferde ta'addî olunmamak üzere tenbîh-i ekîd ve akçesiz bir yumurta alınmamak ve yollarda sağ ve solları gözedüp ekinlere girmemek üzere muhkem te'kîd-i şedîd olundu", *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 13. Ayrıca bkz. Dimitri Kantemir, aynı eser, II, 950-951. Kantemir'in bildirdiğine göre, Mustafa Paşa'nın sefer öncesi önemle üzerinde durduğu diğer bir husus da, Allah'ın İslam ordusu üzerinden yardımını esirgememesi için gerek İstanbul ve Edirne, gerekse ordugahta gece-gündüz ibadet edilip dualar okunması idi (aynı eser, II, 743).

¹⁸⁷ *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 278b; Silahdar, II, 512. *Zübde-i Vekayiât* (s. 366)'da ordunun Şehirköyü'ne varışı bir gün önce gösterilmektedir. *Silsiletü'l-âsafîyye* (vr. 168b)'nin verdiği tarih ise 10 Zilkade (15 Ağustos)'dir.

¹⁸⁸ "Derûn-ı kal'ada olan gürûh-ı şeyâtîn üzerine kapudanları olan la'in, 'Bu kal'a bizim çasarımızın kal'a-i intihâsıdır. Bî-ceng ü cedel tahliye vü teslîm itmeyüz' deyü cevâb itmekle...", *Zübde-i Vekayiât*, s. 366. Ayrıca bkz. *Silsiletü'l-âsafîyye*, vr. 168b.

¹⁸⁹ *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 281a; Silahdar, II, 512; *Zübde-i Vekayiât* (s. 367) ve *Silsiletü'l-âsafîyye* (vr. 169a) ise Şehirköyü muhasarasının üç gün sürdüğünü bildirmektedir.

ödüllendirilen Mustafa Paşa¹⁹⁰, 7 Zilkade (12 Ağustos)'de Musapaşa palankasını da ele geçirmiş bulunuyordu. Bir sonraki hedefi ise Niş Kalesi idi. Avusturyalılar'ın mağrurâne, hatta alaycı bir tavırla teslim çağrısını geri çevirmesi üzerine¹⁹¹ başlayan kuşatmanın, kalenin taşıdığı önem ölçüsünde uzun ve zorlu geçtiğini görüyoruz. Bu kuşatma boyunca Osmanlı ordusu bir taraftan da düşmanla işbirliği halinde bulunan yerli çetelere karşı mücadele vermek zorundaydı. Hatta Mevkufatî'nin ifadesine bakılacak olursa, asıl zarar Avusturya askerlerinden çok bunlardan gelmekteydi¹⁹². Musapaşa Palankası ile Niş Kalesi arasında mevzilenmiş olup sürekli yol kesiyor ve özellikle zahire arabalarını yağmalıyorlardı. Ordunun bir kısmı sırf bu çeteleri etkisiz hale getirmek için tahsis edilmişti¹⁹³. Kuşatma bu zor şartlar altında devam etmekteyken Erdel tarafından gelen haberler sevindirici mahiyette idi. Sefere çıkmadan önce Mustafa Paşa'nın Erdel krallığına Thököly Imre'yi tayin ettiğinden ve ayrıca yardım için Silistre Beylerbeyi Çerkes Ahmed Paşa kumandasında bir miktar kuvveti Erdel'e gönderdiğinden yukarıda bahsedilmişti. İşte bu kuvvetler Zarneşti civarında meydana gelen çarpışmada Avusturyalılar'ı yenmiş, Avusturyalılarca Erdel valisi atanan Teleky Mihály ile Eflak boyarlarından Bălăceanu öldürülmüş ve Avusturya kuvvetleri kumandanı Heissler esir edilmişti¹⁹⁴. Bu haberin üzerine , rahatsızlığı düzelmeyen Kırım Han'ı Selim Giray'ın kendi yerine büyük oğlu Kalgay Devlet Giray kumandasında gönderdiği yüz bini aşkın Tatar askerinin cepheye varması ordudaki morali iyice arttırmıştı¹⁹⁵. Öte yandan, çok geçmeden bir başka sevindirici haber de Vidin taraflarından gelmiş, kaleyi zapta memur Karaman Beylerbeyi Dursun Mehmed Paşa'nın bu görevini başarıyla

¹⁹⁰ Silahdar, II. Süleyman'ın kılıç ve kaftan göndermekte bu derece dakik davranması üzerine orduda, "Pâdişâhımız hazretleri velî olduğuna şekkimiz kalmadı ki feth günü serdâra hil'at ve şemşîr geldi" şeklinde bir söylenti yayıldığından bahsetmektedir (II, 512).

¹⁹¹ Osmanlı tarafının Avusturyalılar'a teslim çağrısı olarak gönderdiği mektup ve karşılığında alınan cevap için bkz. Silahdar, II, 514. Bu hususta ayrıca *Zübde-i Vekayiât* (s. 367) ve *Silsiletü'l-âsafıyye* (vr. 169a)'ye de başvurulabilir.

¹⁹² "... mahallerde karar ve temekkün iden re'âyâ melâ'ini Nemçe keferesinden şapka giyüp kılıç kuşanmağla asâkir-i İslâm'a hiyânetleri harbî kefereden ziyâde olup..." , *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 287a

¹⁹³ aynı yer.

¹⁹⁴ *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 310a; Silahdar, II, 525 vd. ; *Zübde-i Vekayiât*, s. 368; Rycout, *The Turkish History*, II, 370-371; Kantemir, aynı eser, II, 748; J. W. Zinkeisen, *Geschichte Des Osmanischen Reiches In Europa*, Gotha 1857, V, 149; Jorga, *Geschichte Des Osmanischen Reiches*, Gotha 1911, IV, 249-250; *Silsiletü'l-âsafıyye*, vr. 170a; Hammer, aynı eser, XII, 313.

¹⁹⁵ Silahdar, II, 516; *Zübde-i Vekayiât*, s. 369-370. *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 13) ise Devlet Giray kumandasında ki askerlerin sayısını otuz bin olarak vermiştir.

tamamladığı öğrenilmişti¹⁹⁶. Bütün bunlar Niş Kalesi'ndeki düşman kuvvetlerinin maneviyatını olumsuz yönde etkileyen gelişmelerdi. Kaleyi kurtarmak için yola çıkmış bulunan Ludwig Von Baden kumandasındaki Avusturya kuvvetlerinin, Kırım askerlerinin tehdidi karşısında Semendire ve Belgrad taraflarına çekilmesi ise düşmanın umudunu büsbütün yitirmesine yolaçan son hadise olmuştu. Nihayet kuşatmanın yirmi üçüncü gününde Niş Kalesi aman dileyerek Osmanlı kuvvetlerine teslim edildi (5 Zilhicce 1101/9 Eylül 1690)¹⁹⁷.

Bu arada, yirmi üç gün süren kuşatma boyunca Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın, ordunun moral ve gayretini arttırmak için dağıttığı bütün bahşişleri kendi hazinesinden karşılayıp mîrîden tek bir akçe dahi harcamamış olması son derece dikkat çekici bir ayrıntıdır¹⁹⁸.

Niş'in tamiri ve muhafazası için gerekli tedbirler alındıktan sonra Mustafa Paşa seferin bundan sonraki gidişatını belirlemek üzere ordu ileri gelenleriyle bir toplantı düzenledi. Kendisinin fikri vakit kaybetmeksizin doğrudan Belgrad'a ilerlenmesinden yanaydı. Buna mukabil ordu erkanı askerini Niş muhasarasında yorulduğunu ve yorgun bir orduyla Belgrad gibi müstahkem bir kaleyi muhasaraya girişmenin sağlıklı sonuçlar doğuramayacağını, öte yandan yaklaşan kış mevsiminin orduyu büsbütün sıkıntıya sokacağını ileri sürmekteydi. Onların kanaati, o sene Niş zaferi ile yetinilip Belgrad kuşatması için ertesi senenin beklenilmesinin daha uygun olacağı idi. Ancak Sadrazam, "Fursat ve nusret bizimdir. Ben giderim. İsteyen gelsün ve gelmeyene cebr itmem" şeklinde, I. Selim'in Çaldıran Seferi'ndeki sert, kısa ve tesirli konuşmasını hatırlatan sözleriyle muhalefeti suskunluğa çevirmekte güçlük

¹⁹⁶ Silahdar, II, 516; *Zübde-i Vekayiât*, s. 369; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 170b.

¹⁹⁷ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 309b; Silahdar, II, 518-519; *Zübde-i Vekayiât*, s. 370-371; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 13-14; Kantemir, aynı eser, II, 744; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 169a-169b. Kaynakların bildirdiğine göre Avusturyalılar teslim olmadan önce Osmanlı ordugahına haber göndererek görüşmede bulunmak istediklerini bildirmişlerdi. Bunun için kendi taraflarına iki kişi yollanmasını talep ediyorlardı. Ancak Köprülü-zâde Mustafa Paşa Avusturyalılar'ın bu vakit kazanma teşebbüsüne aldanmamış, "Bi-hamdi'llahi te'âlâ küffâr-ı dalâlet-rehîn mağlûb iken neden iktizâ ider ki biz anlara âdem göndererüz?" diyerek taleplerini geri çevirmişti. Ardından Avusturyalılar, Belgrad'a adam gönderip oradan bir haber alabilmek amacıyla birkaç gün izin koparmayı denemiş fakat bunda da yine başarılı olamamışlardı. Böylece teslim şartlarını görüşmek üzere sadrazam huzuruna elçilerini göndermekten başka çareleri kalmamış bulunuyordu.

¹⁹⁸ *Zübde-i Vekayiât*, s. 371.

çekmedi¹⁹⁹. Bunun üzerine 11 Zilhicce (15 Eylül)'de Niş'ten hareket eden ordu²⁰⁰ Aleksiniçe, Parakin, Yagodine, Batoçine ve Hasanpaşa palankaları üzerinden on günde Semendire'ye ulaştı. Belgrad üzerine yürünürken düşman elinde bırakılarak geçilmesi doğru olmayacağından önce buranın alınması gerekmektedir²⁰¹. Üç günlük bir kuşatmanın ardından 23 Zilhicce (27 Eylül)'de kale zapt edildi²⁰². 27 Zilhicce (1 Ekim)'de ise ordu nihayet Belgrad önlerindeki Abaza Köşkü civarında bulunuyordu²⁰³. Muhasaraya hemen o gün başlandı²⁰⁴. Sivas Beylerbeyi Süleyman Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Ahmed Paşa Tuna tarafında, Haleb Beylerbeyi Koca Halil Paşa ile Rumeli Beylerbeyi Arnavud Mustafa Paşa Sava tarafında ve Sadrazam Köprülü-zâde Mustafa Paşa ortada, "Atpazarı" denilen mahalde olmak üzere kale üç koldan sarıldı. Muhasaranın sekizinci gününde Sava kolunda kalenin kaderini tayin eden hadise meydana geldi. Osmanlılar tarafından atılan bir humbaranın tesadüfen kalenin tepesindeki barut mahzenine isabet etmesi şiddetli patlamaya yol açtı²⁰⁵. Olay gerçekten o kadar tesadüfi bir şekilde vuku bulmuştu ki, patlamadan sonra ortalığı saran siyah dumanı gördüklerinde Osmanlı askerleri şaşkınlık içinde kalmış,

¹⁹⁹ Mustafa Paşa ile ordu erkanı arasındaki bu müşavereye ait pasaj sadece Silahdar (II, 521-522)da yer almaktadır.

²⁰⁰ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 314b; Silahdar, II, 522. *Zübde-i Vekayiât* (s. 371) ve *Silsiletü'l-âsafîyye* (vr. 170b) ise Niş'ten hareket tarihi olarak 13 Zilhicce (17 Eylül)'yi vermişlerdir.

²⁰¹ "Semendire Kal'asın bıragup geçmek ve bu denlü düşmanı girü alkomak cevâz gösterilmemekle...", Silahdar, II, 522.

²⁰² *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 328b; Silahdar, II, 523; *Zübde-i Vekayiât*, s. 371-372. Öte yandan kalenin fethi *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 16)'ne göre 27 Zilhicce (1 Ekim) ve *Silsiletü'l-âsafîyye* (vr. 170b)'ye göre ise 25 Zilhicce (29 Eylül)'de gerçekleşmiştir.

²⁰³ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 329b.

²⁰⁴ Kantemir'in rivayetine göre Mustafa Paşa muhasaradan önce bir toplantı düzenleyerek, doğrudan saldırıya geçmenin mi yoksa kaleyi abluka altına alarak içerdekilerin teslimini beklemenin mi daha uygun olacağına dair ordu ileri gelenlerinin fikrini sormuştu. Hemen herkes mutabakat halinde ikinci seçenektan yanaydı. Sadrazam, muhtemel bir başarısızlık halinde bütün suçun doğrudan kendisine yüklenilmemesi için, istemeyerek de olsa, ordu erkanının seçimine uymuş ve kaleyi abluka altına almaya karar vermişti. Çok geçmeden bu kararından vazgeçip doğrudan kuşatmaya girişmesi ise, şehre yardım için yola çıkmış bulunan Alman kuvvetleri karşısında orduda meydana gelen karışıklık yüzündendi (aynı eser, II, 745-746). Kantemir'in objektiflikten hayli uzak görünen bu rivayetinin başka hiçbir kaynakta yer almadığını hemen belirtmeliyiz.

²⁰⁵ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 12b-13a; Silahdar, II, 535; *Zübde-i Vekayiât*, s. 374; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 16; Rycout, aynı eser, s. 372-373; İsa-zâde, aynı eser, s. 221; Kantemir, aynı eser, II, 746. Raşid (II, 132-133) ve muhtemelen ondan naklen *Silsiletü'l-âsafîyye* (vr. 171b) ile Hammer (aynı eser, XII, 313-314)'nin bu olayı 9 Muharrem 1102 (13 Ekim 1690)'de yani, kuşatmanın on ikinci gününde göstermesi hayli ilginçtir. Zira diğer bütün diğer kaynakların mutabakat halinde verdiği bilgiye göre kuşatma sekiz günden fazla sürmemiştir.

ne olup bittiğine ilk anda anlam verememişlerdi²⁰⁶. Patlama neticesinde binlerce Avusturya askeri birden ölürlen, ya da kaynakların ifadesiyle, “havâya perrân” olurken²⁰⁷ aynı zamanda kale duvarlarında büyük gedikler oluşmuştu. Behcetî İbrahim’in bizzat olayların şahidi kimselerin ağzından naklen çizdiği ve başka hiçbir kaynaktan bulunmayan tasvire göre, o sırada “mübârek ellerinde tesbîh” endişeyle kaleyi seyreden Köprülü-zâde Mustafa Paşa meydana gelen patlamayı ve açılan gedikleri gördüğünde şükür secdesine varmaktan kendini alamamıştı²⁰⁸. Çok geçmeden başta Sadrazam olmak üzere bütün Osmanlı ordusunun açılan gediklere hücumu karşısında Belgrad Kalesi ancak yarım saat dayanabildi. Kısa bir aradan sonra, 5 Muharrem 1102 (9 Ekim 1690)’de Silahdar’ın tabiriyle tek başına neredeyse bütün Rumeli’nin fethine denk olan “Dârü’l-cihâd-ı sengîn-bünyâd”²⁰⁹ tekrar Osmanlılar’ın elindeydi²¹⁰. Köprülü-zâde Mustafa Paşa fetih sonrası muhasarada bulunan bütün askerleri, yine tamamen kendi hazinesinden olmak üzere dağıttığı bahşişlerle ödüllendirmekten geri kalmadı²¹¹. Bu arada, padişahın daha önce Niş zaferini tebrik için göndermiş olduğu hatt-ı humayun ile hediyelerin orduda çok daha büyük bir zaferin sevincinin yaşandığı bu günlerde ulaşması da hoş bir tesadüf idi²¹².

Belgrad kuşatması esnasında Osmanlılar’ın verdiği asker kaybı Avusturyalılarınkine nazaran çok az sayıda idi²¹³. Ancak üzücü olan, kayıplar

²⁰⁶ “Bir azîm dūd-ı siyâh zuhûr itmekle metrisde olan dilâverân-ı lağm kıyâs eylediklerinden gayri ordu halkı ta’accübe varup, ‘Ayâ bu dūd-ı kebîr ne makûle dūd-ı siyâh ola?’ ta’accübünde iken...”, *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 13a.

²⁰⁷ *Zübde-i Vekayiât*, s. 374; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 16.

²⁰⁸ *Silsiletü’l-âsafîyye*, vr. 171b.

²⁰⁹ *Silahdar*, II, 536.

²¹⁰ Bu arada, Belgrad’ın fethine dair Mevkufatî’nin eserinde rastladığımız ilginç bir rivayeti de nakletmeden geçmek istemedik. Müellifin bildirdiğine göre, kuşatma boyunca tek bir damla yağmur düşmüş değilken fetih günü “mübalâga ile bârân-ı rahmet nâzil” olmuştu. Orduda bulunan gün görmüş kimselerin yorumuna göre bu yağmur İslam ordusuna yardıma gelen görünmeyen askerlerin varlığının bir alameti idi. “Bu gazâ-yı ekberde dahi ricâl-i gaybın hâzır u mevcûd olmalarında şekk ü şübhe yokdur” şeklindeki sözlerine bakılacak olursa Mevkufatî bu yorumu hayli benimsemiş görünmektedir (*Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 18a).

²¹¹ *Zübde-i Vekayiât*, s. 375; *Silsiletü’l-âsafîyye*, vr. 172a.

²¹² *Zübde-i Vekayiât*, s. 375-376; *Silsiletü’l-âsafîyye*, vr. 172a.

²¹³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın kaydına göre Osmanlı ordusunun şehid ve yaralıların toplamı bin beş yüzden fazla değildi (*Zübde-i Vekayiât*, s. 375). Düşmanın kaybı konusunda ise muhtelif kaynaklarda farklı sayılara rastlıyoruz. Mevkufatî (*Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 18b) on altı bin derken Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekayiât*, s. 375) on ila on beş binden bahsetmektedir. Diğer taraftan Behcetî İbrahim (*Silsiletü’l-âsafîyye*, vr. 172a)’in sunduğu sayı ise “yirmi beş binden ziyâde, belki otuz beş bin” şeklinde hayli abartılıdır.

arasında Anadolu Beylerbeyi Ahmed Paşa ile Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa gibi iki büyük ismin de bulunmasıydı²¹⁴.

Bosna taraflarında ne kadar marangoz varsa hepsinin toplanarak Belgrad'a gönderilmesine dair "evâ'il-i muharrem" tarihli bir hükme bakılırsa Köprülü-zâde Mustafa Paşa fetihten sonra hiç vakit kaybetmeksizin kalenin tamiri ile ilgilenmiştir²¹⁵. Gerek Mevkufatî ve gerek Kantemir'in verdiği bilgi de aynı yöndedir. Her ikisi de mutabakat halinde hemen fethi müteakip Mustafa Paşa'nın Belgrad Kalesi'ni bir gayrimüslim mimara tamir ettirdiğinden bahsetmektedir²¹⁶. Kantemir'in, Rum kökenli olduğunu bildirdiği ve ismini Andrey Komaro olarak verdiği bu mimar, kalenin daha önce, Avusturyalılar tarafından yaptırılan istihkâmının da bânisi idi. Semendire'nin fethi sırasında Osmanlılar tarafından esir alınmış ve işe yarayacağı düşüncesiyle orduyla beraber Belgrad'a kadar getirilmişti. Kantemir onun, Mustafa Paşa'nın emriyle Belgrad'da inşa ettiği yeni tahkimatı övgüyle anlatmaktadır²¹⁷.

Şehirköyü, Niş ve Semendire'nin ardından Belgrad'ın da fethiyle Rumeli'deki sınırlar genişlemiş ve böylece Osmanlı Devleti yeni sorumluluklar üstlenmiş bulunuyordu. Bu sorumluluklar konusunda Mustafa Paşa'nın gösterdiği titizlik

²¹⁴ Yeri gelmişken üzerinde durmak istediğimiz bir husus da, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın şehit düşen Rumeli Beylerbeyi'nin cenazesine bizzat imamet edip, hatta tabutunun taşınmasına yardımcı olmasıdır. Hadiseyi tüm ayrıntısıyla nakleden Mevkufatî, "Zehî devlet, zehî sa'âdet ol vezîr-i 'âli-şâna ki vezîria'zam iken mîr-i mîrân-ı Rumeli cenâzesine imâmetlik idüp tabutuna girmek ne mertebe meskenet ve merhamet sâhibi olduğu kıyâs oluna." şeklindeki sözlerle Sadrazam'ı övmekten kendini alamamıştır (*Vakâât-ı rûzmerre*, II, vr. 19a). Bu arada, Sadrazam'ın bu cenazeye imamet etmesi hadisesine daha önce bir vesile ile değinmiş olduğumuzu hatırlatalım (bkz. s. 12)

²¹⁵ "Saray kadısına ve Bosna mütesellimine hükm ki, bi-'inâyet-i te'âlâ imdi düşmandan nez' ü tahlîs olunan Belgrad Kal'ası'nın ta'mîr ü termîmi için ziyâde neccâr iktizâ itmekle imdi, sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyh ve mütesellim-i mezkûrsun , ücretleri taraf-ı mîrîden verilmek üzere Bosna taraflarında her ne mikdâr neccâr bulunursa cem' idüp kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân sâbıkâ Bosna defterdârı olan Mehmed zîde mecdehu mübâşir ta'yîn olunmağın, ana koşup inşâllahu te'âlâ bir gün evvel Belgrad altında 'asker-i humâyûnuma irsâl u isâl eylesiniz. Ve sen ki mübâşir-i merkûmsun , husûs-ı mezbûra müstakillen mübâşir ta'yîn olunmağla, vech-i meşrûh üzere Bosna tarafında her ne mikdâr neccâr bulunursa alınıp bir sâ'at mukaddem getirüp 'asker-i humâyûnuma teslim itmekle...", BA, MD, nr. 100, s. 108/407.

²¹⁶ *Vakâât-ı rûzmerre*, IV, vr. 56a-57a; Kantemir, aynı eser, II, 952-953.

²¹⁷ Kantemir'in bildirdiğine göre, bu mükemmel tahkimat dolayısıyla batılılar bahsedilen mimarı "Belgrad'a ihanet etmekle" suçlamışlardır. Öte yandan, esir alındığı vakit kimliğini saklamak için mimarın elinden geleni yaptığı, fakat yanında bulunan mühendisliğe dair bir takım araç ve resimlerin kendisini ele verdiği de yine Kantemir'in sunduğu bilgiler arasındadır (aynı eser, II, 952).

gözardı edilemeyecek kadar önemlidir. Kaynaklarda verilen bilgi, sadrazamın yeni fethedilen bu yerlerdeki halkın ezilmemesi için ne gerekiyorsa yaptığı yönündedir. Belgrad'ın zaptından sonra ele geçirilen bütün esirleri, ihtiyaçlarını mîrîden gördürmek suretiyle tekrar eskiden sakin oldukları köylerine yerleştirmiş; eşya ve hayvanları ile diğer mülklerini kendilerine iade etmiştir. Hatta ziraat yapmaya maddî imkanı bulunmayan kimselere -karşılığı bir sonraki sene tahsil edilmek şartıyla- mîrîden tohumluk buğday ve hayvan yardımında bulunduğu da verilen bilgiler arasındadır²¹⁸. Büyük şans eseri olarak doğrudan bu konuyla ilgili bir arşiv belgesine sahip bulunduğumuzu belirtmeliyiz. Söz konusu belgeden, Vezir Hüseyin Paşa vasıtasıyla Derbend bölgesindeki köylülere beş yüz altmış bin akçe miktarı “bahâ-i hınta ve şa'îr berây-ı tohumluk” dağıtıldığını öğreniyoruz²¹⁹. O dönemin şartları çerçevesinde değerlendirildiğinde bunun hiç de azımsanamayacak bir cömertlik olduğu kabul edilmelidir. Özellikle Belgrad'dan Niş'e kadar uzanan sahada halkın büyük çoğunluğu ancak bu cömertlik sayesinde iskân edilebilmişti²²⁰. Öte yandan, yine arşiv belgelerinden öğrendiğimize göre, bu dönemde Mustafa Paşa'nın yardımı sadece tohumluk arpa ve buğdayla sınırlı kalmamış, açlık sınırında bulunan halka doğrudan un yardımı da yapılmıştır. Bunda da yine, yapılan yardım karşılığının uzun vadede ödenmesi şartı gözetilmekteydi. Ancak bu hususta da halkın ezilmemesine gayret gösterildiği ve her türlü ödeme kolaylığının sunulduğu anlaşılmaktadır²²¹.

²¹⁸ “Nevâhî-i Belgrad'ın ve sâ'ir etrâfin re'âyâsı bundan akdem istilâ-yı kefare sebebi ile perişân-hâl olup ve za'îf olmalarıyla inşallahu te'âlâ sene-i âtfyyede, aldıkları akçeyi veyâhud akçenin bedeli zahîre vermek üzere ve kendülere tohumluk için her karyenin ihtiyârları ma'rifetiyle ve birbirlerine kefâletleri ile re'âyânın muhtâc olanlarına bâ'is-i takvîyet olmak için emr-i ahsen vechiyle tahammüllerine göre beynlerinde tevzî' eylemek için Niş muhâfızı olup hâliyâ Belgrad Kal'ası ta'mîrine me'mûr Vezîr-i mükerrerem Hüseyin Paşa'ya mîrîden on beş yük akçe irsâl olunmak bâbında fermân-ı âlî sâdir olmağın Defterdâr-ı şikk-ı evvel İsmail Efendi ma'rifetiyle meblağ-ı mezbûr on beş yük akçe müşârun-ileyh Vezîr-i mükerrerem Hüseyin Paşa tarafına irsâl olundu.”, *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 182a.

²¹⁹ BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 1098.

²²⁰ Silahdar, II, 539. Ayrıca bkz. C. Orhonlu, aynı eser, s. 4-5, 31; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 288.

²²¹ 1101 cemaziyelahirinde (Mart-Nisan 1690) sırf Sofya'da dağıtılan un miktarı 13.348 kilo idi. “Ya Allah, ya Fettâh, ya Mu'în! Defter oldur ki, medîne-i Sofya sâkinlerinden olup Dergâh-ı 'âli Gedüklü müteferrikalarından kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Hüseyin Ağa zîde mecdehu yediyle fermân-ı 'âli-şân sâdir olup, mazmûnunda kurâ ahâlîleri küffâr-ı bed-fi'âl istilâsından perâkende vü perişân olduğundan geçinmeğe kudretleri olmayup, muhtâc olanlara hâllerine merhameten bu sene kuvvetleri için hâlâ beynlerinde cârî olan bahâ ile bey' olunup harman mevsiminde edâ idecekleri vakitte sır-i Müslimîn üzere akçesin vermek re'âyâyâ âsân olur ise akçesin vereler, veyâhud akçe vermek kendülere müte'assir olur ise vakt-i harmanda yerine 'aynî zahîre edâ eylemek üzere Sofya'da nüzül emîni Ahmed'in makbûzunda ve Selim zîde kadruhu mübâyâ'asında olan dakîki mûmâ-ileyh Müteferrika

Mustafa Paşa'nın yine Rumeli halkını ferahlatmak adına düşündüğü bir başka tedbir de II. Süleyman'ın Edirne'deki ikametine son verilmesi idi. Zira padişahın bu şehirde bulunması bütün Rumeli için ekonomik yönden ciddi bir ağırlık teşkil etmekteydi²²² ve sadrazam, henüz bir savaş gailinden çıkmış olan Rumeli'nin fakir halkını bir de bu ağırlık ile karşı karşıya getirmeyi istemeyecek kadar ince düşünceliydi. Durumu müzakere etmek üzere hemen Belgrad'ın fethini müteakip düzenlediği toplantıda bu fikrini ordu ileri gelenlerine sundu. Onların da onayını alarak, fetih müjdesi için Edirne'ye gönderdiği telhiste, "Devletin Edirne'de meks ü kararının çendân lüzûmu olmayup, İstanbul'a teveccüh ü 'azîmetlerin ma'kûl" gördüklerini dile getirdi. Saray halkından bazı kimselerin aklına girmesiyle II. Süleyman, sadrazamının bu isteğini önce endişeyle karşılamışsa da sonradan ikna olmuş ve Edirne'den hareketle 23 Safer 1102 (26 Kasım 1690)'de İstanbul'a gelmiştir²²³.

Hüseyin zîde mecdehu nezâreti ve mübâşeretiyile ve ma'rifet-i şer'le her bir kurâ ahâlilerine birbirlerinin keffâletleriyle tevzi' ve defter ve hüccet itdirilmek üzere zikr olunan zahâ'irden her birinin tahammülleri ve edâ idecekleri mertebe dakîk verile deyü buyurulmağın ...", BA, MAD, nr. 1854, s. 2. Bu defterde Sofya'nın her bir kazasındaki yardıma muhtaç kimselerin tek tek isimlerini ve bunlara yapılan yardım miktarlarını bulmak mümkündür. Yine Sofya'ya bağlı Breznik Kazası'nda yapılan 1641 buçuk kiloluk un yardımına dair aynı mahiyette bir başka defter için bkz. BA, MAD, nr. 1867. Un yardımını konusunda ayrıca Mevkufatî'den de bilgi edinebiliyoruz: "Gedikli müteferrikalardan Sofya'da mîrî zahîre tevzi'ine me'mûr Turganlı-zâde Hüseyin Ağa'ya hükm-i humâyûn tahrîr olundu ki, Sofya'da olan mîrî dakîkden Sofya ve Niş ve Şehirköyü ve ol havâlîde olan re'âyâ fukarâsına medâr olmak üzere Kars tarîkiyle tevzi'i mukaddemâ fermânım olmuş idi. Hâliyâ nefis-i Sofya'da olan fukarânın dahi dakîke ziyâdesiyle ihtiyâcları olduğu mezmû'-i humâyûnum olmağla, dakîk-i mezbûrdan Sofya'da fukarâya dahi inşâllahu te'âlâ evvel bahârda 'aynî dakîk veyâhud râyic olduğu akçesi tahsîl olunmak şartıyla tahammüllerine göre dakîk verüp ve birbirlerine kefil olmak şartıyla ve ma'rifet-i şer'le defter itdirilüp zâyi' ve telef olmakdan ihtirâz eylesesün deyü hükm-i humâyûn irsâl olundu", *Vakâat-ı rûzmerre*, II, 168b-169a.

²²² Padişahın Edirne'de ikametinin yol açtığı sıkıntı sadece Rumeli halkı için değil, devlet hazinesi için de geçerliydi. Silahdar (II, 543)'in bildirdiğine göre hazine, sırf bu yüzden yılda bin beş yüz kese akçe zarara uğramaktaydı.

²²³ Padişahı endişeye sevkedenler Harem'deki bazı kadınlar ile ağalar idi. Kendisine daha önce IV. Mehmed'in de böyle bir bahaneyle İstanbul'a gönderilerek hal'edildiğini söylemişlerdi. Bunun üzerine II. Süleyman Edirne'de kalmakta ısrar etmiş fakat çok geçmeden Rikâb-ı humayun kaymakamı, "İstanbul'a gidilmeği yalnız Vezîria'zam kulları murâd itmedi. Cümle vükelânın re'yiyle olmuşdur. Niçün mübârek kalb-i humâyûnunuza teşvîş verirsiniz? Re'âyâ imdâd itmeden ve iştirâ ve nüzûl ve sürsat virmeden fakîr oldu. Ve ellerinde bir şey kalmadı. Ve iktizâ iden şey cümle mîrîden mübâya'a bile olsa yine de zulm olmalıdır. Ve sıyâneti üzerinize vâcibdir. Yarın kıyâmet gününde siz de biz de mes'ûl oluruz." şeklindeki sözleriyle padişahın rızâsını almayı başarmıştı (Silahdar, II, 543-544). Bu arada, *Zübde-i Vekayiât* (s. 376) ile *Silsiletü'l-âsafiyye* (vr. 172a)'nin padişahın kendi "murâd-ı humâyûnları" ile Edirne'den ayrıldığını bildirmesi dikkat çekicidir.

Bu şekilde gereken nizamı sağladıktan sonra Mustafa Paşa önce, Belgrad'ın fethinin üçüncü günü ordugaha gelen Selim Giray Han'ı İstanbul'a gönderip²²⁴, ardından kendisi de 2 Safer 1102 (5 Kasım 1690)'de Belgrad'dan ayrıldı²²⁵.

“Hoş geldin. Berhûrdâr ol. Yüzün ak, kılıcın berrâk, ekmeğim helâl olsun. Dilhâh-ı humâyûnum üzere hizmet eyledin. Seleflerinden birine böyle bir ulu gazâ müyesser olmadı. Hakk-ı cell ü ‘alâ hazretleri tedbîrini takdîrine muvâfik itmek ancak zemân-ı sa‘âdetimizde sana nasîb oldu. ... Ben mükâfat itmeğe kâdir değilim. Allah iki cihânda yüzün ak itsün.”²²⁶

22 Rebiülevvel 1102 (24 Aralık 1690)'de Davudpaşa sahrasına giren Sadrazam, bizzat Sultan II. Süleyman tarafından işte bu iltifat dolu sözlerle karşılandı²²⁷.

Sefer Sonrası Faaliyetler

Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın sefer dönüşü bütün kışı İstanbul'da bir sonraki seferin hazırlıkları ile meşgul olarak geçirdiğini görüyoruz. Bu hazırlıkların başında, hazinedeki muzayaka ile mücadele etmek geliyordu. Yıllık gelir ve gider tespiti için Defterdar Kirli İsmail Efendi tarafından yapılan yoklama, devletin içinde bulunduğu malî buhranı bütün vehameti ile gözler önüne sermekteydi²²⁸. Senede on iki bin kese akçe gelire karşılık on altı bin kese akçe masrafla toplam dört bin kese

²²⁴ Selim Giray Han'ın Kırım'a dönmeyip baharda Osmanlı ordusuyla beraber sefere çıkmak üzere kışı İstanbul'da geçirmesi uygun görülmüştü (Silahdar, II, 546).

²²⁵ Silahdar, II, 547.

²²⁶ Silahdar, II, 547-548.

²²⁷ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 106b; *Zübde-i Vekayîât*, s. 379. Silahdar (II, 547) ise Sadrazam'ın Davudpaşa'ya bir gün evvel, yani 21 Rebiülevvel (23 Aralık)'de girdiğini bildirmektedir. Bu arada, Mevkufatî'den öğrendiğimize göre, Mustafa Paşa'yı çekemeyen bazı kimselerin tesiriyle olsa gerek, Rikâb-ı humayun kaymakamı ile Şeyhülislam efendi, “İstikbâl-i sadr-ı âli kânûn-ı şehinşâhî değildir” diyerek padişahı Davudpaşa'ya çıkmaktan alıkoymaya çalışmışlardı. Ancak II. Süleyman'ın kendilerine verdiği karşılık son derece manidârdı: “Murâd olunan vezîria‘zam istikbâli değildir. İşbu sene-i mübârekede vâki‘ sefer-i humâyûnda ictihâd idüp gazâ-yı ekberde mevcûd bulunan guzât-ı Müslimîn istikbâl olunmak murâd-ı humâyûnumdur.”, *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 106a.

²²⁸ “Devlet-i Aliyye'nin senede îrâd u masârifî yoklanup ma‘lûm-ı devlet olmak içün Defterdâr-ı şikk-ı evvel olan İsmâ‘il Efendi'ye sipâriş ü fermân buyurulmağla, cümle aklâmın hâce ve hulefâlarına tezkire-i divân vârid olup, aklâmlarda gerek îrâd olup cizye ve mukâta‘ât ve voyvodalıklar ve avârız ve nüzül ve sâ‘ir emvâl-i mukarrere îrâdîdır ve gerek mevâcibât ve masârifât-ı sâ‘iredir, bi'l-cümle bir senede ne mikdâr îrâd u masraf olur sıhhati üzere tahrîr ü defter idüp ‘arz u i‘lâm eylesesüz deydü fermân-ı şerîf sâdir olmuştur.”, *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 114a-114b.

akçelik bir bütçe açığı söz konusuydu. Baharda yapılması planlanan ikinci Avusturya seferi için gereken yaklaşık dört bin kese akçe de eklendiğinde²²⁹, Mustafa Paşa'nın karşı karşıya bulunduğu problemin boyutları yeterince anlaşılmaktadır kanaatindeyiz. Biz, Sadrazam'ın bu problemi halletmenin çaresini ne gibi tedbirlerde aradığını çalışmamızın son bölümünde ayrıca ele almayı uygun gördük. Ancak burada şu kadarını belirtmek gerekir ki, bir takım devlet kadrolarında tensikat yoluna gitmek suretiyle Mustafa Paşa maliyeyi önemli ölçüde rahatlatabilmişti. Sırf ehl-i hıref zümresinde yapılan tensikat sayesinde sağlanan gelir yıllık yirmi beş yük akçe idi²³⁰. Öte yandan Yeniçeri Ocağı'nda, Matbah-ı âmire'de, Mehterhâne'de ve İstabl-ı âmire'de de yine azımsanamayacak miktarlarda gelir getiren tensikatlar yapılmıştı²³¹.

Bu arada, konunun bir başka boyutunun da, Sadrazam'ın bu malî siyasetinden zarar gören kimselerin onun hükümetine karşı duyduğu kırgınlık, hatta kin olduğu belirtilmelidir. Özellikle ulema arasında Mustafa Paşa'ya düşman olanların sayısı hiç de az değildi. Bu düşmanlığın sebebi Şeyhülislam efendi ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin sadrazamı uyarmak için yaptıkları bir konuşmada gayet açık bir şekilde tezahür etmektedir: “Ulemâ efendiler ve ‘ale’l-husûs dirliği kesilmiş ve ciğeri yanıklar ve me’külât narından şehirli tâ’ifesi sizden ve bizden dilgîr olup ‘azl ü nefyimiz şöyle dursun, bir kaşık kanımıza teşnedir”²³². Mustafa Paşa aleyhindeki muhalefete Kantemir de değinmiş, Darüssaade ağası başta olmak üzere bazı saray mensuplarının sadrazamın gerek halk ve gerek padişah nezdindeki itibarını hazmedemediklerini dile getirmiştir²³³.

Burada, kendini yoğun olarak iç meselelere vermiş bulunan sadrazamı meraka, hatta belki endişeye sevkeden bir dış gelişmeden de bahsetmemiz gerekiyor.

²²⁹ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 130b-131a.

²³⁰ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 133a-134b.

²³¹ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 115a, 120b-121b, 129b-130a; Silahdar, II, 559-560; *Zübde-i Vekayiât*, s. 363; Raşid, II, 120. Tensikata tabi tutulan bir başka zümre de mâl-ı mîrî veznedarları idi. Sayılarının fazlalığı dolayısıyla yeterince denetlenemeyen veznedarlar sürekli yolsuzluk üzere bulunmaktaydılar. Bu bakımdan hazineye büyük zararları söz konusuydu. Yapılan tensikat neticesinde bunların kırkı aşkın olan sayısı on ikiye kadar düşürülmüştü (*Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 128a-128b).

²³² Silahdar, II, 565-566. Ayrıca bkz. Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1923, s. 267.

²³³ aynı eser, II, 755.

Mevkufatî'den başka hiçbir kaynakta değinilmeyen bu gelişme, Avusturya kralının Osmanlı nezdine bir elçi göndermek niyetinde olduğunun haber alınması idi. Daha önce, II. Süleyman'ın cülusu sırasında Ruznâme-i evvel Zülfikar Efendi başkanlığında Viyana'ya bir elçilik heyeti gönderildiğinden bahsetmiştik. İşte, söz konusu haberi İstanbul'a ulaştıran hâlâ Viyana'da bulunan Zülfikar Efendi'den başkası değildi. Çok geçmeden Belgrad muhafızı Kemankeş Ahmed Paşa'dan gelen bir mektup da Zülfikar Efendi'nin haberini doğrular mahiyette idi. Nitekim mektubunda, beklenen elçinin Belgrad'a vardığını bildiriyordu Kemankeş Ahmed Paşa. Bunun üzerine Mustafa Paşa'nın derhal bir mektup ve bir miktar da para göndermek suretiyle Ahmed Paşa'ya, elçinin ne ihtiyacı varsa yerine getirilmesini fakat İstanbul'a doğru hareket etmesine fırsat verilmemesini tenbihlediğini görüyoruz²³⁴. İstanbul'a gelmesini önlemekteki ısrarına bakılırsa Sadrazam bu elçinin barış maksadıyla gönderildiğinden şüphelenmekteydi. Tüm hazırlıklarını sefer için yönelttiği sırada istediği en son şey hiç şüphesiz bir barış antlaşması idi. Öte yandan, Osmanlı ile Avusturya arasında yapılacak bir barış antlaşmasını İngiltere de desteklemekte, hatta Kral III. Wilhelm arabuluculuk teklifinde bulunmaktaydı. Kantemir'in bildirdiğine göre, Sadrazam'ın bu teklif karşısındaki uzlaşmacı tavrı esasen aldatmacadan başka bir şey değildi²³⁵. Burada o zamanın şartları çerçevesinde bir savaş ve barış tartışmasına girişecek değiliz. Ancak, her iki seferi öncesinde de Mustafa Paşa'nın barış muhalifi bir portre sergilemiş olmasının dikkat çekiciliğini vurgulamadan geçemeyeceğiz.

Sefer öncesi Mustafa Paşa'nın gündemindeki bir başka mesele de Kırım Hanlığı idi. Selim Giray Han uzun süredir Osmanlı nezdinde, Kırım'dan ayrı

²³⁴ “Ba‘dehû bir rivâyet dahi istimâ‘ olundu ki, elçi-i mezbûrun hurûcundan kal‘a-i Belgrad muhâfızı olan Kemankeş Vezîr-i mükerrerem Ahmed Paşa tarafından ulak ile mektûb vârid olup, der-i devlet-medâra elçinin hurûcun i‘lâm itmekle sadr-ı ‘âlf kapucubaşlarından bir mu‘temed-‘aleyh ile istihdâm kullarından Ahmed Bey yedleriyle elçi-i mezbûr müsâfiri için altı bin altun müşârün-ileyh Kemankeş Ahmed Paşa tarafına irsâl olunup taraf-ı sadr-ı ‘âliden bu minvâl üzere fermân sudûr bulur ki, “Elçi-i mezbûr zahmete girüp bu tarafa gelmekden Belgrad’daistirâhat ile meks ü ârâm eylesün. İnşâllahu te‘âlâ asâkir-i İslâm ile Belgrad sahrâsına muhayyemgâh ile ordu-yı humâyûnum nüzûlu vukû‘ buldukda elçi-i mezbûrun gerek lisânen takrîrleri ve gerek nâmenin mefhûmları her ne mâtde ise ol zemân görûlür. Hâliyâ zahmete girüp bu tarafa hareketden ferâgat ve kal‘a-i Belgrad’daistirâhat ve râhat ile meks ü ârâm idüp, irsâl olunan altı bin altunu elçi-i mezbûr masârifâtı için sarf idüp zarfret ve müzâyaka çekdirmeyesin”, deyû Kemankeş Ahmed Paşa’ya mektûb irsâl olunduğu istimâ‘ olunmuşdur”, *Vakâat-ı rûzmerre*, II, vr. 144a-144b.

İstanbul'da kalmak niyetinde olduğunu açıkladı. Hiçbir kaynakta açıkça bildirilmemişse de, Mustafa Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmak istememesi Sultan II. Süleyman'ın o günlerdeki sağlık durumu ile ilgili olmalıydı. Padişah iki yıldan beri istiskadan rahatsızdı ve son zamanlarda hastalık iyice ilerlemişti. Nitekim, sefere bizzat çıkamayacak olması da bu yüzdendi. Anlaşılan o ki Mustafa Paşa, şayet padişahın hastalığı ölümle sonuçlanacak olursa bunun kendi yokluğunda vuku bulmasından kaçınıyordu. Zira bu durumda yeni padişahın seçimine müdahalede bulunamayacak, tabiri caizse meydan, uyguladığı sıkı malî ıslahattan dolayı kendisine düşman olan gerek ulema, gerekse kul taifesinden bazı kimselere kalacaktı. Ortalıkta çoktan dedikodular dolaşmaya başlamıştı bile. IV. Mehmed ya da onun oğullarından birinin cülus ettirileceği söyleniyordu. Halbuki, çalışmamızın başında da değindiğimiz üzere, Mustafa Paşa'nın IV. Mehmed'le yıldızı hiç barışmamıştı. Öte yandan onun iki oğlu Mustafa ve Ahmed ile de arasının iyi olması beklenemezdi. Her ikisinin de tahta geçer geçmez ilk iş olarak, vaktiyle babalarının hal'inden sorumlu olan kimselerden –ki bunların başında Mustafa Paşa gelmekteydi- intikam almaya girişecekleri şüphesizdi²³⁹. İşte bu şartlar altında Köprülü-zâde Mustafa Paşa İstanbul'dan ayrılmayı göze alamıyordu. Ancak yine de, devlet erkani, Belgrad gibi önemli bir kayıptan sonra düşmanın çok daha büyük kuvvetle karşılıkta bulunacağını, dolayısıyla seferin bir serdarın değil, serdar-ı ekremin kumandasına muhtaç olduğunu dile getirdiklerinde fazla ısrara mahal bırakmaksızın isteklerine razı geldi. 13 Şaban 1102 (12 Mayıs 1691)'de padişahın Sancağ-ı şerifi teslim alarak Davudpaşa sahrasına çıktı²⁴⁰. Kaynakların bildirdiğine göre bu sırada Sadrazam bir sağlık problemi yaşamaktaydı. Şiddetli göz ağrısına tutulmuş, kırk gün süren bu ağrı yüzünden yazılan tezkirelerin üzerine sah çekmekten dahi geri kalmıştı²⁴¹. Diğer taraftan, II. Süleyman'ın sağlığının da büsbütün bozulduğunu,

²³⁸ Silahdar, II, 555-556.

²³⁹ Kantemir, aynı eser, II, 753.

²⁴⁰ “Vezîr-i a‘zam ve Serdâr-ı ekrem Mustafa Paşa, edâmallahu te‘âlâ iclâlehu, şa‘bânü'l-mu‘azzamın on üçünde ordu-yı humâyûnumla Dârü's-saltanatî'l-meymene, mahmiye-i Kostantiniyye'den Dâvudpaşa sahrâsına çıkup...”, BA, MD, nr. 101, s. 61, 62. Ayrıca bkz. İsa-zâde, aynı eser, s. 223. Öte yandan, Sadrazam'ın Davudpaşa'ya çıkışı için *Vakâat-ı rûzmerre* (II, vr. 212b-213a) ile Silahdar (II, 564) 14 Şaban (13 Mayıs) ve *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 23) 9 Şaban (8 Mayıs) tarihlerini vermiş, *Zübde-i Vekayiât* (s. 393) ise herhangi bir tarih bildirmemiştir.

²⁴¹ “Emr-i Hakk ile Vezîr-i müşârun-ileyhe göz ağrısı müstevlî olup kırk gün kadar mütemâdî olmağla, Çavuşbaşı Çatır-zâde ve Tezkireci Nigâhî Mustafa Efendi ve Sâlih Efendi mesâlih-i Müslimîni görüp muktezâ-yı şer‘ üzere olanlar sahsız ve tevcihâta müte‘allik olan umûr ve hazîne

hastalığının artık ümitsiz bir safhaya girdiğini görüyoruz. Hatta doktorların ifadesine göre padişahın ramazanı dahi çıkaramaması muhtemeldi²⁴². Bu durum devlet erkanı arasında hayli telaşlı bir hava yaratmıştı. Daha önce bahsettiğimiz gibi ortalıkta, IV. Mehmed taraftarlarının, Sadrazam'ın yokluğundan istifade ile eski padişahı tekrar tahta çıkartacakları şeklinde bir dedikodu hakimdi. Böyle bir ihtimale karşı padişahın derhal İstanbul'dan uzaklaştırılması gerekiyordu. Şeyhülislam ile her iki kazasker durumu Mustafa Paşa'ya sunduklarında sadrazam önce itirazda bulundu. Gerekçesi ise, kendisini zaten henüz birkaç ay evvel güçlkle İstanbul'a getirtmişken şimdi hasta haliyle tekrar Edirne'ye göndermenin doğru olmayacağı şeklinde idi. Ancak kendisine durumun ciddiyeti, hatta bir ihtilal tehlikesinin gelip çattığı hatırlatıldığında Mustafa Paşa erkanın reyine uyararak kararı padişaha arz etti. Karşılaştığı tepki aynen düşündüğü gibiydi. II. Süleyman, "Behey Paşa! Gör bak ne hâldeyim. Bu hastalık ile nice mümkün? Vükelâ hâlimi bilmezler. Ancak ve dün gel ve bugün git. Çünkü gidilmek idi, bir hoş yerleşmiş iken niye kaldırup getürdüler?" diyerek kırıncılığını dile getirmişti²⁴³. Öte yandan, böyle zor bir zamanda sadrazamına bir kez daha güvenmekten başka çıkar yol da göremiyordu. 16 Şaban (15 Mayıs)'da çaresiz Yalıköşkü'nden deniz yoluyla Eyüp iskelesine, oradan da tahtirevanla Davudpaşa'ya hareket etti. IV. Mehmed ve iki oğlu ile şehzade Ahmed ise kara yoluyla doğrudan Edirne'ye gönderilmişti²⁴⁴.

Bundan sonra Davudpaşa'da başta Sadrazam olmak üzere, vezirler, ulema ve ocak ağalarının katılımıyla bir müşavere toplantısı düzenlendiğini görüyoruz. Toplantının gündemindeki soru, padişah vefat ederse yerine kimin geçeceği idi ve tek cevap da Köprülü-zâde Mustafa Paşa'dan gelmişti. IV. Mehmed'in kırk yılda memleketi harap ettiğini, oğullarının da kendisi gibi yiyip içmekten ve eğlenmekten başka bir şey bilmediğini dile getiren Mustafa Paşa, taht için en uygun adayın şehzade Ahmed olduğu kanaatindeydi²⁴⁵. Toplantıda bulunan diğer devlet ve ordu erkanının da ittifak etmesiyle II. Süleyman'ın ölümü halinde yerine küçük kardeşi

tezkireleri adına çavuşbaşı birer sah edüp, devşirilüp alâ-mehlin sahh olunmak üzere alikonulup umür-
1 ibâd te'hîr olunmadı.", *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 23. Ayrıca bkz. *Zübde-i Vekayiât*, s. 393.

²⁴² Silahdar, II, 565.

²⁴³ Silahdar, II, 566.

²⁴⁴ Silahdar, II, 566-567; *Zübde-i Vekayiât*, s. 393; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 23.

Ahmed'in tahta oturtulmasına karar verildi. Böylece Sadrazam artık, gerek devletin ve gerek kendi mevkiinin geleceğini emniyet altına almış olmanın huzuruyla, gözü arkada kalmaksızın sefere hareket edebilirdi. Hatta, o sırada Osmanlı nezdinde bulunan İngiliz elçisi Sir William Trumbull'un Nottingham dükü Daniel Finch'e yazdığı 15 Haziran 1691 tarihli mektuptan, Mustafa Paşa'nın, IV. Mehmed lehine bir ihtilal ihtimaline karşı orduyu bir an evvel merkezden uzaklaştırmak için acele ettiğini öğreniyoruz²⁴⁶.

II. Macaristan Seferi

ve

Slankamen Muharebesi

6 Ramazan (3 Haziran)'da Davudpaşa'dan hareket eden Mustafa Paşa, 14 Ramazan (11 Haziran)'da Edirne'ye ulaştı²⁴⁷. II. Süleyman da şehre geleli henüz iki gün olmuştu. Sadrazam burada vedalaşmak üzere son kez padişahın huzuruna çıktı. Ardından, altanat değişikliği gündeme gelirse muhakkak şehzade Ahmed'in cülus ettirilmesi hususunda devlet erkanını iyice uyararak 18 Ramazan (15 Haziran)'da Belgrad'a doğru yola çıktı²⁴⁸. Filibe üzerinden 2 Şevval (29 Haziran)'de Sofya'ya vardı. II. Süleyman'ın 26 Ramazan (23 Haziran)'daki vefatının haberi kendisine

²⁴⁵ Silahdar, II, 569-570.

²⁴⁶ Bir yabancı olarak doğrudan kendi gözlemlerini ve duyduklarını dile getirmesi bakımından Trumbull'un bu mektubu hayli dikkat çekicidir: "Bu birkaç satıra cüret edişimin sebebi, bir süredir devam eden istiska ve fitik hastalığının ardından (ki bunu daha önce Lord cenaplarına yazmıştım) Sultan'ın ayın onunda gece, ya da on birinde sabah vakti Edirne'de öldüğünü ve dün naaşının buraya getirilerek Muhteşem Süleyman Camii'nde defnedildiğini Lord cenaplarına bildirmek içindir. Sultan'ın yaklaşan ölümünü bilen vezir askerler ile beraber (hemen hemen 4.000 kişi), onlar arasında yağın olan mahlul sultan Mehmed ya da onun oğullarından birini cülus ettirme planlarını engellemek için büyük bir acele içinde Edirne'den ayrıldı. Gerek ordu ve gerek halk IV. Mehmed'in özellikle büyük oğlundan yanaydı ve eğer sultan kendileri şehri terketmeden ölmüş olsaydı, onu cülus ettirmek imkanı bulabilirdi. Vezir bu aileden herhangi birininin cülusuna karşıydı ve arkasında Edirne'de bıraktığı müftü ve diğer kanun adamlarını, merhum sultanın küçük kardeşi Ahmed'i tahta oturtmaları için ikna etmişti. Sultan İbrahim'in beş oğlu vardı: Mehmed, Süleyman, Orhan, Ahmed ve Selim. Orhan ve Selim birkaç yıl önce öldüler. Mehmed ile iki oğlu hayatta ve hapisteler. Bu söz konusu Ahmet yaklaşık kırk beş yaşında. Bütün hayatı boyunca hapis altında tutulmuş ve bir budala olduğu söylenmekte. Kendini davul çalarak ve bir takım çılgın meşguliyetlerle oyalıyormuş. Oysa ki ölen sultan daha sakin bir budala idi. Bütün zamanını Kur'an okuyarak geçiriyordu..."", Kenneth M. Setton, aynı eser, s. 379-380.

²⁴⁷ Silahdar, II, 571. Fehmi Yılmaz (aynı eser, s. 43)) ise bu tarihi 11 Mayıs olarak vermiştir.

buradayken ulaştı²⁴⁹. Merhum padişahın yerine daha önce kararlaştırıldığı üzere II. Ahmed tahta çıkarılmıştı. Yeni padişah tarafından gönderilen mühürü teslim alan Mustafa Paşa yoluna devam ederek Şevval'in on dördünde (11 Temmuz) Niş'e, aynı ayın yirmi dördünde (21 Temmuz) ise Belgrad'a geldi. Bundan sonraki niyeti Sava Nehri'ni geçerek düşmanla Belgrad'a varmadan önce karşılaşmaktı. Ancak aşırı yağmurlar yüzünden Sava Nehri taşmış haldeydi. Dolayısıyla aşılması kolay olmayacaktı. Fakat daha mühimi, ordu henüz tam olarak toparlanabilmiş değildi. Kırım kuvvetleri ve eyalet askerleri hala yoldaydı. Ordu ileri gelenleri nehri geçmek için bunların beklenmesini tavsiye ettiyse de Mustafa Paşa tavsiyelere aldirmayarak askerlerini Sava'nın öte yakasına geçirdi. Bu sırada Avusturya ordusu da Varadin ile Zemun arasında bulunuyordu. İki taraf arasında sadece üç saatlik bir mesafe kalmıştı. Sadrazam hiç değilse bu kez Kırım kuvvetleri ile eyalet askerlerini beklemek kararındaydı. Onlar gelmeden harekete geçmeyi düşünmüyordu. Fakat Avusturya ordusunda birdenbire başlayan geri çekilme Mustafa Paşa'nın aklını çeldi. Öte yandan bunda hiç şüphesiz sadaret kethüdası Kör Mustafa Efendi'nin, "Oklanmış şikâri kaçırmayalım" şeklindeki tahrikinin de etkisi söz konusuydu²⁵⁰. Neticede Sadrazam, eksik orduyla düşmanı takip etmek gibi bir hatanın üzerine diğer hatayı da Slankamen palankası ile Varadin arasında mevzilenmek suretiyle gerçekleştirdi. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin bildirdiğine göre, başta Kul kethüdası Eğinli Mehmed Paşa ile Yeniçeri ağası olmak üzere bir takım ordu ileri gelenleri Mustafa Paşa'nın bu planının önüne geçmek için çok çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Mustafa Paşa kendi bildiğinde ısrar etmiş, hatta muhalefet gösterenlerden Koca Halil Paşa'yı, "Ben seni âdem deyü da'vet etdüm, ne vehhâm âdem imişsin" diyerek azarlamaktan dahi çekinmemişti²⁵¹. Sadrazam'ın askeri Slankamen ile Varadin arasına

²⁴⁸ BA, MD, nr. 101, s. 76/236 237. Ayrıca bkz. *Vakâat-ı rûzmerre*, II, vr. 238b; Silahdar, II, 571; *Zübde-i Vekayiât*, s. 395; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 24; İsa-zâde, aynı eser, s. 224; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 176b.

²⁴⁹ *Zübde-i Vekayiât*, s. 398; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 24; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 177a. II. Süleyman'ın ölüm tarihini doğru vermiş olmakla beraber Kantemir'in eserinde ciddi bir kronoloji hatası bulunduğunu belirtmeliyiz. Buna göre, padişahın ölümü Mustafa Paşa henüz sefere hareket etmeden önce gerçekleşmiştir (aynı eser, II, 752). Kantemir'in düştüğü bu hataya Hammer'in de değinmiş olduğunu görüyoruz (aynı eser, XII, 318).

²⁵⁰ Silahdar, II, 589-590.

²⁵¹ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 26. Yine *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin bildirdiğine göre Mustafa Paşa'nın bu sözüne karşılık Koca Halil Paşa'nın verdiği cevap da son derece anlamlıydı: "Benim koyun ömrü

yerleştirmekteki ısrardan maksadı, güya burada düşman kuvvetlerinin yolunu kesip onları sıkıştırmak ve böylece Kırım Hanı gelinceye dek vakit kazanmış olmaktadır. Ancak Kırım kuvvetlerinin yolda olduğunu öğrenen Avusturya kumandanı Prens Ludwig Von Baden, iki kuvvet arasında kalmamak için ordusunu taarruza sevk edince Mustafa Paşa'nın planı geri tepti²⁵². Düşmanın saldırısı şiddetliydi. İlk taarruz püskürtülebildiyse de bu çok daha kuvvetli ikinci saldırıyı engelleyemedi. Bu ikinci saldırı üzerine Anadolu Beylerbeyi Kemankeş Ahmed Paşa'nın kumandasındaki Türkmen ve Kürt kuvvetleri ile kapıklı süvarilerinin firar etmesiyle ordunun sağ kolu tamamen bozguna uğradı. Böylece Sadrazamın kumanda etmekte olduğu ordu merkezinin bir tarafı açık kalmış ve düşman buradan içeri ilerlemeye başlamıştı. Savaşın bu kritik anında Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın elinde kılıç bizzat öne atılarak düşman kuvvetlerine saldırdığı görüldü. Onun bu cesareti bütün orduya örnek olmuş, her taraftan başlayan şiddetli hücum neticesinde düşman büyük ölçüde dağıtılabiliyordu. Fakat tam bu anda Mustafa Paşa'nın vurularak şehit düşmesi durumu tersine çevirdi (26 Zilkade 1102/21 Ağustos 1691)²⁵³. Etrafında bulunan kimselerin, özellikle de sadaret kethüdası Mustafa Efendi'nin ihmali yüzünden Sadrazam'ın şehadeti haberi bir anda bütün orduya yayılmış, morali bozulan askerlerde gayretsizlik başgöstermişti²⁵⁴. Öte yandan düşman tarafında da savaşın şiddetinden kaynaklanan bir yorgunluk ve dağınıklık hakimdi. O kadar ki, *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin bildirdiğine göre, geri çekilmeye başlayan Osmanlı askerleri önlerinden geçip giderken “el kaldırmağa kudretleri” olmamıştı²⁵⁵. Bu sayede Halep Valisi Koca Halil Paşa askeri toparlayıp geri çekilmeye imkan bulabilmişti. Fakat ordu hazinesi de dahil olmak üzere bütün mühimmat savaş meydanında terkedilmek

kadar ömrüm kalmışdır. Bugün ölmüşüm yarın ölmüşüm hâcetim değil, ancak Devlet-i aliyyenin ırzına şe'n olacak bir işde bulunmayalım derüm”. Bu konuda ayrıca bkz. Hammer, aynı eser, XII, 319.

²⁵² Marsilli'nin bildirdiğine göre Avusturya ordusu o sırada erzak sıkıntısı içinde bulunmaktaydı ve Prens Ludwig Von Baden'in bir an evvel taarruza geçmek istemesinde bu sıkıntının da rolü söz konusuydu (aynı eser, 211).

²⁵³ Silahdar (II, 593) ve Kantemir (aynı eser, II, 763) Sadrazam'ın alınından vurulduğunu bildirmekteyse de esasen o kargaşada kimsenin buna dikkat etmediği, sadece “Vezîr-i a'zam düştü” şeklinde bir feryat yayıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, hemen her olay hakkında tafsilatlı bilgi sunan Mevkufatî'nin dahi Mustafa Paşa'nın şehadeti konusunda suskun kalması dikkat çekicidir (*Vakâat-ı rûzmerre*, II, vr. 326b). Keza *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 27) müellifinin de konu hakkında verdiği bilgi, “Köprülü-zâde top ile mi tüfeng ile mi uruldu, niçe oldu, na'sı bulunamayup, ancak dünyâda Sadr-ı şehîd nâmı kaldı” şeklinde gayet kısadır.

²⁵⁴ *Zübde-i Vekayât*, s. 402; Hammer, aynı eser, XII, 319-320.

²⁵⁵ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 27.

zorunda kalınmıştı. O kargaşa esnasında şehit düşen Sadrazam'ın naaşına da sahip çıkılamamış, hatta Sancağ-ı Şerif dahi güçlkle kurtarılabilmişti²⁵⁶.

Slankamen Savaşı hiç şüphesiz her iki taraf için de zorlu bir karşılaşma idi. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nden bu savaşın Avusturyalılar nezdinde “kanlu ceng” olarak nam kazandığını öğreniyoruz²⁵⁷. Yine aynı kaynakta -ki bunun savaş hakkında bilgi veren kaynakların en tafsilatlısı olduğunu belirtmeliyiz²⁵⁸- savaş neticesinde Avusturyalılar'ın yirmi sekiz bin kişilik kaybına karşın Osmanlılar'ın kaybının sadece dört bin olduğu bildirilmektedir²⁵⁹. Hatta, Kantemir'den öğrendiğimize göre, zafer kendisine haber verildiği vakit Avusturya imparatoru Leopold, bu kadar pahalıya mâlolan başka zaferler istemediğini söylemiştir²⁶⁰. Avusturyalılar'ın kaybının giderilmesi üç koca yıla muhtaçken Osmanlılar'ın kaybının giderilmesinin sadece seksen güne ihtiyaç duyduğu da yine Kantemir'in verdiği bildiler arasındadır²⁶¹. Miktar bildirmemiş olmakla beraber, savaş esnasında Avusturya ordusundan çok sayıda askerin “telef” olduğunu Marsilli de onaylamıştır²⁶². Keza, Hammer'in “Ne var ki galip, mağlup kadar kayıplarıyla dövünmek durumundaydı” şeklindeki ifadesi de Avusturyalılar'ın uğradıkları kaybın büyüklüğü hususunda bir fikir vermektedir²⁶³. Kayıplar arasındaki bu dengesizliğe rağmen savaş sonunda mağlup durumdaki tarafın Osmanlılar olması şaşırtıcıdır. Mevkufatı, başlangıçta durum lehte iken Osmanlılar'ın savaş sonunda uğradığı büyük bozgunu tamamen Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın aceleci kararlarına hamletmiştir²⁶⁴. Burada bütün kabahatin gerçekten sadrazama yüklenip yüklenemeyeceğini, eğer başka türlü

²⁵⁶ Slankamen muharebesine dair Szita László tarafından kaleme alınmış belgesel nitelikte ve son derece tafsilatlı bir makale mevcuttur: “A Század Legkeményebb, Legvéresebb Csátája Dokumentumok A Szalánkeméni Csata Történetéhez (1691 Augusztus 5-31)”, *Baranyai Történetírás*, (1990-1991), Pécs 1992, s. 21-59. Ayrıca savaş hakkında bilgi veren bir araştırma eser de yurt içinde hazırlanmıştır: Necati Tacan, *Eski Osmanlı Seferlerinden Niş, Belgrad, Slankamen, Petrovaradin, Lugoş, Tımsıvar Kuşatma ve Meydan Muharebeleri (1690-1696)*, İstanbul 1939, s. 10-53.

²⁵⁷ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 27.

²⁵⁸ Nitekim, kaynağın ne derece tafsilata sahip bulunduğunu göstermesi bakımından, Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın savaş sırasındaki kıyafetinin dahi tasvirine yer vermesi bir örnek olarak sunulabilir (s. 27).

²⁵⁹ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 27.

²⁶⁰ Kantemir, aynı eser, II, 764.

²⁶¹ aynı yer.

²⁶² Marsilli, aynı eser, s. 210.

²⁶³ Hammer, aynı eser, XII, 321.

davranılmış olsaydı sonucun aksi yönde olup olamayacağını tartışacak değiliz. Sadrazam hakkında söylenebilecek en uygun son söz, Hammer'in ifadesiyle, “Kendisine haklı olarak yakıştırılan ermişlik şöhretine böylece şehid ünvanı ve şerefının de eklenmiş olduğu”dur²⁶⁵.

²⁶⁴ *Vakîât-ı rûzmerre*, IV, vr. 4a.

²⁶⁵ Hammer, aynı eser, XII, 321.

III. BÖLÜM

ISLAHAT FAALİYETLERİ

A. GAYR-İ MÜSLİMLERE YÖNELİK FAALİYETLER

XVII. asır sonları için gerek kaynak eserlerde ve gerek günümüz araştırma eserlerinde dikkat çeken ortak bir bahis, özellikle Rumeli’de Osmanlı tebası gayr-i müslim zimmîlerin düşmanla işbirliği yaptığıdır. Osmanlı topraklarını istilada Avusturyalılar’a rehberlik ettikleri²⁶⁶, hattâ “Osmânî’nin devri döndü, bade’l-yevm dem bizimdir” diyerek Müslümanlar’ın evlerini yakıp yıktıkları, kendilerini ise ya öldürdükleri ya da esir aldıkları, kadınlara türlü eziyetler ettikleri²⁶⁷ bildirilen haberler arasındadır. 1101 şabanındaki Köstendil vakası bu haberlerin pek de abartılı olmadığını açık bir delilidir. Olay, Osmanlılar’ın o taraflardaki erzak deposu konumunda bulunan Köstendil’de bir papazın, henüz kısa süre önce elden çıkmış olan Niş’te erzak sıkıntısı içindeki düşman askerlerini gizlice Köstendil’e davet etmesiyle meydana gelmiştir. “Sarı Papaz” adıyla tanınan bu din adamı, davetine uyup gelen iki bin askeri bir gece, muhafızların hiç ummadığı bir semtten şehre sokmuş, meydana gelen çatışmada şehirdeki zimmîlerin de desteğini gören kalabalık Niş askeri galip gelmişti. Daha gün doğmadan düşman, ele geçirdiği erzak ve Müslüman esirlerle beraber Köstendil’i terk etmiş bulunuyordu. Gayrimüslim Köstendil reayasının çoğu da onlarla beraber gitmeyi tercih etmişti. Çatışma sırasında yakalanan düşman askerlerinden birinin, “Bizim haber ü âgâhımız yoğidi, sizin reâyânızın delâleti ile bu ahvâl vukû’a geldi” şeklindeki itirafı Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi gözler önüne sermekteydi²⁶⁸. O dönem

²⁶⁶ *Zübde-i Vekâiyât*, s. 338.

²⁶⁷ *Silahdar*, II, 490.

²⁶⁸ *Vakı’ât-ı rûzmerre*, I, vr. 219b-220b. Esasen, bu olay meydana gelmeden bir süre önce Köstendil halkı şehirdeki gayr-i müslimlerin ihanetinden şüphelenerek durumu Sofya’da bulunan Vezir Hüseyin Paşa’ya bildirmiş ve yardım talebinde bulunmuşlardı. Ancak, Hüseyin Paşa’nın yardım için gönderdiği Bektaş Ağa-zâde ile Ali Paşa işi ağırdan alınca Köstendilliler kalabalık düşman askeri karşısında yalnız kalmıştı. Bektaş Ağa-zâde ve Ali Paşa ise daha sonra bu kabahatlerinin cezasını canları ile ödemiştir (aynı eser, 224b-225a).

mühimme defterleri de kaynaklardaki bu bilgileri destekler mahiyettedir²⁶⁹. Ancak, bu tür hükümlerin mühimmelerde yer almaya başlamasından sadece on on beş yıl önce, 17. asrın yetmişli yıllarında dahi Silesia Protestanları'nın “hasret dolu gözlerle” baktığı Osmanlı Devleti'nde²⁷⁰ zimmîleri bu isyankar kıpırdanmalara iten sebepler genellikle göz ardı edilmiştir.

Ahmed Refik Altınay, *Felaket Seneleri* adlı eserinde, o zamana kadar Osmanlı Hristiyanları'nın “her türlü mezâlîme marûz, sürüden başka bir şey olmadığı”ndan, memuriyet hayatında hiçbir mevkileri bulunmadığından ve hattâ kıyâfetlerinin bile Müslümanlarınkinden ayrı tutulduğundan bahsetmekle etnik ya da dinî bir baskıyı akla getirmektedir²⁷¹. Ancak böyle bir sebebi kabul etmemiz elbette mümkün değildir. Herşeyden önce, bu dönemde Osmanlı tebası gayr-i müslim reaya için Müslümanlarınkinden farklı, özel bir problem olmadığını kesinlikle belirtmek gerekir. Köprülüler devrindeki kısa süreli toparlanmanın ardından 1683 bozgunu ve çok cepheli savaşların getirdiği hızlı çözülmenin, Müslüman ya da Müslüman olmayan bütün Osmanlı tebasını karşı karşıya bıraktığı sorunlar aynıydı: Düşman istilası, eşkıya baskınları, asayişsizlik, ağır vergiler, rüşvet, yağma, zulüm, fakirlik, kıtlık, salgın hastalıklar ... vs. Nitekim, yine o dönem mühimmeleri bir taraftan düşman istilası, diğer taraftan içteki sosyal kargaşa yüzünden ahalinin uğradığı tacize dair hükümlerle doludur²⁷². Savaş sahalarına yakın olan yerlerde bu taciz haliyle daha şiddetli tezahür etmekte, özellikle Bosna'da tam bir trajedi yaşanmaktaydı²⁷³.

²⁶⁹ Mesela, Ser-asker Halil Paşa'ya hitaben yazılan Cemâziyel-evvel 1101 (Şubat 1690) tarihli bir hükümde, Dukakin sancağında bazı kabilelerin “Nemçe keferesi tahrîk ü ihlâl itmekle, anlar ile me'lûf u müttehid oldukların”dan bahsedilmekte, “bi-avnillâhi te'âlâ def-i gâ'ileleriçün iktizâsma göre şimdiden takayyüd ü ihtimâm” edilmesi bildirilmekteydi (BA, MD, nr. 99, s. 72/239). Arz-ı Rum valisi Ömer Paşa'ya yazılan 1102 tarihli bir başka hükümden ise Arhun kazasında “Abaza keferesinden yüz elli kadar mel'ûn”un yirmi sekiz Müslüman'ı esir almakla kalmayıp, cami ve birçok evleri yaktıklarını öğrenmekteyiz (BA, MD, nr. 100, s. 122/466).

²⁷⁰ Arnold Toynbee, *A Study of History*, VIII, Oxford 1979, s. 166.

²⁷¹ Ahmed Refik Altınay, *Felaket Seneleri*, İstanbul 1332, s. 116.

²⁷² BA, MD, nr. 99, s. 1/3, 2/6, 4/13,14,17, 6/25, 26, 13/51, 16/66, 18/76, 19/84, 20/88, 89, 23/106, 24/110, 111, 58/193, 65/217, 66/223, 67/224, 67/226, 70/232, 235, 73/240, 80/259, 84, 272, 85/276, 88/287, 100/317, 119/377, 140/443, 158/507; MD, nr. 100, s. 66/242, 70/263, 78/296, 113/431, 432, 114/433, 435, 115/429, 117/445, 122/466, 467, 123/468, 124/470, 473, 130/499, 131/502, 132/506, 133/510, 513, 135/517, 136/520, 137/521, 522, 139/529, 530, 140/532, 535, 143/545, 144/547. Ayrıca bkz. BA, Ali Emiri-II. Süleyman, nr. 87, 88, 89, 90, 91, 196, 198, 718, 2115, 2128, 2165, 2824; BA, A.DVN, Dosya No: 213, Vesika No: 18, 23, 33.

²⁷³ Bosna'da özellikle erzak sıkıntısının büyük olduğunu anlıyoruz. 1101 yılında Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın sadaretinin ilk aylarında Bosna valisi Hüseyin Paşa'nın “kaht u galâ vâki' olup

Bu şartlar altında Müslüman ahali ya evini barkını terk edip başka yerlere göçeder, ya da dağa çıkıp eşkıyalık yaparken gayr-i müslimler için üçüncü bir seçenek daha vardı: Mevkufatî'nin ifadesiyle, "hem-cinsi olan kefereye mutâba'at" etmek²⁷⁴. Üstelik aynı yıllarda, Habsburg Katolikliğinde diğer mezheplere karşı görülen yumuşama da dikkate alındığında, muhtelif mezheplere mensup Osmanlı Hristiyanları'nın çoğunlukla bu üçüncü seçeneğe meyletmesini gayet tabii bir hareket olarak değerlendirmek gerekir. Samimî bir dinî tolerans olmaktan çok Makyavelvarî bir politika olduğu açıkça anlaşılacakla beraber Habsburglar'daki bu yumuşamanın Osmanlı tebası gayr-i müslimleri hiç etkilemediği düşünülemez. Nitekim 1690 yılında İmparator Leopold'un, Osmanlı hakimiyeti altındaki bütün Hristiyanlara, mezhepleri ne olursa olsun, bağımsızlık ve üzerlerine Osmanlılar tarafından yüklenilmiş olan bütün vergilerden muafiyet vadeden bildirisinin hemen ardından, yaklaşık yetmiş bin Sırp ailenin Patrik Arsenije'in liderliğinde yerlerini terk ederek Avusturya topraklarına iltica etmesi Habsburglar'ın bu yeni politikada ne derece başarılı olduğunu göstermekteydi²⁷⁵.

Birkaç cephede birden mücadele verdiği bir sırada Osmanlı Devleti için, gayr-i müslim unsurun düşmanla ortak hareket etmesinden daha büyük bir tehlike olamazdı. Bu hiç şüphesiz, sadarete geldiğinde Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın çözümlenmek zorunda olduğu en önemli problem idi. Ve yine hiç şüphesiz, daha sadareti öncesi bulunduğu çeşitli muhafızlık görevleri esnasında o bu problemi fark etmiş, sebeplerini bizzat yakından görmüştü. Evleri basılan, malları yağmalanan, "ehl ü 'ıyâl"ine tecavüz edilen, ağır vergiler altında ezilen insanları devlete bağlamanın zecrî tedbirlerle değil, ancak adaletle mümkün olabileceğinin bilincindeydi.

zahireye zarûretleri olduğun"u bildirmesi üzerine İstanbul'da Bosna'ya gönderilmek üzere erzak temini yoluna gidilmişti (*Vakı'ât-ı rûzmerre*, I, vr. 187a). Bu konuda ayrıca bk. Halil İncalcık, "Saray Bosna Şeriyye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yollarında Bosna", *Tarih Vesikaları*, sayı 9, cilt II (1942), s. 178.

²⁷⁴ Mevkufatî, *Vakı'ât-ı rûzmerre*, I, vr. 141a.

²⁷⁵ Arnol Toynbee, aynı eser, VIII, s. 167. Patrik Arsenije'nin liderliğinde göçeden aile sayısının kırk bin (Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans*, Cambridge 1983, s. 167) ya da yetmiş ila iki yüz bin (Maria N. Todorova, "Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes Balkaniques*, no 2, 1988, s. 63) olduğuna dair değişik iddialar da mevcuttur.

Kaynaklarda sık sık adaleti ile övülen²⁷⁶, isminin başında “vezîr-i âdil ü fâzıl” tamlaması eksik edilmeyen Mustafa Paşa’nın²⁷⁷ gayr-i müslimlere yönelik faaliyetlerinin hareket noktasının sadece adalet olduğu bilhassa vurgulanmalıdır. Altınay’ın belirttiği üzere, Müslüman olmayanları Müslümanlar’la eşit kılmak gibi, Tanzimat fikirlerini hatırlatan bir hareket noktasından bahsedilemez²⁷⁸. Ya da bu faaliyetlerin, Habsburglarınki gibi sırf siyasî gayeyle girişilmiş birer göz boyama faaliyeti olduğu da düşünülemez. Yeri geldiğinde Mustafa Paşa’nın “cevâmi’ ve mesâcid ve ezân mesmû’ olduğu” yerlerde içki alış verişini yapan zimmîlere karşı sertlikten çekinmemesi bunun en açık delilidir²⁷⁹. Nihayet, onun gayr-i müslimlere verdiklerinin, devlet düzeninin iyi işlediği günlerde sahip olduklarından ne bir fazla ne bir eksik olduğu aşağıda daha iyi görülecektir.

I. CİZYE ISLAHATI

Günümüz araştırma eserlerinin hemen hepsinde Mustafa Paşa’nın cizye vergisine verdiği yeni düzen için ittifaken “reform” tabiri kullanılmıştır²⁸⁰. Ancak lügatlerde manası köklü değişiklik şeklinde verilen “reform” tabirini kullanmak için 17. asır sonlarının henüz erken olduğu ortadadır. Bu yüzden burada, Râşid’in “tertîb-i nizâm-ı cedîd be-ahvâl-i cizye” şeklindeki gayet güzel fakat biraz uzun başlığını²⁸¹ “ıslahat” tabiriyle karşılayarak, reform yerine bunu kullanmayı uygun gördük.

²⁷⁶ Özellikle, bir Batılı gözüyle Zinkeisen’in bu konuda Mustafa Paşa hakkında son derece övücü ifadeler kullandığını görüyoruz (*Geschichte Des Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha 1857, V, 286-287).

²⁷⁷ “... fı zemân-ı hazret-i sadrû’l-sudûrû’lvüzerâ el-fâzıl el-âdil Mustafa Paşa”, BA, MD, nr. 101, s. 1.

²⁷⁸ Ahmed Refik Altınay, aynı eser, s. 116.

²⁷⁹ BA, MD, nr. 100, s. 71/266 (Bkz. Belge 5).

²⁸⁰ Halil İnalçık, “Cizye (Osmanlılar’da)”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45-48; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 136-141; Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye”, (trc. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara 1944, s. 634-635; Nihad Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İstanbul 1977, s. 136-137.

²⁸¹ Râşid, II, 148. Bu arada, bir çok araştırma eserde belirtildiği üzere (Mesela, Tayyib Gökbilgin, “Nizâm-ı Cedîd”, *İA*, İstanbul 1964, IX, 309; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, V, 61; Hammer, aynı eser, XII, 322; Ubicini, *Letters on Turkey*, II, New York 1973, s. 49) “nizâm-ı cedîd” tabirinin ilk kez Mustafa Paşa’nın cizye düzenlemesi için kullanıldığı Râşid’in bu başlığında açıkça görülmektedir.

Genel olarak maliyeyi ilgilendiren bir ıslahatmış gibi görünmekle beraber, cizyenin sadece gayr-i müslimlerden alınan bir vergi ve bu ıslahatın başlıca hareket noktasının da haksızlıkları ortadan kaldırmak olduğu düşünülürse bu başlık altında ele alınması pek de yanlış olmayacaktır.

Gayr-i müslim denince ilk akla gelen vergi türü olan cizye, on dört ilâ yetmiş beş yaşları arasındaki hasta, sakat veya işsiz olmayan, başka bir ifadeyle bâliğ, sağlıklı ve faal ehl-i zimmet erkek nüfustan alınan bir vergi olup, maktu ve ruus olmak üzere iki çeşite ayrılmaktaydı. Maktu cizye, tâbi prenslik ya da devletlerin her yıl ödedikleri muayyen vergi idi. Meselâ, Eflak Boğdan Voyvodaları ile Erdel Krallığı'nın vergileri maktu cizye kapsamındaydı. Ruus ise doğrudan padişahın tebası olan ve yukarıda bahsedilen nitelikteki zimmî reayanın baş vergisi olup, mükelleflerin malî durumuna göre üç ayrı sınıf üzerinden toplanmaktaydı. Bunlar a'lâ, evsat ve ednâ olup her birinin ödemesi gereken miktar sırasıyla, gümüş olarak kırk sekiz, yirmi dört ve on iki şer'î dirhem ya da altın olarak dört, iki ve bir dinar idi. Ancak cizye toplayıcılarının bazı suistimalleri yüzünden birçok bölgede zimmîler cizyelerini kişi başına ödemeyi reddetmekte, hane hesabı üzerinden topluca ödeme yolunu seçmekteydi. Cizyenin esasen ruus, yani baş vergisi olduğu kaidesinden vazgeçmemekle beraber devlet, çoğu kez bu maktu uygulamalara göz yummak zorunda kalıyordu. Ancak maktu sistemin dezavantajlarını görmek için de çok beklemek gerekmedi. Tahrir defterleri düzenli bir şekilde yenilenmediğinde –ki çoğunlukla böyle olduğunu biliyoruz– doğum, ölüm, göç ve ihtida gibi değişimler reaya aleyhine haksızlıklara yol açmaktaydı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, gerek düşman istilâsı, gerek iç kargaşalar yüzünden yoğun göç hareketlerinin yaşandığı, ölüm oranının yükseldiği XVII. yüzyıl sonlarında bu haksızlıklar iyice su yüzüne çıktı. Meydana gelen hızlı değişimler neticesinde bazı bölgelerde nüfus azalırken bazı yerlerde çoğalmakta, maktu cizye ise değişmeyen sabit bir meblağın o bölgenin ahalisinden eşit miktarlarda toplanması demek olduğundan, nüfusu azalan yerlerde kişi başına düşen pay artarken, çoğalan yerlerde aksine azalmaktaydı. O kadar ki, bazı yerlerde kişi başına otuz kırk akçe düşerken bazı yerlerde bu miktar iki üç bin

akçeye kadar yükselmişti²⁸². Gerçi bu durum karşısında zaman zaman bazı bölgelerde, bilhassa en çok sıkıntının yaşandığı bölgeler olsa gerek, vergi miktarını düşürmek veya ferdî hale getirmek için yeni tahrirler yapılmıyor değildi²⁸³. Ancak bu mahallî ve geçici tedbirler bir tarafa, Mustafa Paşa'nın 1691'deki ıslahatına dek cizyenin ruus olarak toplanmasının umumî ve kat'î bir uygulama olmaktan uzak bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz²⁸⁴.

Hattâ Mustafa Paşa'nın da söz konusu ıslahattan önce çözümü bu tür geçici tedbirlerde aradığı, yeni tahrirler²⁸⁵ ya da eksik olanların vergilerinin diğerleri üzerine yüklenilmemesi hususunda kadıları uyaran hükümlerle²⁸⁶ haksızlıkları önlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bundan başka, o dönem mühimme defterlerine baktığımızda reayanın yer değiştirmesinin önüne geçmek yolunda yoğun bir çabayla karşılaşmaktayız²⁸⁷. Hatta bu konuda Mustafa Paşa'nın zaman zaman sert tedbirlere dahi başvurduğu görülmektedir²⁸⁸. Bu çaba hiç şüphesiz köylerin boşalmasını ve ziraatin aksamasını olduğu kadar maktu sistemin getirdiği haksızlığı da önlemeyi

²⁸² Mevkufatî, aynı eser, II, TSMK, Revan nr. 1224, vr. 158b. Kezâ, Zencine kadısına yazılan gurre-i cemaziyel-evvel 1102 tarihli bir hüküm reayanın maktu sistemden çektiği sıkıntıyı açıkça gözler önüne sermektedir: "Kazâ-i mezburede vâki' olan kurânın ba'zısına vebâ isâbet eyleyüp ve ba'zı kurâ leb-i deriyâda olmağla, küffâr firkataları birkaç seneden berü basup kimin katl ve kimin esir idüp ve ba'zı kavî olan karyelerimiz za'îf ve hafif olan karyelerimiz kavî olup, cizyelerimiz edâsında 'usret çekerüz deyü re'âyâsı 'arz-ı hâl idüp bildirdikleri eelden ehl-i cizye hânelerine kesr ü noksân gelmemek üzere hakk u 'adl üzere kendülerinin ve babalarının isimleriyle müceddeden 'ale's-esâmî tahrîr ve defter olunup, bir nefer hâric ez-defter konmayup, bir ferde himâye ve bir şahsa hiyânet olunmamak üzere şûrüt u kuyûduyla mü'ekked emr-i şerîf yazılmak için işbu tezkire verildi.", (BA, KK, nr. 3508, s. 82).

²⁸³ Halil İnalıcık, "Cizye (Osmanlılar'da)", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 46.

²⁸⁴ Ahmet Tabakoğlu ise ıslahatın 26 Ekim 1688'de, yani Mustafa Paşa'nın sadaretinden bir sene evvel, İstanbul'daki zimmîlerin sayımı için sadaret kaymakamına ve İstanbul'un üç mollasına gönderilen bir hükümle başladığı kanaatindedir (aynı eser, s. 138). Mevkufatî'nin de haber verdiği bu yeni sayımın (aynı eser, I, vr.7a) bir ıslahat başlangıcı olarak kabul etmeye değer hiçbir olağan üstü yanı olmadığı belirtilmelidir. Dahası, İstanbul'da cizyenin öteden beri zaten ruus olarak toplandığı da bilinmektedir (bkz. Boris Nedkoff, aynı eser, s. 635).

²⁸⁵ Kandiye muhafızı ve kadısı ile Hazîne-i Amire defterdârına yazılan evâ'il-i Cemaziyel-evvel 1101 tarihli bir hükümde şöyle denmekteydi: "... hâliyâ cezîre-i mezbûrede vâki' olan evkâfdan mâ'adâ mukâta'ât ve cizye ve ze'âmet ve timâr ve arâzî-i sâ'ire mürûr-ı eyyâmla muhtell ve müşevveş olup müceddeden tahrîr ü defter olunmağa muhtâc olup ...", BA, MD, nr. 99, s. 74/243.

²⁸⁶ BA, Cevdet-Maliye, nr. 29335.

²⁸⁷ BA, MD, nr. 99, s. 2/5, 7; 13/51; 66/224; 74/245; 119/377; 126/397, 399; 130/413; 162/521; MD, nr. 100, s. 53/185, 76/287, 288; 80/307; 83/321.

²⁸⁸ Köstendil muhafızına gönderilen evâhir-i Şevvâl 1101 tarihli bir hükümde ahaliden bazılarının geceleri başka kazalara kaçtığından bahsedilmekte, gerekli tedbirlerin alınması, "ba'de'l-yevm firâr idenler olur ise ahz idüp, Eğri dere palankasına gönderüp habs" ettirilmesi bildirilmekteydi (BA, MD, nr. 100, s. 76/287).

amaçlıyordu. Ancak reayayı kendi bölgesinde oturmaya zorlamanın hiç de köklü bir çözüm olmadığını kabul etmek gerekir. Alınan bütün tedbirlere rağmen mutlaka kaçmayı başaranlar olacaktı. Üstelik, sadece göç hareketleri değil, doğum, ölüm, ihtidâ vs. gibi hareketlilikler de vardı. Bu durumda Mustafa Paşa için cizyeyi eskiden olduğu gibi üç ayrı sınıf üzerinden ruus olarak düzenlemek kaçınılmaz idi.

Islahat, ulema ile yapılan bir dizi müşavereden sonra 22 Cemâziyelevvel 1102 (21 Şubat 1691) tarihli bir nişanla başlatıldı²⁸⁹. Söz konusu nişanın girişinde önce maktu sistemin yukarıda bahsedilen zararlarına değinilerek yeni düzenlemeye neden gerek duyulduğu açıklanmakta, ardından bu düzenlemenin esasları anlatılmaktaydı. Buna göre ıslahatı üç yönden ele almamız gerekmektedir.

Islahatın temelini teşkil eden, ruus cizyeye ve üç sınıf sistemine geri dönüşün yeni bir tarafı yoktu²⁹⁰. Eskiden olduğu gibi artık herkes kendi cizyesinden sorumlu olacaktı. Miktarlarda da bir değişiklik yoktu. Yine a'lâdan kırk sekiz dirhem ya da dört dinar, evsattan yirmi dört dirhem ya da iki dinar ve ednâdan on iki dirhem ya da bir dinar alınacaktı. Ancak, gerek cizyedarlar ve gerek reaya tarafından kaynaklanması muhtemel suistimallere karşı bu kez bir de kağıt dağıtma usulü getirilmişti. Cizyesini ödeyen zimmînin eline, hangi sınıf üzerinden ödeme yapmışsa o sınıfın mührünü taşıyan kağıt verilecek ve kimin cizyesini ödeyip ödemediği bu mühürlü kağıtlardan takip edilebilecekti. Ayrıca kağıtların renkleri her sene birbirinden farklı olacaktı. Öteden beri yâve cizyesi tahsilinde zaten kullanılmakta olan bu kağıtları bir çeşit makbuz olarak düşünebiliriz.

Vergi toplayıcılarının masraflarının karşılığı olan “maişet” ile cizye muhasebecisi ve katiplerinin hakkı olan “ücret-i kitâbet”te de değişiklik söz

²⁸⁹ BA, KK, nr. 3530, s. 31-32 (Bkz. Belge 6). Ahmet Tabakoğlu'nun kullandığı aynı nişanın MAD, nr. 7410, s. 16'daki bir başka sureti ise 29 Haziran 1102 tarihini taşımaktadır (aynı eser, s. 138-139). Bu arada Tabakoğlu'nun bu tarihin miladîsini 27.3.1690 olarak vermesinin hatalı olduğu da belirtilmelidir.

²⁹⁰ Nitekim, *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin “Köprülü-zâde Mustafa Paşa zamânında cizyenin vech-i şer'î üzere cibâyet olduğu beyân olunur” (s. 19) ve *Zübde-i Vekayi'ât*'in “cibâyet-i cizye ber-vech-i şer'î” şeklindeki başlıkları (s. 387) adeta ıslahatın, cizye tahsilinde şeriatın öngördüğü fakat her zaman uygulanmayan kanunları esas kılmaktan ibaret olduğunu vurgulamaktadır.

konusuydu. Maişet miktarları a'lâ, evsat ve ednâ itibariyle on iki, altı ve üçer para²⁹¹, “harc-ı muhâsebe” miktarı ise her üç sınıf için birer para olarak yeniden tesbit edilmişti. Ancak asıl önemli değişiklik, bunların artık ahalinin cebinden çıkmayacak olmasıydı. Artık ücret-i kitabet ya da maişet adına cizyedarlar ahalden tek kuruş almayacak, bunlar daha sonra kendilerine devlet tarafından ödenecekti²⁹².

Islahatın ikinci yönü, doğrudan maliyeyi ilgilendiriyordu. Ulema ile yapılan müşavereler esnasında Rumeli kazaskerinin tavsiyesiyle o zamana kadar bütçelerde çeşitli kalemlere dağılmış bulunan cizye gelirinin tek elde toplanması kararlaştırılmıştı²⁹³. Böylece sultan vakıfları, vüzera, mîr-i mîrân, mîr-livâ hasları ile ocaklık, muhassıllık ve voyvodalıklara dahil olan bütün cizyeler Cizye Muhasebesi Kalemi'ne aktarıldı²⁹⁴.

Nihayet Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın 1691 ıslahatının son bir yönü de dinî zümre üzerinden vergi muafiyetinin kaldırılmasıdır. Aynı şekilde tercümanlar ve müsellemler gibi diğer bazı muaf zümrelerin de bu ıslahat ile vergi mükellefi sayıldıklarını görmekteyiz²⁹⁵. Bu da yine Mustafa Paşa'nın adaletle olan bağlılığının bir neticesiydi. Madem ki sağlıklıları yerinde ve para kazanmaktaydılar, herkes gibi onların da üzerlerine düşen cizyeyi ödemeleri gerekmekteydi. Ancak sakat hasta ve

²⁹¹ KK, nr. 3530, s. 31. Cizye miktarları hepsinde aynı olmakla beraber kaynakların maişet miktarlarında mutabık olmadıklarını görmekteyiz. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde a'lâ için onar, evsat için altışar ve ednâ için dörder pare maişet tahsis edildiğinden bahsedilmekteyken, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa (s. 387), Râşid (s. II, 148) ve muhtemelen bunlardan naklen Abdurrahman Vefik (*Tekâlif Kavâ'idî*, İstanbul 1328, s. 45) bu miktarları sırasıyla on, sekiz ve dörder para olarak vermişlerdir. 1106 tarihli bir fermanla ise on iki, altı ve sekiz sayılarıyla karşılaşmaktayız ki (BA, KK, nr. 3509, s. 3. Bkz. Belge 7) bütün bu farklı sayılar maişet miktarlarının sık sık değişikliğe uğradığını gösteriyor olmalıdır.

²⁹² “... ve cibâyetine me`mûr olanlar esnâf-ı selâsenin her birinden takdîr ü ta`yîn olduğu mikdârdan bir akçe ve bir habbe ziyâde almayup ve cem` eylediği cizyenin akçesin teslim-i hazîne-i `âmire eyledikde ve muhâsebesi görüldükde, rûznâmçe ve harac-ı muhâsebe nâmına kendüsünden bir şey talep olunmamak üzere tahsil eylediği cizye ne mikdâr ise ednâsından üç pâre ve evsatından altı pâre ve a'lâsından on iki pâre asl-ı mâl-ı cizyeden kendüsüne ma`îşet olmak üzere taraf-ı mîrîden mahsûb olunup ve her re`s cizyeden birer pâre cizye muhâsebecisi ve kâtiblerine ücret-i kitâbet verilme üzere taraf-ı mîrîden mahsûb oluna.” KK, nr. 3530, s. 31.

²⁹³ *Vakı'ât-ı rûzmerre*, II, vr. 138a-138b.

²⁹⁴ BA, KK, nr. 3077, s. 4; KK, nr. 3508, s. 2; KK, nr. 3530, s. 3. Bu sonuncusunun Robert Mantran tarafından neşri de yapılmıştır (Robert Mantran, “Un Document Sur la Cizye à İstanbul a la Fin du XVIIe Siècle”, *Journal of Turkish Studies*, sayı 11(1987), Harvard 1987, s. 11-15).

²⁹⁵ BA, KK, nr. 3530, s. 31.

yaşlılar ya da kendini tamamen dine vermiş, hiçbir geliri olmayan din adamları için eski muafiyet devam ediyordu.

Bazı karışıklıklar yüzünden cizyenin ruus olarak tahsili Mısır'da I. Mahmud zamanına dek uygulanamamış²⁹⁶, bazı bölgelerde ise, savaş bölgelerine yakınlığı ya da düşman istilasını yüzünden fakir düşmüş olması gibi özel sebepler yüzünden evsat üzerinden yine tek tür cizye alınmaya devam edilmişti. Ancak bu istisnalar hariç 1856 Islahat Fermanı ile kaldırıncaya kadar cizye, Mustafa Paşa'ya ait olan bu şekliyle devam etmiştir.

Islahatın Sonuçları

Peki 1691 ıslahatının sonuçları neler oldu? Umulan başarı elde edilebildi mi? Gerek o döneme, gerekse daha sonraki dönemlere ait Osmanlı kroniklerine bakıldığında zahiri bir başarıdan bahsedilebilir. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nde daha önce cizyeden dört bin kese akçe elde edilirken Mustafa Paşa sayesinde bu gelirin üç yüz altmış altı kesesi evkafa ve yedi bin sekiz yüz sekiz kesesi hazine-i amireye ait olmak üzere sekiz bin yetmiş dört kese akçeye yükseldiğinden bahsedilmektedir²⁹⁷. Sayılar bu kadar ayrıntılı olmamakla beraber Defterdâr Sarı Mehmed Paşa ve Raşid'in verdiği bilgi de aynı yöndedir²⁹⁸. Bu artışı Ahmet Tabakoğlu'nun birçok arşiv defterine dayanarak hazırladığı tabloda da görmek mümkündür. Buna göre, 1101 (1689-1690) yılında 156.521.584 akçe olan cizye geliri 1102 (1690-1691) yılında 311.945.500 akçeye çıkmıştır²⁹⁹. Ancak bu artışın büyük ölçüde verginin tekelden toplanmasından ileri geldiğini belirtmek gerekir. Yani, çeşitli mukataat, sultan vakıfları, vezir ve sancak beyi hasları, ocaklık vs. ye ait bulunan cizyelerin de hazineye aktarılmasıyla tabii bir artış meydana gelmiş olup, gerçek manada bir artış söz konusu değildir. Zaten, Mustafa Paşa'nın bu ıslahatının öncelikle devlet hazinesine giren meblağı arttırmayı değil; haksızlıkları ortadan kaldırmayı, ezilen gayr-i müslim reayayı rahatlatmayı amaçladığı hatırlatılmalıdır. İşte önemli olan da

²⁹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vuku'ât*, III, s. 100.

²⁹⁷ s. 19-20

²⁹⁸ *Zübde-i Vekayiât*, s. 387; Raşid, II, 148.

bunda ne derece başarılı olunduğudur. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin ifadesine göre, yeni cizye düzeni “gerek reâyâ ve gerek nâzırları” arasında pek de makbule geçmemiş, ancak herhangi bir itirazda bulunmaya kimse cesaret edememişti³⁰⁰. Fakat bu, aynı zamanda yolsuzluk yapmaya da cesaret edemeyecekleri anlamına gelmiyordu. Osmanlı kroniklerinin fazla temas etmediği bu konuda arşiv malzemesi dikkat çekici bilgiler ortaya koymaktadır.

Gerçekten, özellikle Kâmil Kepeci tasnifindeki Cizye Muhasebesi Kalemî'ne ait 3508 numaralı *Ahkam Tezkere Kayıtları Defteri*'ne bakıldığında, yeni düzenlemenin mevcut cizye yolsuzluklarını önlemek şöyle dursun, aksine yeni bir takım yolsuzluklara kapı açtığı görülmektedir. Kağıt dağıtma usulü vergi tahsildarları için gerçekten eşsiz bir suistimal kaynağı idi. A'lâ cizyesi aldığı halde evsat ve evsat cizyesi aldığı halde ednâ kağıdı veren cizyedarlar vardı³⁰¹. Bunu ya zorla ya da cizye mükellefi ile işbirliği içinde, yani bir bakıma rüşvet karşılığında yapıyorlardı. Bu şekilde meydana gelen açığın kapatılması ise aşağı seviyede olanların daha yüksek seviyede ödemeye zorlanması³⁰² ya da her sınıftan muayyen miktarın üstünde cizye alınması³⁰³ şeklinde bir başka yolsuzluğu gerektirmekteydi. Öte yandan, maişet miktarlarının her üç sınıf için farklı olması da cizyedarları adeta yolsuzluğa sevk etmekteydi. Ne kadar çok a'lâ cizyesi tahsil ederse o kadar yüksek maişet alacağını bilen bir cizyedarın bol miktarda a'lâ ya da en azından evsat kağıdı dağıtma çabasını pek de tuhaf karşılamamak gerekir.

Bu arada, Silahdar'ın bildirdiği üzere, ednâ ve evsat oldukları halde bunu gurur meselesi yaparak a'lâ cizyesi ödemek için bizzat ısrar edenler bulunduğunu da kabul etmeliyiz³⁰⁴. Ancak bunun “hazineye küllî faideler” sağlayacak boyutta olduğuna şüpheyle bakmak gerektiği aşikardır.

²⁹⁹ *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 146.

³⁰⁰ s. 19

³⁰¹ BA, KK, nr. 3508, s. 44.

³⁰² aynı defter, s. 46, 48.

³⁰³ aynı defter, s. 49, 65, 88, 106, 196.

³⁰⁴ Silahdar, II, 559.

Aldığı cizye karşılığında, değil bir alt sınıfın kağıdını vermek, hiç kağıt vermeyen cizyedarlar da mevcuttu³⁰⁵. Yani tahsil ettikleri meblağın tamamı doğrudan kendi ceplerine giriyordu. Bu durumda açığı kapatmak için yapılan yolsuzluklar haliyle daha büyük oluyor; ya bir kişiden çift cizye alınıyor³⁰⁶ veya henüz vergi mükellefi olmamış çocuklara yükleniliyordu³⁰⁷.

Yolsuzluklarda reayanın da cizyedarlardan aşağı kalır yanı yoktu. Bahsedilen defter çeşitli hilelerle malî durumlarını olduğundan aşağı göstererek ödemeleri gerekenin altında cizye ödeyenlere dair hükümlerle doludur³⁰⁸. Bundan başka ıssız yerlerde saklanmak³⁰⁹, birbirlerinin kağıtlarını ödünç alıp vermek³¹⁰ veya bazı güçlü kimselerin himayesine sığınmak³¹¹ suretiyle hiç ödemeyenler de az değildi. Mevkufatî'nin bildirdiğine göre bir cizyedara çok fazla kaza verilmesi yüzünden sıkı bir denetim yapılamamakta ve bu kazalardaki “zî-kudret kimesneler” reayayı himayeleri altına alarak kolaylıkla vergi kaçırılmasına ön ayak olabilmekteydiler. Bu tür olaylar o kadar sık yaşanıyor olmalıydı ki, cizyedarlara baş edebilecekleri sayıda kaza verilmesi ve böylece himaye yolsuzluğunun nispeten önüne geçilmesi halinde elde edilecek gelir artışı ile, mangırın kaldırılmasıyla meydana gelen kaybın telafi edilebileceği düşünülüyordu³¹². Yine Mevkufatî'nin bildirdiğine göre, 1104 yılında Edirne'de cizye-güzar ahaliyi teftişle görevlendirilen Genç Hasan Ağa'nın, bir önceki yıla ait olmak üzere kağıtsız, yani cizyesini ödememiş olarak ele geçirdiği gayr-i müslim sayısı iki binden fazlaydı³¹³. Bu, yolsuzluğun ne boyutta olduğunu göstermesi bakımından gerçekten dikkat çekici bir örnektir.

Bütün bunlar bir tarafa, cizye toplayıcılarının tahsil ettiği meblağı devlete eksik teslim etmesi³¹⁴, ahaliye çeşitli angarya işler yüklemesi³¹⁵, ya da ahalinin

³⁰⁵ *Vakı'ât-ı Rûzmerre*, IV, vr. 127b.

³⁰⁶ BA, KK, nr. 3508, s. 34, 102.

³⁰⁷ “... bizler üzerimize edâsı lâzım cizyelerimiz edâ idüp kusûrumuz yoğiken sabî olan oğullarımızdan dahi hilâf-ı şer‘-i şerîf cizyedârlar cizye taleb iderler”, aynı defter, s. 88.

³⁰⁸ aynı defter, s. 28, 30, 52, 66, 88, 90, 151, 194-195, 197; BA, İbnü'l-emîn-Dahiliye, nr. 913.

³⁰⁹ aynı defter, s. 28, 52, 166.

³¹⁰ aynı defter, s. 72-73, 106, 194-195, 197.

³¹¹ aynı defter, s. 91, 94, 166, 194-195, 197.

³¹² *Vakı'ât-ı rûzmerre*, III, vr. 24b-25a.

³¹³ *Vakı'ât-ı rûzmerre*, IV, vr. 188a.

³¹⁴ BA, KK, nr. 3508, s. 122.

cizyedarlara başkaldırarak vergisini ödemekten kaçınması³¹⁶ gibi yeni düzenlemeyle alakası olmayan klasik suistimaller de aynen devam etmekteydi.

Bütün bu yolsuzluklarla baş edemeyen devlet çareyi 1693 başında (1104 Cemaziyelevvel) üçlü sistemden vazgeçerek bütün memlekette evsat üzerinden tek tür cizye almakta bulmuştu³¹⁷. Ancak bu kez özellikle sürekli savaşların devam ettiği Rumeli'de ahalinin çoğunluğunu teşkil eden ednâ sınıf zor durumda kalmış, böylece hemen ertesi sene bundan da vazgeçilerek tekrar eski sisteme dönmüştü³¹⁸. Netice itibariyle ne “fukaraya küllî gadr u hayf”, ne de “taraf-ı mîrîye küllî hîle ve hıyânet” önlenememişti. Nitekim, 1115 yılında İstanbul ve Kocaeli kadılarına yazılan bir hükümde hala aynı yolsuzluklardan bahsedilmekte, “mâl-ı mîrînün gün-be-gün zâyî‘ ve telef olduğu” dile getirilmekteydi³¹⁹.

II. KİLİSE TAMİRİNE İZİN VERİLMESİ

Osmanlı Devletinde kilise, manastır, havra gibi ibadethanelerin tamir ve inşası ile ilgili olarak İslam hukukundan kaynaklanan bir takım kısıtlamalar mevcuttu. Buna göre barış yoluyla ele geçirilmiş olan şehirlerde bulunan mabedlerin muhafazası ve yenilerinin inşası barış antlaşmasının şartlarına bağlı olmakla beraber

³¹⁵ aynı defter, s. 46.

³¹⁶ aynı defter, s. 138. Hattâ, cizye ödememekte direnen ahaliyi tahrir etmek mümkün olmadığından, bir bakıma ceza olarak hepsinden “ale’s-seviye a’lâ cizyesin” alındığı da vakiydi (BA, KK, nr. 3530, s. 32).

³¹⁷ Tabakoğlu bazı yerlerde evsat üzerinden ikişer şerifi altın olmak üzere tek tür cizye alındığını, ancak bütün memleket çapında böyle bir uygulamaya “kesinlikle” geçilmediğini bildirmektedir (*Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 140, not 53). Ancak, Hamid Hadžibegić tarafından neşredilen 1105 tarihli bir nişan bunun aksini ispatlamaktadır: “... bin yüz iki ve yüz üç senelerinde cibâyetine me’mûr olan ‘âmillerin hîle ve hud’a sebebiyle cânib-i mîrîye gadr u hıyânetleri olup, bin yüz dört senesinde bi’l-cümle ‘ale’s-seviye evsat olmak üzere yed-i vâhiden ikişer şerifi altın cem’ u tahsil olunup ...”, Hamid Hadžibegić, “Džizja ili Harac-Le Cizya ou Harac”, *Prilozi*, III-IV (1952-1953), Sarajevo 1953, s. 101, doküman 2. Keza, Mevkufatî’nin verdiği bilgi de bu yöndedir: “... hıyânetleri zuhûr idüp, cizyedârlar balıgan mâ belag kâr itmeleriyle ve hazîne-i ‘âmiriye küllî noksan terettüb itmekle cizye tahsili umûrunda müşâvere ve re’y-i tedbir olundukda keferenin cizyesi ‘ale’s-seviye olup, madem kendüleri kağıd almağa rağbet itmedikce bi’l-külliyet tahsil olunmaz, elbette kağıdsız kefer kılması mukarrer olup, cümlesi ‘ale’s-seviye evsat olmak üzere müşâvereleri karâr-dâde olup ... (Fî 5 Cemâziyel-evvel sene 1104)”, *Vaka’ât-ı rûzmerre*, IV, vr. 127b. Ayrıca bk. *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 19.

³¹⁸ Hamid Hadžibegić, aynı makale, s. 101; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 19. Bununla beraber, düşman istilasına uğramış ya da savaş mahallerine yakın bulunan bölgelere ayrıcalık tanınmış, durumlarına göre yine evsat veya ednâ üzerinden tek tip cizye ödemelerine müsaade edilmişti.

genel kural mevcut mabedlere dokunulmaması, yenilerinin inşasına da engel olunmamasıydı. Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde ise genellikle mevcut mabedlere dokunulmazken yenilerinin inşasının önüne geçilmişti. Müslümanlar tarafından kurulmuş, ahalisinin çoğu Müslüman olan şehirlere gelince, bu şehirlerde gayrimüslimlere ait mabed inşa ettirilmesi yasaktı³²⁰. Tamir hususundaki kurallar ise ibadethanenin eski yapısına uygun bir şekilde onarılması ve tamir sırasında mabede eski binasından fazla hiçbir şey ilave edilmemesi şeklindeydi³²¹.

XVII. asır sonlarında iç huzursuzluklar ve özellikle düşman istilasını sebebiyle yaşanan yoğun göç hareketlerinden ve Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın bunun önüne geçme çabasından yukarıda bahsedilmişti. İşte, sadareti zamanında sıkça rastladığımız kilise tamirlerine izin verilmesi keyfiyetini de Mustafa Paşa'nın bu çabasının bir parçası olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim Kantemir'in rivayet ettiği bir hikayede bunu açıkça görebiliriz. Belgrad'ın fethiyle sonuçlanan ilk seferi sırasında Bulgaristan'daki Yagodine köyü civarında karargah kurulduğunda, köyün harab ve ıssız hali Mustafa Paşa'nın dikkatini çeker. Köy halkından iki yaşlı kimse çağırılarak bu durumun sebebi sorulur. Yaşlıların öne sürdüğü başlıca sebep bir kiliselerinin bulunmayışıdır. Mevcut kiliseleri yangında yok olmuş, yerine yeni bir kilise yapmalarına izin verilmeyince de halkın çoğu civar köylere göç etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Mustafa Paşa, Müslümanlar'ın camii olmayan bir yerde yaşayamayacağı gibi Hristiyanların da kilisesi olmayan bir yerde yaşayamayacağını söyleyerek istedikleri büyüklükte bir kilise yapmaları için Yagodine halkına izin verir. Fakat bu izin karşılığında sadrazamın bir şartı vardır. Köyde ne kadar kimse varsa her birinin kendisine birer tavuk getirmesini emreder. Bu emir üzerine getirilen tavuk sayısı sadece elli üçtür. Mustafa Paşa sefer dönüşü aynı köye ikinci kez uğradığında yine herkesin birer tavuk getirmesi emrinde bulunur. Bu defa getirilen tavuk sayısı ise yüz yirmi beşe çıkmıştır. Kantemir'in bu hikayeden çıkardığı yorum Mustafa Paşa'nın böylece yerinde tedbirlerle devlet hazinesine ne kadar büyük

³¹⁹ BA, KK, nr. 2480, s. 34-35.

³²⁰ M. Akif Aydın, "Din (Gayri Müslimler)", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 326; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 421.

³²¹ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayr-i Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, yıl 1, sayı 1 (1990), s. 124.

gelirler sağlanabileceğini etrafında bulunan diğer devlet adamlarına göstermek istediği şeklindedir³²².

Yine Kantemir'in anlattığı bir başka rivayet de Mustafa Paşa'nın kilise tamirinde eski malzeme kullanılması kaidesine hareket eden bir katibi, "bu formülü yapanlar aptallarmış, fakat bunu kullanmaya devam edenler daha akıllı değiller... Bizim gözeteceğimiz şey salt kiliselerini Müslüman parasıyla değil kendi paralarıyla yapmaları ve kendilerine yüklenen vergiyi düzenli bir biçimde vermeleridir" şeklinde ağır sözlerle azarladığına dairdir³²³. Bu da yine Mustafa Paşa'nın gayrimüslimlere karşı hoşgörüsüyle ulaşmaya çalıştığı başlıca hedefin ne olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici bir örnektir.

Ancak söz konusu örneğin burada asıl üzerinde durmak istediğimiz yönü gayri müslimlere ait ibadethanelerin tamiri sırasında eski malzeme kullanılması zaruretine işaret ediyor olmasıdır. Bu konuya Yavuz Ercan da değinmiş, Mustafa Paşa'ya gelinceye kadar ibadethane tamirinde yeni malzeme kullanılması yasağından ve bu yasağı kaldıranın Mustafa Paşa olduğundan bahsetmiştir³²⁴. Ancak arşiv kaynakları, muhtemelen Kantemir'e dayanan bu bilginin haksızlığını ortaya koymaktadır. Nitekim o dönem mühimmelerinde rastladığımız "hâricden ecmâd u eşcâr vaz' olunmamak şartıyla kendi nukzu ile", "kendi taş ve toprağı ile" şeklindeki ifadeler aynı kaidenin Mustafa Paşa zamanında da hala geçerli olduğunun açık birer delilidir³²⁵. Ancak şu da var ki, aynı hükümlerde yer alan "şer'le keşf olunup" ifadesinin söz konusu kaideye bir esneklik getirdiği düşünülebilir.

Öte yandan Mustafa Paşa hakkında söylenen "Köprülü İustinianus'tan da çok kilise yaptırtmıştır" sözünün³²⁶ pek de abartılı olmadığını kabul etmek gerekir.

³²² Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, İstanbul 1998, II, 950-951. Aynı hikaye Kantemir'den naklen daha sonra başka araştırma eserlerde de tekrarlanmıştır. Mesela bk. Ahmed Refik Altınay, *Felaket Seneleri*, İstanbul 1332, s.123-124; Ubcini, *Letters on Turkey*, New York 1973, II, 48-49; Yusuf Halaçoğlu, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 41.

³²³ Kantemir, s. 951 ve ondan naklen, Altınay, 123.

³²⁴ "Osmanlı İmparatorluğunda Gayr-i Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", s. 124.

³²⁵ BA, MD, nr. 99, 39/157, 14/61; MD, nr. 100, 125/475, 141/537.

³²⁶ Kantemir, 951; Altınay, 123; Ubcini, II, 49, not 3.

Gerçekten o dönem mühimmelerinde kilise tamirine dair çok sayıda hüküm yer aldığı görülmektedir³²⁷. Bununla beraber Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın yaptığının sadece, kendisinden ibadethanelerini onarmak için izin isteyen gayrimüslimlere İslam hukukunun zaten tanıdığı bir izni vermekten ibaret olduğu da bir gerçektir. Nitekim o dönem mühimmelerinde yer alan izin hükümlerinin, sayılarının çokluğundan başka her hangi bir olağanüstü yanı olmadığı belirtilmelidir.

Aksine, hemen hepsi kadılara hitaben yazılan bu hükümlerde sıkı kurallar göze çarpmaktadır. Bunların başında tamiri söz konusu olan kilisenin bulunduğu yerin “şear-i İslam” uygulanan, yani nüfusunun çoğu Müslüman olan bir yer olmaması gelmektedir³²⁸. Bundan başka söz konusu kilisenin gerçekten tamire muhtaç olup olmadığı kontrol edilmeli, ayrıca tamir sırasında kilisenin “vaz’-ı kadîmi” korunmalı, binaya fazladan hiçbir şey ilave edilmemelidir³²⁹. Aranan son bir şart da gayrimüslimlerin, tamir masraflarını tamamen kendi bünyelerinden karşılamasıdır³³⁰.

Son olarak, Kudüs’te şiddetli rüzgarlar yüzünden çatısı zarar gören Kamame’nin tamiri sırasında şehirdeki kadıların buna müdahale ederek zorla izin parası almaları üzerine Kudüs mutasarrıfına gönderilen bir uyarı hükmü de Mustafa

³²⁷ BA, MD, nr. 99, 14/61, 39/157, 44/178, 143/455, 149/473, 161/516; MD, nr. 100, 14/40 (Bkz. Belge 8), 15/44, 16/47, 19/57, 20/58, 21/63, 64, 24/78, 31/95, 33/101, 34/108, 37/118, 54/190, 125/475, 129/495, 496, 130/497, 498, 133/511, 137/523, 138/526, 527, 141/537, 145/552; MD, nr. 101, 12/31,32, 13/38, 14/40, 17/53, 24/77, 29/92, 30/95, 98, 31/101, 33/109, 50/159, 52/166; MD, nr. 102, 22/78.

³²⁸ “...ta’mîre muhtâc olduğun bildirüp ta’mîr ü termîm olunmak bâbında hükm-i humâyûnum recâ eylemeğın, şe’âir-i İslâm icrâ olunur ehl-i İslâm sâkin olduğu yer değil ise...”, (BA, MD, nr. 100, 33/101).

³²⁹ “...kadîmen yedlerine terk olunan kilisenin termîmi zarûrî ise asıl binâsından ziyâde bir şey ihdâs olunmamak üzere...”, (BA, MD, nr. 100, 34/108); “...şer’le keşf olunup asıl binâsından ziyâde bir şey ihdâs olunmayup, vaz’-ı kadîmi üzere termîminden men’ olunmamak bâbında...”, (BA, MD, nr. 100, 129/495).

³³⁰ “... kadîmden yedlerine terk olunan kiliselerin ba’zı mahalleri termîme muhtâc olduğun ve şeyhülislâmdan fetvâ-yı şer’iyye verildiğın bildirüp, kendi kuvveti ile vaz’ı kadîmi üzere termîm olunmak bâbında hükm-i humâyûnum recâ eyledikleri eelden...”, BA, MD, nr. 101, 24/77. Bu arada, yukarıda bahsedilen şartların salt gayrimüslimleri kısıtlamak gayesiyle koyulmuş “özel” kaideler mi olduğu, yoksa bunlara doğrudan imarla ilgili “genel” kurallar nazarıyla mı bakılması gerektiği tartışmalıdır. Bir mescidin camiye tebdilinin de aynı şekilde bir takım izinlere bağlı olduğu (Mesela bkz. BA, Ali Emîrî-IV. Mehmed, nr. 2535, 10859), hatta bu tür tebdil vakalarında masrafları doğrudan köy halkının üstlendiği göz önüne alındığında (Bkz. BA, Ali Emîrî-IV. Mehmed, nr. 3930, 4306, 5011) ikinci seçeğe itibar etmek daha doğru olacaktır kanaatindeyiz.

Paşa zamanında bu konuda gösterilen titizliği ortaya koymasından bakımından önemlidir³³¹.

III. KALDIRILAN VERGİLER

1. Resm-i Hamr u Arak (İçki Vergisi)

İçilmesi yasak bir madde olması dolayısıyla XVII. asrın ikinci yarısına dek Osmanlı Devleti'nde tütünün vergiye bağlanması söz konusu değildi. Diğer taraftan, zaman zaman yasaklamalara tabi kılınmakla beraber, genel olarak III. Murad devrinden itibaren içki alım satımı serbest bırakılmış ve bu işle meşgul olmak üzere "Hamr Emaneti" adıyla bir de emanet kurulmuştu. Bu sayede devlet hazinesi azımsanamayacak miktarda bir gelir elde etmekteydi.

Sultan II. Süleyman'ın cülus ettiği 1687 yılına gelindiğinde ise memlekette artık içki alış verişini yasaklanmış bulunuyordu. Nihayet 1688'de Hamr Emaneti de kaldırılmış, İstanbul'da Galata ve Kumkapı başta olmak üzere gayrimüslimlerle meskun bütün diğer yerlerdeki meyhaneler yıktırılmıştı. Bu, devlet için önemli bir gelir kapısının kapanması anlamına gelmekteydi³³². Öte yandan, 1683'ten beri devam edegelen savaşların hızla erittiği hazine artık devletin zaruri ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale gelmiş bulunuyordu. II. Süleyman'ın cülus bahşişinin ödenememesi ve kapıkullarının bu bahaneyle İstanbul'da çıkardığı karışıklıklar, acilen bir takım gelir kaynakları bulunması gerektiğini gözler önüne sermekteydi. İşte bu sırada, "hazîne-i âmirenin îrâdına imdâd olur me'mûlüyle" alınan tedbirler arasında içki alım satımının yeniden serbest bırakılarak vergiye bağlanmasının

³³¹ "...kadılar ve sâ'ir ehl-i örf tâ'ifesi bizden izn almadınız deyü hilâf-ı şer' akçe talebiyle rencîde ve cebren akçelerin alup ta'addî eylediklerin bildirüp ol makûle kurşun ve ağaç tahtaların ve keresteyi rûzgâr alup veyâhûd mürûr-ı eyyâmıla çürüyüp müceddeden yerine koduklarında Kuds-i Şerîf kadıları ve ehl-i örf tâ'ifesi müdâhale eylemeyüp ve izn nâmına cebren akçe talebiyle rencîde olunmalarını bâbında hükm-i humâyûnum recâ eyledikleri ecluden...fi evâ'il-i cemaziyelâhir sene 101.", (BA, MD, nr. 99, 103/329).

³³² Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın bildirdiğine göre, bu yıllarda içki alım satımının yasaklanması devlete zarardan başka bir şey getirmemişti. Zira yasağa rağmen gayrimüslimler, gizli yollardan bu ticareti sürdürmekteydi. Hatta yasağın bulunmadığı zamanlara nazaran çok daha geniş çapta bir içki alım satımı söz konusu idi (*Zübde-i Vekayât*, s. 298).

bulduğunu görüyoruz. Hatta bu defa sadece içki değil, tütün dahi gündeme alınarak bunun da vergilendirilmesinin genelleştirilmesi yoluna gidilmişti³³³. 15 Şevval 1099 (13 Ağustos 1688) tarihinde önce, içki alım satımı serbest bırakılarak Hamr Emaneti tekrar tesis edilmiş; ardından tütün de vergilendirilerek Duhan Emaneti adı altında bir mukataa haline getirilmiş ve her iki emanet birden İstanbul Gümrüğü'ne bağlanmıştı³³⁴. Böylece tam yirmi sene sonra, “muzâyaka hasebiyle” memleket dahilindeki meyhaneler tekrar açılarak içki alış verişi ve içilmesi serbestiyet kazanmış oluyordu. Bu arada, yeniden kurulan Hamr Emaneti'nin başına da Küfrî Ahmed Efendi getirilmişti³³⁵.

Çok geçmeden, içki üzerine getirilen verginin üzüm üretimine de teşmil edilmesiyle, şarap imal etmek maksadıyla olsun ya da olmasın, memlekette yetiştirilen bütün bağlar da bu vergiden nasibini aldı. Bu durum zaten yeterince huzursuzluğa yol açmaktayken, Hamr emini Küfrî Ahmed Efendi'nin bazı haksız uygulamaları da mevcut huzursuzluğu körüklemekte, gayrimüslim reayanın devletten yüz çevirmesine sebep teşkil etmekteydi. Nitekim, özellikle Rumeli'deki zimmîlerin kendi yurtlarını bırakıp başka bölgelere göç etmesinde ve hatta ayaklanarak düşmanla işbirliği yoluna gitmesinde hiç şüphesiz bu vergiden kaynaklanan hoşnutsuzluğun da ciddi bir payı söz konusu idi³³⁶.

Köprülü-zâde Mustafa Paşa, sadarete gelir gelmez gayrimüslimlerin devlete olan bağlılığını tekrar kazanmak maksadıyla giriştiği faaliyetlerin bir parçası olarak, şarap ve üzüm üzerinden alınan bu vergiyi kaldırmakta gecikmedi (22 Safer 1101/5

³³³ Burada, “genelleştirilmesi” tabirine özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Çünkü bundan önce tütünün vergilendirilmesine dair bazı mahallî uygulamaların olduğunu biliyoruz. Mesela, Halep'te bütün tütün fideleri satışı, tütün dükkanları ve tütün içilen kahvehaneler bir mukataaya bağlı idi (Ahmet Tabakoğlu, aynı eser, s. 273). Bu arada, yine II. Süleyman zamanındaki bu yeni gelir kaynakları arayışı kapsamında, tütün ve şarabın yanısıra, “resm-i bid'at” adı altında kahveden de vergi alınmaya başlanmıştır (aynı eser, s. 274).

³³⁴ *Zübde-i Vekayîât*, s. 298-299; Silahdar, II, 368.

³³⁵ *Zübde-i Vekayîât*, s. 299; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 4. Silahdar (II, 368) ise, eski gümrük emini Sarı Osman Ağa'nın hamr emini tayin edildiğini yazmaktadır.

³³⁶ “Ve bu bahâne ile her bir memleketden bağları olanlara mahsûllerin ol [Küfrî Ahmed Efendi] gönderdiği âdemlere birer akçe virmedikçe kaldırmak değil, belki bağları kenârından güzâr itmeye kudretleri olmayup, bu üslûb üzere fukarâyâ olan cevri eziyetlerinin nihâyeti olmayup ve hatta bu güne eyledikleri ta'addîlerinden Rumeli'nde olan ehl-i zimmet keferenin ekseri isyân ve harbî keferiye

Aralık 1689)³³⁷. Diğer taraftan, İslâmî ilimler, özellikle de hadis sahasında derin bilgi sahibi bulunduğunu bildiğimiz sadrazamın bu vergiyi kaldırmasında, her faaliyetini şer'î esaslara dayandırma çabasının, veya bir başka ifadeyle, devlet hazinesinden “mâl-ı habîs”i uzak tutma kaygısının da önemli rolü olduğu belirtilmelidir. Nitekim, verginin kaldırıldığına dair ilan edilen hükümde –ki Mevkufatî'nin bildirdiğine göre bu hükmün müsveddesi bizzat Mustafa Paşa'nın eliyle hazırlanmıştı³³⁸– üzerinde durulan esas konu, İslam toprakları üzerinde şarap alışverişinin ve alenen içilmesinin caiz olmadığıdır³³⁹.

Şarap ve üzüm üzerinden alınan verginin kaldırılmasından hemen sonra, “hamr için gümrük bağlatmasına bâ'is olduğundan mâ'ada, Memâlik-i Mahrûsa'da mezâlim ihtirâ'ı ictirâ'ına bâdî” olmak suçuyla tutuklanan Hamr emini Küfrî Ahmed Efendi, 13 Rebiülahir 1101 (24 Ocak 1690)'de Üç Şerefeli Cami önünde boynu vurularak katledildi³⁴⁰.

ile ittihad idüp, bilâd-ı İslâmiyye'ye istilâ itmelerine bâ'is ü bâdî olduklarından...”, *Zübde-i Vekayiât*, s. 299.

³³⁷ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 132a-132b, 143b; *Zübde-i Vekayiât*, s. 299, 343, 345; Raşid, II, 52-53; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 10; *Silsiletü'l-âsafiyeye*, vr. 165b. Fakat bu arada, Mustafa Paşa'nın içki konusundaki bu kesin kararlılığını tütün konusunda gösteremediği anlaşılıyor. Zira tütün, şarap gibi büyük ölçüde gayrimüslim unsurun değil, hangi dinden olursa olsun umumen bütün Osmanlı tebasının tükettiği bir maddeydi. Üstelik, Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekayiât*, s. 389) ve *Anonim Osmanlı Tarihi* müellifinin (s. 20) bildirdiğine göre o yıllarda tütün kullanma alışkanlığı hayli yaygınlaşmış, “halkın ekseri isti'mâline mübtelâ” olmuş bulunuyordu. Bu durumda yasaklansa bile bunun fayda vermeyeceği, kaçak yollardan alınıp satılmaya devam edeceği muhakkaktı. Bundan zarar görecektir olan da yine sadece devletti. İşte bu şartlar altında Köprülü-zâde Mustafa Paşa, duhan resmine müdahale etmemeyi uygun görmüş; aksine resm-i duhan mukataasını o zamana kadar bağlı bulunduğu İstanbul Gümrüğü'nden ayırarak ayrı bir mukataa haline getirmiş ve iltizam bedelini de elli yük akçeden elli beş yük akçeye yükseltmişti (*Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 174a-174b).

³³⁸ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 143b.

³³⁹ “İstanbul kâ'im-makâmına ve İstanbul ve Hâslar ve Galata ve Üsküdar kâdılarına ve Âsitâne'de hâssa bostancibaşıya ve sekbanbaşıya hüküm ki; Memâlik-i İslâmiyye-i Mahrûsa'da ihdâs olunan hamr-ı menkûsun ref' olunup, mahall-i icrâ-yı ahkâm olan emsâr-ı Müslimîn'de sâ'ir hasâ'is-i küfrün i'lân u izhârî câ'iz olmadığı gibi, hamrın dahi 'âmme-i ehl-i 'ilmin icmâ'ıyla emsâr-ı Müslimîn'e celb ü mürûr itdirilmek ve şürbünde temkîn ve izhâr u i'lân olunmak câ'iz olmayup, izhâr u ifşâsına müsâmaha vü tehâvün bi-emrillah olmaduğuna binâ'en ...”, BA, MD, nr. 99, s. 17/72. Aynı hükmün birer sureti ayrıca, *Vakiât-ı rûzmerre* (I, vr. 143b-144a), *Zübde-i Vekayiât* (s. 345) ve *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 10-11)'nde de yer almaktadır. Bu arada, söz konusu yasağa rağmen zaman zaman gizli yollardan alkollü içecek satışı vakalarına rastlanmıyor değildi. 23 Cemaziyelahir 1101 (3 Nisan 1690) tarihinde Kırkkilise kazası halkı devlet merkezine sundukları dilekçelerinde, kazalarındaki Yahudiler'in kaçak içki satışı yaptıklarından şikayetçi olmaktadır (BA, A.DVN, Dosya No: 213, Vesika No: 26).

³⁴⁰ *Vakiât-ı rûzmerre*, I, vr. 170a; *Zübde-i Vekayiât*, s. 299, 344; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 11. Mevkufatî'nin bildirdiğine göre, Küfrî Ahmed Efendi'nin kanlı cesedi iki gün boyunca gelip geçen halka sergilenmiş, ancak bundan sonra oğlu tarafından alınarak defnedilmesine izin verilmiştir. Bu

Bu arada, bazı uyanık kimselerin içki vergisinin kaldırılmasından yeni bir yolsuzluk kapısı olarak yararlanmakta gecikmediği de hemen belirtilmelidir. 1101 senesi Cemaziyelahiri sonlarında (Mart-Nisan 1690), yani verginin kaldırılmasının üzerinden aylar geçmişken, devlete sunduğu bir dilekçede Bayburt Kadısı Mehmed Efendi, “Hamr u arak-ı habîsin resmi” talebiyle kazasına gelip yerleşen bir kimseden bahsetmekteydi³⁴¹. Buna benzer bir başka hadisenin de Saruhan Sancağı’na bağlı Gördek Kazası’nda yaşandığını biliyoruz³⁴².

Köprülü-zâde Mustafa Paşa tarafından hamr u arak, ya da içki vergisinin kaldırılması ve bu konuda getirilen yasak ile ilgili olarak, üzerinde durulması gereken son derece önemli bir nokta vardır. Tüm meyhanelerin kapatılması, içerken yakalananların cezalandırılması, hatta zaman zaman bu cezalarda şiddet uygulanması, ilk bakışta şarap üzerine getirilen yasağın kayıtsız şartsız bir yasak olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu yasak şarabın sadece alınıp satılması ve meyhaneler kurularak gözler önünde içilmesini ilgilendirmektedir. Nitekim o döneme ait mühimme defterlerinde rastladığımız, içki yasağına uymayan kimselerin cezalandırılmasına ilişkin bazı hükümlerde, yasak olanın şarabın içilmesi değil, “alenen içilmesi ve bey‘ ü şirâsı” olduğu açıkça görülmektedir³⁴³. Aynı şekilde, Mustafa Paşa zamanındaki bu yasağın üretime yönelik, yani bağlarda üzüm yetiştirilmesini dahi kapsayan bir yasak olmadığı da özellikle vurgulanmalıdır. Yine arşiv belgeleri arasında karşımıza çıkan, şarap vergisinin kaldırıldığını ahaliye duyurmak maksadıyla muhtelif kazaların kadıları tarafından kaleme alınmış i’lâmlarda, üzüm bağlarına ilişkin herhangi bir yasaklama ya da kısıtlamadan bahsedilmemektedir³⁴⁴. Gayrimüslim unsur için

arada, Ahmed Efendi’nin bu derece şiddetle cezalandırılmasında daha önce hakkında çıkan bazı dedikoduların da etkisi bulunmuş olsa gerek. Nitekim, II. Süleyman’ın cülusu sırasında, bahşiş meselesi yüzünden çıkan ayaklanmalara Küfrî Ahmed Efendi’nin de adı karışmıştı (“Meğer bu fitneye bâ’is Küfrî Ahmed Efendi imiş. Ocakluya el altından akçeler verüp, ‘Beni defterdâr idin, üç güne dek cümle ‘ulûfe ve bahşişinizi vireyin’ deyü ahd itmiş”, Silahdar, II, 311. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 499).

³⁴¹ BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 1185.

³⁴² BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 285.

³⁴³ BA, MD, nr. 99, s. 43/177; MD, nr. 100, s. 71/266, 115/437.

³⁴⁴ BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23.

şarabın sadece bir içecek olmayıp aynı zamanda dinî bir mana da taşıdığı düşünülürse Mustafa Paşa'nın bu konudaki tavrı şüphesiz daha iyi anlaşılacaktır.

2. Avarız Vergisi

Tekâlif-i örfiyeden olan avarız, genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç halinde toplanan olağanüstü bir vergi idi. Buğday, un, yağ, arpa, kereste vs. şeklinde aynî; gemilerde kürek çekmek, dülgerlik, devlete ait inşaatlarda ustalık şeklinde bedenî, ve nakdî olarak tahsil edilebilen avarız, başlangıçta devlete ait düzenli olmayan gelirlerin (vâridât-ı gayr-i mukarrere) arasında yer almaktaydı. Fakat zamanla, sürekli savaşların hazineyi eritmesi bu vergiyi de adeta düzenli bir vergi haline getirmiş, ayrıca XVI. asırdan itibaren bedenî ve aynî olarak ödenmesi ortadan kalkarak sadece nakdî olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. 1692 yılı bütçesinde, sekiz yüz yirmi sekiz milyon akçe olarak görülen gelirin yüz yirmi sekiz milyonluk payının avarız vergisine ait olması, bu verginin devlet hazinesi için ne derece önemli bir kaynak teşkil ettiğini ortaya koymaktadır³⁴⁵. Bununla beraber, iç göç hadiselerinin önüne geçmek ve özellikle de gayrimüslim reayanın bağlılığını tekrar kazanabilmek yolunda Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın, böyle büyük bir gelir kaynağından vazgeçmekte tereddüt etmediğini görüyoruz. Gerçekten Mustafa Paşa, daha sadarete gelir gelmez avarız türü vergilerden nüzül, sürsat, beldar, lağımçı, fırın, nefir-i âmm ve işira bedellerini tamamen kaldırdı³⁴⁶. Diğer taraftan, yine Mustafa Paşa zamanında sadece avarız türü vergilerin değil, bazen mukarrer vergilerin dahi geçici sürelerle ödeme gücü bulunmayan kimselerin üzerinden kaldırıldığını görmekteyiz³⁴⁷.

³⁴⁵ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109.

³⁴⁶ *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 129a-130a; *Zübde-i Vekayiât*, s. 343; Silahdar, II, 483; Raşid, II, 99-101; *Sisiletü'l-âsafîyye*, vr. 165a.

³⁴⁷ Mesela, Sirebirniçe kadısına hitaben yazılan bir hükümde, düşman istilasına uğrayan Sirebirniçe kazası reayasının, mükellef oldukları bütün vergilerden af buyuruldukları bildirilmekteydi (BA, MD, nr. 100, s. 70/263. Bkz. Belge 9). Keza, bir başka arşiv belgesi de, yine düşman istilası yüzünden perişan halde bulunan Vuçitrın Kıptîleri'nin o sene için cizyeden muaf tutulduklarını haber vermektedir (BA, Cevdet-Maliye, nr. 25232). Yine Vuçitrın kazası ahalisinin tekaliften muafiyeti hakkında bir başka belge için bkz. BA, Ali Emiri-II. Süleyman, nr. 2327.

Mevkufatî'nin eserinde geçen bazı ifadelerle bakılacak olursa, Mustafa Paşa'nın vergi konusundaki bu hoşgörü siyasetini her kesimin uygun bulmadığı anlaşılmaktadır. Kanunî Sultan Süleyman'ın etrafındaki devlet adamlarına “Re‘âyâ tâ’ifesine bir mertebe merhamet lâzımdır ki, öksürdüğü zamân miyânında olan kemerleri şikest olmaya” şeklinde tenbihde bulunduğunu rivayet eden Mevkufatî, bu tenbih doğrultusunda halka fazla merhamet göstermenin onların “fir‘avuniyyet damarları”nı kabartmaktan başka hiçbirşeye yaramayacağını dile getirmektedir³⁴⁸. O sırada Osmanlı toplumunun ahlakî bir çöküntü içinde bulunduğu ve böyle bir toplumun bu derece hoşgörüyü hak etmediği de Mevkufatî'nin bir başka iddiasıdır³⁴⁹. Bununla beraber, bu vergileri kaldırmakla Mustafa Paşa'nın, tahmin edilen aksine, hazineyi büyük ölçüde rahatlattığı tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim, bütün olumsuz eleştirilerine rağmen yine Mevkufatî, birçok vergiler kaldırılmış, devlet önemli bir gelir kaynağını yitirmişken ulufe tevzii için gereken bin sekiz yüz altmış kese akçenin hazineden nasıl çıkabildiğini hayretle anlatmakta; “bi-hamdillahi te‘âlâ def-i mezâlim sebebi ile berekât-ı hazîne nümâyân” olduğu yorumunu yapmaktadır³⁵⁰.

B. MALİYEYE YÖNELİK FAALİYETLER

Köprülü-zâde Mustafa Paşa sadarete geldiği zaman devletin acilen çözüm bekleyen bir başka büyük problemi de hazinenin her geçen gün hızla erimesi idi. 1683'ten beri devam edegelen savaşlarla iyice su yüzüne çıkan çözümler özellikle malî alanda kendini göstermekteydi. Sadece dış hazinede değil, iç hazinede dahi para tükenmiş, kapıkulu ocaklarının ulufelerinin ödenmesi ciddi bir sorun haline almıştı. Bir yıldır maaş alamayan askerin huzursuzluğu çok geçmeden ayaklanmaya dönüşmüş ve bu ayaklanma 8 Ekim 1687'de IV. Mehmed'in tahttan indirilerek yerine kardeşi II. Süleyman'ın geçirilmesiyle sonuçlanmıştı. Gerçi devleti “şeb u arûz ki lâb sohbeti idüp dağda gezen” bir padişahın ilgisizliğinden kurtarmışsa da, bu saltanat değişikliği esasen mevcut malî sıkıntıyı arttırmaktan başka bir şey

³⁴⁸ *Yakı'ât-ı rûzmerre*, II, vr. 95a-95b; III, vr. 158a-158b.

³⁴⁹ *Yakı'ât-ı rûzmerre*, II, vr. 99b-100a.

³⁵⁰ *Yakı'ât-ı rûzmerre*, I, vr. 175a.

sağlamamıştı³⁵¹. Zira, askere ödenmesi gereken, birikmiş beş kıst ulefeye ilaveten, bu tebeddül üzerine hazineden bir de cülüs bahşişi ödemek gerekmekteydi. Halbuki, cülüs bahşişi tedarikinde barış zamanlarında dahi büyük sıkıntı çeken devletin, üç cepheye birden savaşların devam ettiği bir sırada bu bahşişi ödemesi mümkün değildi. Hazine boşalmış bir durumdaydı. Öte yandan acilen bir çözüm bulunması kaçınılmazdı çünkü, cülüs bahşişinin gecikmesi zaten bir yıldır maaş alamayan kapıkullarını kıpırdanmalara sevk ediyor, neticede İstanbul'da tam bir huzursuzluk havası esiyordu³⁵².

Askerin ödenememiş bulunan maaşları ve cülüs bahşişi için para darbetmek üzere Enderun ve Kilarada bulunan kıymetli madenden mamul eşyalar çıkarılarak Darphaneye gönderilmiş, böylece bir miktar para elde edilebilmişti. Fakat ihtiyaç duyulan meblağla kıyaslandığında elde edilen bu para yetersiz kalmaktaydı. Bunun üzerine Hasahurdaki kıymetli eşya da aynı şekilde Darphane'ye gönderilmiş, ancak yine istenilen miktara ulaşamayınca bu kez varlık sahibi bazı devler ileri gelenlerinin elinde bulunan kıymetli eşyaların yardım adı altında toplanması yoluna gidilmişti³⁵³.

Hazineye gelir sağlamak için başvuru tedbirlerinden biri de *imdâd-ı seferiyye* adı altında yeni bir vergi ihdas edilmesiydi³⁵⁴. Başlangıçta sadece İstanbul halkından toplanan bu yeni vergi daha sonra zamanın defterdarı Fındık Mehmed Paşa'nın girişimiyle bütün memlekete teşmil edilmişti.

³⁵¹ Silahdar, II, s. 285.

³⁵² Bu havanın özellikle *Silahdar Tarihi*'nde gayet açık bir dille göz önüne serildiğini görmekteyiz: "Bir mertebeye sokaklar izdihâm oldu ki vâsif olunmaz. Şehirde oğlan, 'avret, ehl-i 'ırz taşra çıkmadan kaldı. Ve alım satım ber-taraf olup halk bir derde mübtelâ oldu ki mutasavver değildir. Meselâ, çarşu pazarda halkı cebren soymağa ve nicelerin öldürmeğe başladılar. Zabt u rabtdan kalup zâbitlerin dinlemez ve sözlerin tutmaz, karşı söyleyenlerin öldürür oldular. Meselâ, beş on erâzil ellerinde birer desti şarâb, beynlerinde birin bir eşeğe bindirip sâ'iri etrâfin alup 'alâ-melâ'i'n-nâs şarâb içerek çarşu pazar gezerler ve bir ehl-i 'ırz âdemi tutup cebren iç şu şarâbı deyü teklîf iderler. Ve ibâ idenlerden akçesin alur oldular. Kangi birin yazayın. 'Âlem harâba varup herc ü merc oldu.", Silahdar, II, s. 311.

³⁵³ Silahdar, II, s. 306; *Zübde-i Vekayîât*, s. 287; *Netâyicü'l-vukuât*, III, 97.

³⁵⁴ Silahdar, II, s. 375-376; *Zübde-i Vekayîât*, s. 221; Raşid, I, 496.

Devletin malî sıkıntısına çare olmak üzere bu gibi tedbirlere başvurulduğu sırada Köprülüzade Mustafa Paşa İstanbul kaymakamlığı görevinde bulunmaktaydı. Yaşanan sıkıntıları bizzat yakından takip edebiliyor, hiç şüphesiz alınan tedbirlerin yetersiz kalışını gözlemleyebiliyordu.

Fakat, Mustafa Paşa sadareti zamanındaki mali olaylara geçmeden önce, kısaca bu olaylarda sık sık ismiyle karşılaştığımız bir kimse üzerinde durmak istiyoruz: Kaynakların Kirli İsmail olarak zikrettiği Defterdar İsmail Efendi.

İsmail Efendi 29 Şaban 1101’de, Mustafa Paşa’nın henüz sadarete getirilmiş olduğu günlerde defterdar tayin edilmişti. Kendisinden önce bu görevde Kel Yusuf Efendi bulunmaktaydı. Mehmet Zeki Pakalın’ın sadece Raşid Tarihi’ne dayanarak verdiği bilgiye göre iktidar sahibi ve başarısı daha önceleri tecrübe edilmiş bir kimse olan Yusuf Efendi’nin azil sebebi kendisini çekemeyen bazı kimselerin faaliyetlerine dayanmaktaydı³⁵⁵. Ancak *Vakîât-ı rûz-merre* müellifi Mevkufatî’nin eserine baktığımızda Yusuf Efendi hakkında ilginç yorumlarla karşılaşmaktayız. Mevkufatî Yusuf Efendi’nin 1690 yılında defterdar tayin edilmesini “Çünkü Yûsuf Efendi istiklâlî defterdâr oldu, mısra’: Halk-ı ‘âlemin başına kıyâmet koptu” mısrasıyla haber vermekte, ayrıca kendisinin tamakar, sitemkar, cevvar, hiçbirşeyden haberi olmadığı halde bilgi sahibi imiş gibi geçinen bir kimse olduğunu bildirmektedir³⁵⁶. Fakat asıl ilginç olan Mevkufatî’nin bu defterdar hakkında Mustafa Paşa’nın ağzından naklen rivayet ettikleridir. Yeni sadrazam olduğu günlerde Mustafa Paşa’nın bazı sohbetler esnasında “bu dîv ve beyâbân-şekl ehremeni defterdârlığa sevk idüp delîl olan cân ne hoşca ‘akl u dânyâya mâlik imiş ki gâfilâne bizi hâb-ı hargûş ile firîfte idüp bu bî-‘akl u câhil ve ebteri ol rûtbede istihdâm olunmağa sezâvâr tarafların sevk eyledi. İstihdâmı nâçâr hazm olunup ve seng-i ta’neye dahi nâçâr tahammül olunur ki zâtımızın kâr-ı ‘amelidir” diyerek Yusuf Efendi’yi herkesin içinde küçük düşürdüğünü anlatmaktadır³⁵⁷.

³⁵⁵ Aynı eser, s. 36.

³⁵⁶ *Vakîât-ı rûz-merre*, IV, vr. 156b.

³⁵⁷ Aynı eser, vr. 156b-157a.

Nitekim sadaretinin üzerinden çok geçmeden, Yusuf Efendi'nin azledilerek yerine kendisinin “makbûl u mergûb”u olan İsmail Efendi'nin getirilmesi Mustafa Paşa'nın eski defterdar hakkındaki fikrinin Mevkufatî'nin belki biraz mübalağalı bu rivayetinden pek de farklı olmadığını akla getirmektedir. Ancak şu da var ki, Mevkufatî, Mustafa Paşa'nın gözdesi olan bu yeni defterdarın tayinini de “Çünkü İsmail Efendi istiklâlî defterdar oldu, müceddeden halk-ı 'âlemin başına kıyâmet-i kübrâ kopdu ve selefi olan defterdârların hayr du'â ile yâd olunmasına bâ'is ü bâdî oldu” sözleriyle bildirmektedir³⁵⁸.

Gerçekten Mevkufatî'nin eserinde İsmail efendi hakkında oldukça ilginç bilgilere rastlamaktayız.

Mustafa Paşa'nın şehit düşmesinin hemen ardından İsmail Efendi de görevinden azledilmiş; muhtelif yerlerde hapis tutulduktan sonra, nihayet 1103 rebiülahirinde Bab-ı humayunda kapı ortasında hapsedilmişti. Mevkufatî onun buradaki hapis günlerine dair son derece dikkat çekici bir olayı nakletmektedir. Dışarıda şiddetli bir kış havası olduğu halde bütün gün boyunca İsmail Efendi'ye ne ısınması için ateş yakılmış ne de karnını doyurması için yemek getirilmiştir. Uzun süre sabreden mahkum defterdar akşam vakti dayanamayıp başında nöbet tutan bölükbaşılardan birine neden aç ve soğukta bırakıldığını sorar. Bölükbaşının verdiği cevap nüktelidir. Önceleri her gün sabah akşam yemek, odun ve kandillerinin eksik olmadığını, gerek mahpus gerekse kapıcı ve bölük başıların rahatlarının yerinde bulunduğunu anlatır. Ardından da sonraları “devletlinin biri”nin çıkıp bütün bu erzaklarını kaldırdığını iste bu yüzden “çırağısız ve âteşsiz karanlıklarda kalıp böyle şiddet ü şitâ-ı zemherîrde âteşsiz zahmet-i küllî” çektiklerini ilave eder. Bölükbaşının kastedtiği “devletli” İsmail Efendi'nin kendisinden başkası değildir. Mevkufatî'nin bildirdiğine göre bu nükteyi anladığında İsmail Efendi kendini ağlamaktan alamaz³⁵⁹.

Naklettiği bu rivayetten sonra Mevkufatî'nin İsmail Efendi'yi hayli sivri bir dille eleştirdiğini görmekteyiz:

³⁵⁸ Aynı eser, vr. 157b.

³⁵⁹ *Vakûât-ı rûzmerre*, III, vr. 73a-74a.

“Alem-i bâlâya yaranmaklık için kâtî’l-erzâklığa bir cins takayyüd ü ihtimâmı ve ta’yînât ref’ine sa’y u ikdâmı ve müstehak ve nâ-müstehak deyü vazîfe kesmeğe fukarânın ‘ırzın yakmak hil’at-ı fâhiresi idi. Âhar kâr fukarânın âh u enîni râhına sedd-i İskender olup bu belâlâra giriftâr ve hazînedârı bucaklarda hayrân u sergerdân ve Ebû Bekir Ağası Kanlukapu’da nâlân. Elin işte iken gözün işte olsun dedikleri meşhûr mesel bu vakitler için olduğu nümâyândır.”³⁶⁰

Mevkufatî’nin İsmail Efendi hakkındaki sert eleştirileri bu kadarla bitmemektedir. Gerçekten, o devir defterdarları hakkında belki de en geniş bilgiyi sunan Mevkufatî’nin İsmail Efendi’ye dair bildirdikleri arasında olumlu bir bilgiye rastlamak zordur. Gerçi kendisinin ince fikirli, akıllı ve tedbirli bir defterdar olduğunu kabul etmişse de “bir mikdâr akli gözünde devletlü” olduğu, kendisiyle karşılaştırıldığında Haccac’ın bile masum sayılması gerektiği, zulm ve gaddarlıkta eşi benzeri bulunmadığı, dalkavuklukta beceri sahibi bulunduğu da yine onun iddiaları arasında yer almaktadır³⁶¹.

İsmail Efendi hakkında benzer iddialarda bulunan bir başka isim de Balıkesirli Rasih Ahmed Efendi’dir. Devlet adamlarının başlarına gelebilen olaylara dair kaleme aldığı eserinde Rasih Efendi, “Kirli İsmail dedikleri habîs-i bed-kâr u bed-hâl” şeklinde tabir ettiği defterdarı Mevkufatî’ninkinden hiç de aşağı kalmayan bir dille yermekte, özellikle de rüşvetçi olduğunu vurgulamaktadır³⁶².

³⁶⁰ Aynı yer

³⁶¹ *Vakûât-ı rûzmerre*, IV, vr. 157a, 157b-158a.

³⁶² Balıkesirî Rasih Ahmed, *Bulgat el-ahbâb*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1816, vr. 13a-13b. Kezâ, İsmail Efendi’nin rüşvetçiliğine dair Mevkufatî’de de bilgi bulunmaktadır. Kethudası Ebu Bekir Ağa vasıtasıyla rüşvet yediği iddia edilmektedir. “Defterdâr-ı sâbık Ali Paşa’nın kapu kethudâsı olan Ebû Bekir Ağa müşârün-ileyh İsmâ’il Efendi’nin sûretâ kethudâsı şeklinde olup ve ihtifâda yed-i rüşveti olduğu vükelâ-yı devletin mukaddemâ ma’lûmları olmağla...”, *Vakûât-ı rûzmerre* IV, vr. 157b.

Bütün bunlar bir tarafa, ilk bakışta taşıdığı “Kirli” lakabı da İsmail Efendi hakkındaki kötü intibah bir delili gibi görünmektedir. Öte yandan, Balıkesirli Rasih Efendi’nin eserinde rastladığımız “yüzü muhassal ağarmadı, ömrü yüz yumadı” ya da “kendüye heman eli kiri ile yüzü karası kalmış idi” gibi ifadelerle bakılacak olursa (*Bulgat el-ahbâb*, vr. 13a, 13b) bu “Kirli” lakabının manevi bir kirlilikten başka, İsmail Efendi’nin bedensel temizliğine pek özen göstermeyen bir kimse olduğuna işaret ettiği de düşünülebilir. Hatta, bir bağırsak rahatsızlığı neticesi ölmüş olması göz önüne alındığında, bu hastalığın yol açtığı kaçınılmaz bir kirlilikten de bahsedilebilir. Nitekim yine Rasih Efendi’nin eserinde geçen “çün oldu pohlu şehîdi zahîrden” ibaresi de bu ikinci ihtimali desteklemektedir kanaatindeyiz (*Bulgat el-ahbâb*, vr. 13b).

Sadece o devir kaynakları değil, güntümüz tarihçilerinden M. Zeki Pakalın da İsmail Efendi hakkındaki yorumunda Mevkufatî ve Râsîh Efendi'ye uymuş, onun devletin malî durumunu düzeltebilmek için başvurduğu tedbirleri “gülünç” olarak nitelemiştir³⁶³.

Bütün bunlardan sonra ister istemez, bu kadar kötü şöhretle anılan bir defterdarın nasıl Mustafa Paşa'nın gözdesi olabildiği, ya da yine Mevkufatî'nin tabiriyle “nigâh-ı iltifâtlarında” bulunduğu sorusu akla gelmektedir³⁶⁴.

Ancak İsmail Efendi hakkındaki bu suçlamaları peşinen kabul etmeden önce, devletin artık çözümlenme aşamasına geldiği, sık sık malî buhranların yaşandığı XVII. asır sonlarında, defterdarlık gibi mühim bir makamda bulunmanın zorlukları göz önüne alınmalı; öte yandan doğrudan insanların keselerini ilgilendiren bu zor görev gereği defterdarların her an bazı menfaatlerine düşkün kesimlerin tenkid ve hatta fitnelerine maruz kalma ihtimali de hesaba katılmalıdır.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin o sırada içinde bulunduğu malî durum ve şartlar dahilinde değerlendirildiğinde İsmail Efendi'nin tedbirlerinin belki gerçekten biraz sert, fakat kaçınılmaz olduğu anlaşılacaktır³⁶⁵.

Şimdi, başrolde genellikle İsmail Efendi'yi gördüğümüz fakat ardında çoğu kez hamisi Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın yer aldığı bu faaliyetleri gözden geçirelim.

³⁶³ *Maliye Teşkilatı Tarihi*, II, Ankara 1978, s. 39.

³⁶⁴ Defterdâr tayin edildiği sırada üzerinde bulunan cizye muhasebeciliği görevinin bir baskasına tevcih edilmek yerine yine kendi elinde bırakılması da İsmail Efendi'nin Mustafa Paşa nazarında ne derece “makhûl u mergûb” olduğunun açık bir delili olsa gerek. Mevkufatî bu hadiseyi naklederken, aynı kişinin bu şekilde iki ayrı görevi birden üstlenmesinin bir örneği daha bulunmadığını bildirmektedir (*Vakûât-ı rûzmerre*, I, vr. 94a).

³⁶⁵ Nitekim İsmail Efendi hakkında yazılmış iyi satırlar da yok değildir. Defterdarlık mevkiinin zorluklarını, yedi kez getirildiği bu görevde yakından tecrübe etmiş bulunan bir meslekdaşı, Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1694 yılında İsmail Efendi'ye Rumeli payesi verilmesini takdir ile karşılamaktadır: “Defterdâr-ı şikk-ı evvel olan İsmâ'îl Efendi hidemât-ı dîn ü devlete niçe hizmeti sebkât idüp, gerek zehâyir ve gerek mevâcib tedârükü husûsunda olan takayyüdü ve hidmet-i dîn-i mûbîninde olan sadâkat ü istikâmeti pesendîde-i sadrî'azamî olmağla kendülere Rumeli pâyesi ile hil'at-ı fâhire ilbâs olunup ...”, *Zübde-i Vekâyât*, s. 467. Keza, İsmail Efendi hakkında Hammer'in “çok çalışkan ve baştan çıkarılması mümkün olmayan bir halef” şeklindeki nitelemesi de dikkat çekicidir (aynı eser, XII, 309).

I. NARH SİYASETİ

En genel tarifıyla narh, özellikle temel gereksinim maddeleri için resmî makamlarca tayin edilen maksimum satış fiyatıdır³⁶⁶. Bu yönüyle tüketiciyi koruyucu bir fonksiyona sahiptir. Dolayısıyla Osmanlı'da her zaman ciddiyetle üzerinde durulan bir konu olma özelliğine sahiptir. Nitekim narha verilen önemin bir yansımaları Lütü Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde görmek mümkündür. Konuya genişçe bir yer ayırmış olan müellifin sadrazamlara öğütü, "narhdan gâfil" olmamaları gerektiğidir³⁶⁷.

Ancak, sadareti boyunca Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın ihtiyaç maddeleri üzerine narh koyma yoluna gitmediğini görüyoruz. Bu uygulamasının gerekçesini ise sadrazam, "Ahvâl-i narh kitâblarda musarrah değildir. Herkese lâzım olan me'kûlât ü meşrûbât ve melbûsât her ne ise bâyi'den rızâlarıyla iştirâ eylesünler" şeklinde açıklamıştır³⁶⁸. Daha önce sağlam bir medrese eğitimi aldığı yeri geldikçe vurguladığımız Mustafa Paşa, hiç şüphesiz sırf şeriate bağlı kalmak kaygısı ile böyle bir siyaset takip etmişti. Fakat kaynaklarda verilen bilgi, bu siyasetin sonuçlarının memleketi felakete sürüklediği yönündedir. Gerçekten de herkes malını kendi insafı doğrultusunda fiyatlandırma hakkı elde ettiğinden dolayı piyasada tam bir kargaşa yaşanmış, bir taraftan fiyatlar yükselirken diğer taraftan karaborsa vakaları yaşanmaya başlamıştı. Ancak bütün şikayetlere rağmen Sadrazam narh konusundaki bu ısrarlı politikasından vazgeçmiş değildi. Halbuki bu konuda en büyük sıkıntıyı çeken de yine kendisi idi. Söz konusu pahalılık ve karaborsa olayları yüzünden ordu için zahire temini hususunda gerçekten ciddi sıkıntılarla karşılaşılmaktaydı. 1102 cemaziyelahirinde (Mart 1691) Tuna yalıları'ndaki üreticilerin ordu için gereken buğdayın kilosunu doksan ila yüz akçeden aşağı fiyata vermeye yanaşmamaları üzerine Sadrazam'ın nasıl "gazab-âlûd" olduğunun bir tasvirini *Vakâât-ı rûzmerre*'de bulmak mümkündür³⁶⁹. Ancak bütün kızgınlığına rağmen Mustafa Paşa, sadece ordu

³⁶⁶ *Osmanlı tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 655.

³⁶⁷ Mübahat Küttükoğlu, "Lütü Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", aynı eser, s. 79-80.

³⁶⁸ *Zübde-i Vekayîât*, s. 388.

³⁶⁹ *Vakâât-ı rûzmerre*, II, vr. 156a-156b.

zahiresine mahsus olmak üzere arpanın kilosunu altmış ve buğdayını ise kırk akçe olarak tayin etmekle kalmış, yine umumi bir narh uygulamasına gitmemiştir³⁷⁰. O devre ait kaynakların hemen hepsinde Mustafa Paşa'nın, narh karşısındaki bu tavrı dolayısıyla ya olumsuz yönde eleştirildiğini ya da hayretle karşılandığını görmekteyiz³⁷¹. Bu konuda en açık sözlü davranan da Silahdar olmuştur. "Merhûm sadr-ı sâbık Fâzıl Mustafa Paşa me'kûlatda narh olmaz demekle muhtekir tâ'ifesi dibelik fir'avun olup fırsat buldular. Diledikleri gibi bir akçelik şeyi beş on akçeye satmağa, fukarânın cigerin dağlamağa başladılar" şeklindeki sözleri ile Silahdar, meydana gelen pahalılık ve yaşanan sıkıntıların tek sorumlusu olarak Köprülü-zâde Mustafa Paşa'yı göstermiştir³⁷².

II. MANGIR TEDAVÜLÜ

Mangır tedavülü esasen, Köprülü-zâde Mustafa Paşa ile doğrudan alakalı faaliyetlerden biri değildir. Tedavül onun sadaretinden önce, henüz Kandiye muhafızı bulunduğu sırada başlatılmış ve hemen onun sadareti sonrasında kaldırılmıştır. Bu haliyle, ne başlangıcında ne de sonunda Mustafa Paşa'nın bu faaliyete her hangi bir dahli söz konusu değildir. Ancak, bütün sadareti dönemi boyunca yürürlükte olması Mustafa Paşa'nın da bu uygulamayı desteklediğini

³⁷⁰ "Mukaddemâ mübâya'ası fermân olunan zahîreye ashâb-ı zahîre izdiyâd bahâ taleb eylediklerin mübâya'a mübâşirleri i'lâm itmekle vükelâ-yı devletin ma'lûm u mesmû'u olmağın erbâb-ı kudâta irsâl olunan ahkâm-ı şerîfin sûretidir, 'ayniyle mahalde sebt ü tahrîr olundu. Sûret-i hükm-i humâyûn: Mefâhirü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'adinü'l-faslü'l-kelâm, Kili'den Niğbolu'ya varınca Tuna'nın iki cânibinde vâki' olan kadılar zîde fazluhum ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân iskele emînleri ve kurâ zâbitleri ve a'yân-ı vilâyetin iş erleri zîde kadruhum, tevkî'-i refî'-i humâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, işbu sene-i mübârekede vâki' sefer-i humâyûna me'mûr olan guzât-ı Müslimîn için Tuna yalıları'ndan mübâya'a olanmak fermânım olan hinta ve şa'îri mübâya'a mübâşirleri nakid akçe ile varup taleb eylediklerinde ahâlisi ve voyvodalar ve mütevellîler ve kurâ zâbitleri ve sâ'ir zî-kudret ve a'yânları hinta ve şa'irlerin ihtikâr tarîki ile ve galâ tarassudu ile habs idüp ziyâde bahâ talebiyle mîrîye gadr ve zahîrenin vaktiyle mahalline vâsıl olmamasına bâ'is oldukları i'lâm olunmağla emr-i şerîfim vürûduna değin mübâya'a zahîresi mevcûd olandan mâ'adâ zikr olunan mahallerde vâki' şeh'r ü kasabât ve kurâda zahîresi şey'-i kalîl olan fukarâ vü zu'afâdan taleb olunmayup, ancak anbarında ihtikâr tarîki ve galâ tarassudu ile zahîre habs iden zî-kudret çiftlik ashâbı ve a'yânından bundan akdem emr-i şerîfimle mübâya'aya me'mûr olan mübâşirlerin yedlerine verilen evâmîr-i şerîfimde tasrîh olunduğu mikdâr hintanın her İstanbul kilesi altmışar akçeye ve şa'îrin her İstanbul kilesi kırkar akçeye olmak üzere fermânım olan hinta ve şa'îri mu'acilen mübâya'a ve itmâm ve sefâ'ine tahmîl ve irsâl itdirmekde takayyüd-i tâm idüp kimesneye ta'allül ve 'inâd itdirmeyesüz, deyü fermân-ı 'âlî-şânım sâdir olmuşdur deyü hükm-i humâyûn irsâl olunmuşdur", *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 207b-208b. Ayrıca, bu hususta bir arşiv belgesi için bkz. BA, MAD, nr. 9872, s. 68-69.

³⁷¹ Mesela bkz. *Zübde-i Vekayiât*, s. 387; *Silsiletü'l-âsafiyye*, vr. 176a.

göstermektedir ki, bu bakımdan konunun ayrı bir başlık altında ele alınması uygun görüldü. Ayrıca, etkileri itibariyle Mustafa Paşa dönemindeki sosyal durumu yansıtması bakımından da bu konunun incelenmesi kaçınılmaz idi.

Mangır darbını emreden fermanı bulmak her ne kadar mümkün olmamışsa da, üç yıl sonra darbin durdurulmasını emreden fermanın bir suretini Mevkufatî eserinde nakletmiştir ki bu fermanın giriş kısmında darba neden ihtiyaç duyulduğunun kısa bir izahı yer almaktadır. Burada, uzayan seferler ve düşman istilasî yüzünden devlet hazinesinin içine düşmüş olduğu büyük sıkıntıdan, sefer masraflarını karşılamamanın imkansızlığından bahsedilmekte ve hazineyi bir dereceye kadar rahatlatmak için mangır darbinin uygun görüldüğü dile getirilmektedir³⁷³. Nitekim o devrin tarihini kaleme almış olan Silahdar, Raşid, Defterdar Sarı Mehmed Paşa ve *Anonim Osmanlı Tarihi* müellifi'nin verdiği bilgiler de aynı yöndedir³⁷⁴. Bunların içinde sadece Defterdar Sarı Mehmed Paşa konuya biraz daha geniş yer ayırarak Mora ve Rumeli'nde düşman istilasî yüzünden hazinenin buralardan elde edilmekte olan vergilerden mahrum kaldığından, "türedi taifesinin" saldırıları yüzünden Anadolu'da da perişan durumdaki reayadan vergi alınamadığından ve ayrıca sefer masraflarından bahsetmiş; durumun düzeltilmesi için yapılan müzakerede daha önce böyle durumlarda mangır kat'ı yoluna gidildiğinin hatırlanması üzerine hazineyi rahatlatacağı fikriyle yine aynı yola başvurulması kararı alındığını nakletmiştir.

Mangır darbına 17 Zilkade 1099 (13 Eylül 1688) tarihinde başlandı³⁷⁵. Bir kıyye bakırdan sekiz yüz aded mangır basılmakta olup basılan mangırların her biri yarım dirhem ağırlığında ve ikişer tanesi bir akçe değerinde idi³⁷⁶. Bu ilk rayiciyle mangır piyasada olumlu karşılık gördü. Bu rağbetten cesaret alan devlet, hazineyi bir parça daha rahatlatacağı zannıyla, 5 Rebiülevvel 1100 (28 Aralık 1688) tarihinde

³⁷² Silahdar, II, 603.

³⁷³ *Yakûd-ı rûzmerre*, III, vr. 24a.

³⁷⁴ Silahdar, II, 406; Raşid, II, 56; *Zübde-i Vekâyiât*, s. 298; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21.

³⁷⁵ Halil Sahillioğlu, "İkinci Süleyman'la İkinci Ahmed Zamanlarında Bakır Para Üzerinde Bir Enflasyon Denemesi", *Türk Nümismatik Derneği Yayınları*, Bülten no.10, İstanbul 1982, s. 9.

³⁷⁶ *Zübde-i Vekâyiât*, s. 298; Silahdar, II, 406; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21; İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniyye*, İstanbul 1334, s. 239; Halil Sahillioğlu, aynı makale, s. 9.

yeni bir emirle mangırın birinin bir akçeye rayic olduğunu ilan etti³⁷⁷. Böylece madeni bir paraya gerçek değerini kat kat aşan bir kıymet verilmiş, yani bir enflasyon denemesine gidilmiş oluyordu.

Mangır Tedavülünün Sonuçları

Mangırın tedavülü başlangıçta herhangi bir olumsuz tepki ile karşılaşmamıştı. Hatta aksine büyük rağbet görmüş olduğu söylenebilir. Malî kriz içinde bulunan devlet bir süre için rahatlamış, enflasyondan elde edilen gelir fazlası ile açıklar büyük ölçüde kapatılabilmiş, yine bu sayede ulufelerin ödenebilmesi ile muhtemel isyanların da önü alınmıştı. Yeni paranın sadece devlet değil halk için de makbul olduğunu anlıyoruz. Piyasada artık mangır para ve akçeden çok itibar görür olmuştu. Nitekim Silahdar'ın bildirdiğine göre "pâreye ve akçeye bakılmayup herkes mangır ile ticâret eder" olmuştu³⁷⁸. Keza, Anonim Osmanlı tarihi müellifi ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın verdikleri bilgi de Silahdarla mutabıktır³⁷⁹. Fakat öyle anlaşılıyor ki, bu durum sadece iki mangırın bir akçeye eşit olduğu dönem için geçerliydi. Birinin bir akçeye rayic olmasının kararlaştırıldığı 1688'in Aralık ayından itibaren bir takım problemler ortaya çıkmaya başladı.

Bir mangırın bir akçeye eşit kılınması her şeyden önce ciddi bir rayic problemini beraberinde getirdi. Halk arasında mangırın "tehlikeli bir kıymet hazinesi" olduğu kaygısı uyandı. Bir gün piyasadan kaldırılacak olacağı telaşı ile kimse elinde mangır bulundurmamak istemedi³⁸⁰. Zira daha önce biri iki akçeye eşitken piyasadan kaldırılması halinde elinde mangır bulunanların uğrayacağı zarar şimdi iki katına çıkmıştı. Bu durumda, devlet de dahil olmak üzere herkes, ödemelerini

³⁷⁷ "ve ol kadar şöhret verdi ki pâreye ve akçeye bakılmayup herkes mangır ile ticâret ider olduklarında vükelâ-yı devlet fırsattır deyüp birin bir akçeye mürûrun münâsib görmeğin...", Silahdar, II, 406. Ayrıca bkz. *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21; *Zübde-i Vekayiât*, s. 307; Raşid, II, 61.

³⁷⁸ Silahdar, II, s. 406.

³⁷⁹ "Ve kat' olunan manguru dahi beyne'n-nâs ahz ü 'atâ ve mu'âmelâtta tervîc ile hayli i'tibâr buldu.", *Zübde-i Vekayiât*, s. 298; "halk dahi hazz eder şeklinde olup, alış-veriş bey' ü şirâ olundu.", *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21.

³⁸⁰ "Elinde mankur bulunan fâide eyledi, ammâ bunun be-her-hâl bir gün kesâdı olur fikri ile halk eline gireni masrafâ sa'y ederdi.", *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21. Ayrıca bkz. Raşid, II, 61; *Zübde-i Vekayiât*, s. 307.

mangır ile yapmak fakat alacaklarını altın veya gümüş para ile tahsil etmek temayülü göstermeye başladı³⁸¹. Bu, mangırın kıymetten düşmesi anlamına geliyordu. Böylece çok geçmeden mangır, Mevkufatî'nin tabiriyle "reâyâyı öldürsen almaz ve yüzüne bakmaz" bir hal almış oluyordu³⁸². Hatta rivayete göre, bir mangırın üç yüz altına tadavül etmesi gerekirken elindeki fazla mangırlardan bir an evvel kurtulmak isteyen ahali bir altın karşılığında bin mangırını dahi gözden çıkarmaya razı gelmekteydi³⁸³. Bu durum karşısında devletin, alışverişinde mangır kabul etmek istemeyen ahaliye karşı sert tedbirlere başvurmak zorunda kaldığını görüyoruz. Sahillioğlu birkaç örnek göstermek suretiyle, devletin bu konuda aldığı tedbirlerin kürek cezasına mahkum etmeye kadar varabildiğinden bahsetmektedir³⁸⁴. Ancak Mevkufatî'nin naklettiği bir hadise devletin zaman zaman uyguladığı cezalarda kürek cezasını dahi aşabildiğini gözler önüne sermektedir. Şöyle ki, 1103 muharreminde (Eylül-Ekim 1691) bir gece vakti, mangır kabul etmek istemediği için ele geçirilmiş olan birkaç tüccar katledilmiş, bununla yetinilmeyerek halka ibret amacıyla kesilen başları koltuk altlarına yerleştirilerek bedenleri üzerine de mangır dökülmüştür. Böylece devlet mangır kabul etmeyen ahaliye kolay kolay unutulamayacak bir manzara çizmiş oluyordu³⁸⁵.

Ayrıca vergi tahsilinde de önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Halk vergisini mangır olarak ödemek istiyor, tahsildarlar ise mangır kabul etmeyip altın ve gümüş olarak almakta ısrar ediyordu. Öte taraftan mangır üzerinden yapılan bu ödemeler bazı tahsildarlar için yeni bir yolsuzluk kapısı daha açmıştı. Reayadan tahsil ettikleri altın ve gümüşü sarraflarda mangır ile değiştiriyor ve hazineye bu şekilde teslim ediyorlardı. Aradaki kur farkı da kendi ceplerine kar kalmış oluyordu. Gerçi bu yolsuzlukta devlet meblağ olarak bir kayba uğramıyorsa da, altın ve gümüş dışarı

³⁸¹ II. Süleyman'ın ölümü üzerine yerine cülus eden II. Ahmed'in, aralarına bol miktarda sahte para karıştığı iddiasıyla, ağabeyinin saltanatı dönemine ait mangırları tedavülden kaldırarak sikke teccidi yoluna gitmesi de halkın mangıra olan güvenini sarsan bir başka olay idi (Halil Sahillioğlu, aynı makale, s.17, 21).

³⁸² *Vakiât-ı rûzmerre*, III, vr. 20a.

³⁸³ Aynı yer

³⁸⁴ Aynı makale, s. 22.

³⁸⁵ Bu arada söz konusu olayla ilgili olarak Mevkufatî'nin yaptığı yorum da en az olayın kendisi kadar dikkat çekicidir: "mankur ahzından îbâ idenlerin mertebe-i mi'râcî budur deyü imâ olunmuş. Ammâ ki fi-zemâninâ halk-ı 'âlem ol vadîde değildir ki ol güne gûşmâlden ibret alup emr-i hükkâma mutâba'at ideler.", *Vakiât-ı rûzmerre*, III, vr. 5a.

akıyor, hazinede mangır fazlalaşmış oluyordu. Bu ise olağan üstü bir ihtiyaç halinde, mesela “mühimmât-ı seferiyye için altın ve guruş iktizâ eyledikde” devletin zor durumda kalması anlamına gelmekteydi³⁸⁶. Zamanın defterdarı Kirli İsmail Efendi'nin bu durumu bir telhisle sadrazama bildirdiğini Mevkufati'den öğreniyoruz³⁸⁷. Bu telhis üzerine olsa gerek ki çok geçmeden devlet bir tedbir alma gereği duymuş ve ödemelerin tamamen altın, gümüş ya da para ile yapılması yolunda fermanlar yayımlamıştır. Fakat bu arada mangırın bol olduğu bazı bölgelere bir kolaylık getirilerek ödemelerin 2/3 nin altın, gümüş ya da para ile 1/3 nin ise mangırla yapılmasına göz yumulmuştur³⁸⁸.

Ancak problemlerin bununla da sona ermediğini mukataaların iltizama verilmesinde beliren güçlüklerden anlıyoruz³⁸⁹. *Anonim Osmanlı Tarihi* müellifinin

³⁸⁶ *Vakâât-ı rûzmerre*, II, vr. 119a-119b.

³⁸⁷ “Arzbende-i bi-mikdâr budur ki, vilâyet-i Anadolu'da vâki' Basra ve Bağdad ve Musul ve Diyarbekir ve Haleb ve Şamm-ı Şerif ve Erzurum ve bunun emsâli mankur ve pâre mahallerinde râyic olan esedî ve altın olup ve Türkman voyvodalıkları ve bunun emsâli mîrî mukâta'âtlardan dahi tahsîl olunan esedî olup, kat'a mankur olmayup, vilâyet-i mezbûrda olan tahsildârların mîrî için aldıkları dahi esedî altın iken ba'zıları zikr olunan mevâzi'de esedî ve altın verüp İstanbul'da pâre ve mankur vermek üzere baş ile pazar ve pulça etmeği mu'tâd idüp ve ba'zıları Âstâne'ye getürdükleri akçeyi tama'larından pâre ve mankura tebdil idüp hazîne-i âmireye pâre ve mankur teslim eylediklerinden esedî ve altın verilmek lâzım olan mahallere iktizâ eyledikde bulunmayup 'usret çekildiğünden mâ'adâ altın ve esedî hazîne-i âmirede bulunmadığından halka ihtilâl ve mu'âmelâta zararı olmağla bu makûleleri fikr ü fâsidlerinden tahvîl ve tahsillerinin 'aynî teslim itdirilmek lâzım gelmekle...”, *Vakâât-ı rûzmerre*, II, vr. 119b-120a.

³⁸⁸ Sûret-i fermân-ı 'âli-şândır. 'İzzetlü defterdâr efendi, memâlik-i mahrûseden tahsîl olunan cizye mâlî emvâl-i şer'iyeden olup, sîm-i hâlis veyahud zeheb-i tâmü'l-'ayâr olup cibâyetinde mezîd-i i'tinâ olunmak lâzım olmağla, ancak cizye mâlî altın ve guruş alınmak fermân olunmağla, İstanbul'da yave cizyedarı dahi altın ve guruş teslim itmek üzere tenbîh idüp ve cizyeden mâ'adâ emîrî hizmetlerden mankir bulunan vilâyetlerde ancak bir sülûsü mankur ve sülûsâmı altın ve guruş ve pâre tahsîl ve mîrîye dahi bu minvâl üzere teslim eyleyeler. Mankır ve pâre bulunmayan vilâyetlerin mîrî hizmetlerinden her kangısı olur ise olsun kat'an altın ile guruşdan gayri nesne alınmamak üzere aklâm hâcelerine tenbîh eyleyesiz ki, fi-mâ-ba'd verdikleri tahvîlâtta minvâl-i meşrûh üzere kayd u işâret eyleyüp rûznâmçeye akçe teslim idenlerden ol vechle taleb ve ahz oluna deyü buyuruldu. Fî 15 câ sene 1102.”, BA, KK, nr. 3077, s. 3. Ayrıca bkz. BA, İbnü'lemîn-Darphane, nr. 89, 94.

³⁸⁹ Esasen mukataa taliplerinin azalmasının başlıca bir başka sebebi daha vardı ki o da daha seneleri dolmadan görevin ellerinden alınarak bir başkasına verilmesi idi. Gerçekten bu tür olaylar o kadar sık vuku bulmaktaydı ki nihayet devlet muhassılların görev sürelerini garanti altına alan bir ferman yayımlamak zorunda kalmıştı. “hidemât-ı mîrîden mukâta'at ve 'avâriz ve sâ'ir hizmetler bu yakınlarda der-'uhde olunan kimesnelerin ekserine senesi temâmma değın zabt itdirilmeyüp, senesi temâm olmadan kimi üç ayda ve kimi senesi evsatında ve kimi hiç zabt etmeden âhara verilüp ve 'aşar olanlar ekser tedâhül olmağla baâzıları vaz'-ı yed idemeyüp ve ba'zısının zemânına iki mahsûl düşüp ve ba'zısı mahsûl yüzün görmeyüp bu vechile re'âyâsına dahi nice dîrlü ihtilâfât vâki' olup ve bundan mâ'adâ bir hizmet bir senede iki üç âdeme verilmekle 'azl olanlar verdikleri kalemîyye ve teslim itdikleri pîşlerin alamayup, niçeleri mağdûr ve niçeleri medyûn olmağla, bu cihetden hâlâ fûrûhtu fermân olunan bin yüz üç senesi hizmetlerine kimesne tâlib olmayup ve murâd üzere pîşin vermeyüp hâlî üzere kalmışdır. Bu vech üzere kalur ise mâl-ı mîrî tahsîl olunmayup hazîne-i 'âmireye külfî

tabiriyle reyanın, “kara gününe lâzım olur” kaygısıyla³⁹⁰ elindeki altın ve gümüşü saklayarak vergisini mangırla ödemekte ısrar etmesi tahsildarları zorlamakta, birçok karışıklıklar meydana gelmekte ve bu sebepten dolayı kimse bu zahmetli işi üstlenmek istememekteydi³⁹¹.

Mangır tedavülünün beraberinde getirdiği bir diğer problem yoğun bir kalpazanlık faaliyeti idi. Özellikle bir mangırın bir akçeye rayiç kılınmasından sonra, bu yeni paranın madenî değeri ile itibarî değeri arasındaki artan farkın cazibesi, sadece yerli değil yabancı kalpazanları dahi harekete geçirmekten geri kalmamıştı. Rumeli’de birçok kasaba ve köylerde gizlice darbedilen sahte mangırlar her gün yük yük İstanbul’a naklediliyor, bunların sekiz dokuz yüzü bir altına, üç dört yüzü ise bir kuruşa değiştiriliyordu³⁹². Ödemelerinde mangır kullanarak elinde bulunan altın ve gümüşü saklamak vesvesesine düşmüş bulunan ahalinin bu sahte mangırlara itibar etmesi gayet tabii idi. Hatta halk içinde bu işi adeta bezirganlık haline getirenler dahi olduğu anlaşılmaktadır. İşlerini güçlerini bırakıp kalpazanlık faaliyetlerinin en yoğun

zarûret olacağı emr-i mukarrerdir. Bu vaz’ u hareketden fâriğ olunup hidemât-ı mîrîden bir hizmet bir kimesneye mün’im ü mütemevvil yarar kefilî ile der-‘uhde ve pîşin ve kalemiyyesi almup berâtı verilüp hazîne-i ‘âmire defterdârına kayd olunduktan sonra, defterdâr tebdil olunmamasıyla ve ashâb-ı agrâmının birkaç akçe ziyâde itmesiyle ve yâhûd bir dürlü özr ile âhara verilmeyüp ve tahvîli bozulmayup ta‘ahhüdü üzere berâtı mücebince sene-i âhirine değin zabt idüp senesi âhirinde muhâsbesin görülp kaleminden yedine ma‘mûl be-sûret-i muhâsebe ile bu vech üzere hareket olunmadığı hâlde hizmetlerin nizâmı muhtell ü müşevveş olup kimesneye fîrûht olunmak mümkün değildir. Bir kimesnenin der-‘uhde eylediği hizmet senesi temâm olunca üzerinde dâ’im ü sâbit olup kaleminden âhara der-kenâr dahi olunmamak üzere rikâb-ı humâyûna ‘arz u telhîs olunduktan manzûr-ı humâyûnum olmuşdur, ‘amel oluna deyü hatt-ı humâyûn-ı şevket-makrûn sâdir olup, sudûr bulan hatt-ı humâyûn-ı sa‘âdet-makrûn mücebince destûrül-‘amel olmak üzere aklâmlara kayd olunup min-ba‘d hilâfından begâyet ihtirâz u icinâb oluna deyü fermân-ı ‘âlî sâdir olmağla, aklâm-ı hazînedan başmuhâsebe ve mevkûfât ve sâ’ir aklâmlara vech-i meşrûh üzere kayd olunmağın şerh verildi.” (Vakûât-ı rûzmerre, III, vr. 10a-10b).

³⁹⁰ Anonim Osmanlı Tarihi, s. 21.

³⁹¹ “Fî 29 şehri muharrem sene 1103. Bin yüz üç senesinin mukâta‘ât ve avâriz ve sâ’ir mîrî hizmetlerin fîrûhtu husûsunda sâdir olan fermândır. Sûret-i telhîs: İşbu bin yüz üç senesine mahsûb olmak üzere Rumeli ve Anadolu’da vâki’ mukâta‘ât ve avâriz ve bedel-i nüzûl ve sâ’ir mîrî hizmetlerin olgeldüğü pîşin ile tâliblerine fîrûht olunmak fermân olunup lâkin, beyne’n-nâs altun ve guruş ve pâre ve sikke-i humâyûn ile meskûk mankur envâ’ının ahvâli mazbût olmaduğundan bey’ ü şîrâ ve ahz u ‘itâda nizâ’-ı şedîd ve ihtilâfât-ı ba‘îd ve tefâvüt-i fâhiş vâki’ olup mu‘âmelâtın ta‘tiline bâ’is olmağın, bir hadd ta‘yîn olmadıkça hizmetlere kimesne tâlib olmayup bu ihtilâfât üzere kalur ise hizmetler fîrûht olunmayup hizînenin muzâyakasına bâ’is olması mukarrerdir...” (Vakûât-ı rûzmerre, III, vr. 15b-16a). Ayrıca bkz. aynı eser, vr. 24a.

³⁹² Mesela 1102 rebülevvelinde Selanik’ten getirilip istanbula sokulmak istenen on beş yük sahte mangır ele geçirilmişti. Bu mangırlar darphanede eritilerek elde edilen bakır bir rivayete göre sahibine teslim olunmuş; bir başka rivayete göre ise her kıyyesi bir kuruş karşılığında olmak üzere devlet tarafından satın alınmıştır (Vakûât-ı rûzmerre, II, vr. 110a).

olarak cereyan ettiği Trakya, Arnavudluk ve özellikle Selanik gibi yerlere giderek İstanbul'a yükler dolusu mangırla geri dönenler az değildi³⁹³.

Bu tür kalpazanlık faaliyetlerine karşı devletin başlangıçta gereken mercilere uyarı hükümleri yollamaktan başka bir tedbir alamadığını görüyoruz. Gerçekten o dönem mühimmelerinde devlet görevlilerine sahte mangırlara karşı uyanık davranmayı tenbihleyen hükümlerin varlığı dikkat çekmektedir³⁹⁴. Bu hükümlerde sahte mangır darbına göz yumulmasının “devlet-i aliyyeye ihanet mesabesinde cürm-i azîm” olduğundan bahsedilmekte, ancak buna karşın elinde mangırla yakalanan kimseler için öngörülen cezalarda fazla aşırıya gidilmediği görülmektedir. Şöyle ki, sahte mangırla yakalanan kişinin bu mangırın darbiyle herhangi bir ilgisi yoksa elinden alınan mangır eritilerek bakırı kendisine teslim edilmek suretiyle serbest bırakılmaktaydı. Söz konusu kişinin elindeki mangırın darbından bizzat sorumlu olduğu anlaşıldığında ise yine bakırı kendisine teslim edilmekte fakat bu kez “müstahik olduğu üzere ta'zîr ü te'dîb” edilmekteydi³⁹⁵. Bu “ta'zîr ü te'dîb”den kastın da en fazla bir kaleye hapsedilmek olduğu anlaşılmaktadır³⁹⁶.

Kalpazanlık faaliyetlerinde yabancı tüccarların da yerli tüccarlardan geri kalmayıp, kendi memleketlerinde imal ettikleri sahte mangırları Osmanlı sınırları dahiline sokma eğilimi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Edirne'deki ikameti sırasında Fransız elçisi Castangnère de Chasteauneuf'e İstanbul'da vekalet eden Jean

³⁹³ *Vakâât-ı rûzmerre*, II, vr. 108a-108b.

³⁹⁴ BA, MD, nr. 99, 80/257, 83-84/272, 88/285, 122/387; MD, nr. 100, 40/131, 59/210, 71/268, 86/334, 89/346, 113/429, 114/434, 116/443, 119/453, 125/476. Ayrıca bkz. BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 4.

³⁹⁵ “ve her kimin yedinde bu makûle mugâyir sikkelü mangur bulunur ise ahz olunup gereği gibi teffîş ü tefahhus oluna. Müccerred kâr için kendüsü cem' yahud kat' idüp mu'âmelât-ı nâsım ihtilâlîne bâ'is olmuş ise mangurun eridüp bakırın kendüye teslim olunduktan sonra müstehik olduğu üzere ta'zîr ü te'dîb oluna. Eğer cem' idüp getürmekde veyahud kat' itmekde şu'ûru yoğise ancak mangurun eridüp bakırı kendüye teslim ile iktifâ oluna.”, BA, MD, nr. 100, 119/453.

³⁹⁶ BA, MD, nr. 99, 88/285. Yukarıda 1103 yılında, Mustafa Paşa'nın sadareti sonrası, alışverişte mangır kabul etmek istemeyen tüccarın başları kesilerek ölümle cezalandırıldığını görmüştük (bkz. s. 102). Bununla kıyaslandığında Mustafa Paşa döneminde kalpazanlara karşı ön görülen hapis cezasının gerçekten hafif sayılabilecek bir ceza olduğunu kabul etmek gerekir. Bunu Mustafa Paşa'nın bağışlayıcı ve hoşgörülü politikası ile izah etmek mümkündür.

Fabre adlı Fransızın gizlice memleketinden İstanbul'a gemi ile sahte mangır sokmaya çalışırken yakalandığını biliyoruz³⁹⁷.

Bu faaliyetlerle baş edemeyen devlet nihayet 1102 Rebiülahirinde çareyi İstanbul darphanesinde basılmış olanların dışında piyasadaki bütün diğer mangırları tedavülden kaldırmakta buldu. Bunlara Bosna darphanesinde basılmış olan sahit mangırlar da dahildi. Bu yeni karar İstanbul bedestanında ve belli başlı büyük çarşılarda halka duyurulduğunda büyük bir şaşkınlık ve kargaşa yaşandı. Bu yeni uygulama karşısında, elinde bol miktarda sahte mangır bulunan tüccar büyük zarara uğramış bulunuyordu. Mevkufatî'nin tabiriyle uğradıkları zararın büyüklüğü karşısında "aklın aldırup dîvâne vadisin" tutanlar dahi vardı³⁹⁸.

Ancak, belki kalpazanlık faaliyetlerini büyük ölçüde önlemiş olmakla beraber bu tedbir yeni bir sorunu beraberinde getirmişti. "Sütten ağzı yanan yoğurdu tüfleyerek yer" atasözünde olduğu gibi bundan sonra halk mangır kullanımında aşırı bir titizlik göstermeye başladı. Artık sadece İstanbul'da yeni basılan henüz parlaklığını yitirmemiş mangırlara rağbet gösteriyor, yine İstanbul'da basılmış olmakla beraber eski tarihli yıpranmış mangırları kabullenmek istemiyorlardı³⁹⁹. Bu durum devletin kulağına ulaştığında esnaf kethudaları ve yiğitbaşları Köprülü-zâde Mustafa Paşa huzuruna çağırılarak bir toplantı yapılmış (21 Rebiülahir 1102/22 Ocak 1691) ve "darbhâne-i âmirede kat' olunmuş atik mankura 'özü ü bahâne olunmaması" hususunda uyarılmışlardı⁴⁰⁰.

Yukarıda ele alınan bütün bu problemlerin tabii bir sonucu olarak mangır tedavülünün yol açtığı bir başka sorun da piyasada meydana gelen aşırı pahalılık ve kıtlık idi. Başlangıçta fiyatlarda hissedilir bir artış söz konusu değildi. Fakat bir mangır bir akçeye rayic kılınıp da halkın bu yeni paradan yüz çevirmesiyle beraber

³⁹⁷ Halil Sahillioğlu, aynı makale, s. 23.

³⁹⁸ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 109a.

³⁹⁹ "Garâbet bunda ki, râyic olmaması fermân buyurulan kalp mankur ile Bosna'da kat' olunan mankur iken halk fırsat bulup Âstâne darbhânesinde müceddeden kat' olunan yalabık mangurdan mâ'adâ darbhâne-i âmirede bir sene mukaddem kat' olunup yalabığı selb olan darbhâne mankurun dahi almada îbâ ider oldular.", *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 109a.

⁴⁰⁰ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 116a.

piyasa alt üst olmuştu. Halk alışverişini mangırla yapmak istiyor, tüccar ve bezirganlar ise bunu reddediyordu. Özellikle tedavüldeki mangırların çoğunun kalp olduğunun anlaşılması bezirganları mangır kabulünden büsbütün uzaklaştırmıştı. Tehlikeli bir hal alan bu parayı kabul etmedikleri için büyük merkezlere zahire ve eşya sevkiyatını durdurdular. Bu ise büyük şehirlerde ciddi boyutta mal darlığı ve karaborsaya sebep oldu⁴⁰¹. Bu olaya temas eden tarihçilerinin bildirdiğine göre; daha önce yüz yirmi akçe olan pirincin kilesi iki yüz akçeye, seksen doksan akçe olan buğdayın kilesi yüz seksen akçeye ve kırk akçe olan arpanın kilesi altmış akçeye yükselmişti. Bu kıtlık döneminde Matbah-ı âmire için pirinç bulunamayıp Filibe'den getirilmek zorunda kaldığını biliyoruz⁴⁰². En büyük artış ise et fiyatlarında idi. Mevkufatî'nin tabiriyle "ismi mevcûd cismi nâ-mevcûd kabîlinden" olan et, kalitesine göre okkası yirmi dört akçeden otuz iki akçeye kadar değişik fiyatlarda satılmaktaydı⁴⁰³. Aynı şekilde odun fiyatlarında da büyük artış meydana gelmişti. Muhtekirler ellerindeki odunu mahzenlerde saklamakta, değil ısınmak yemek pişirmek için bile odun bulamayan halk sıkıntı çekmekteydi⁴⁰⁴. Hatta en temel gıda maddesi olan ekmeğin fiyatı bile bir akçeye çıkmış, Silahdar'ın tabiriyle "ol dahi siyah balçığa benzer" bu ekmeği alabilmek için halk her gün ekmeği dükkanlarında "gavga vü fesâd"la mücadele etmek zorunda kalmıştı⁴⁰⁵.

İşte burada, Mustafa Paşa'nın yukarıda ele alınan narh politikasına yöneltilen eleştirilerin pek de haksız olmadığı iyice su yüzüne çıkmaktadır.

Bütün bunlardan başka, *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin meçhul müellifi konuyu başka kimsenin değinmediği oldukça dikkat çekici bir başka yönüyle ele alarak

⁴⁰¹ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 110b; III, vr. 23b-24a. Ayrıca bkz. *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21; *Silahdar*, II, 603-604.

⁴⁰² *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21.

⁴⁰³ *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 110b, 117a; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 21. Hatta etin bu vaziyeti karşısında o dönem İstanbul'unda balığın revac kazandığını, halkın ete olan ihtiyacını balık eti ile gidermeye çalıştığını öğreniyoruz: "Lahm-ı ganeme ziyâdesiyle müzâyaka olup dükânân-ı kassâbânda lahm-ı ganem bulunmayup, halk-ı İstanbul mübâlaga ile lahm-ı ganeme zarûret çekmeleri ile deryâ mâhîlerine râğbet olunup halkın ekseri mâhî mübâya'asına takayyüd idüp, iki üç gün mâhiyân-ı deryâ ile keffâf-ı nefis eylediler. Ve sayyâdân-ı mâhînin necm-i devletleri tulû' idüp, sayd eyledikleri mâhî sâ'ir zemânda iki üç gün değin fûrûht olunmayup kesâda düşen mâhî, değil sabâh sayd itdikleri mâhîler vakt-i zuhra kalmayup yağma olunur idi", *Vakiât-ı rûzmerre*, II, vr. 188b-189a.

⁴⁰⁴ *Vakiât-ı rûzmerre*, III, vr. 20a.

mangır tedavülünün meydana getirdiği bir problemden daha bahsetmiştir. Hazineye artık her bir altının yerine üç yüz, ve her bir gümüşün yerine de yüz yirmi mangır yer aldığı; ve üstelik yukarıda bahsedilen bütün problemlerden dolayı hazinede mangır miktarının altın ve gümüş miktarını aştığı düşünüldüğünde bu problemin ne olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu durum hiç şüphesiz hazinede bir ağırlık meydana getirmekteydi. Müellifin belirttiği üzere, devletin bir yere para nakletmesi gerekse büyük zahmete katlanılmak zorunda kalınacaktı. Bundan başka askere mangır üzerinden yapılan ulufe ödemelerinde de haliyle keseler büyümek zorunda kalmıştı. Meçhul müellifin bundaki kaygısı ise, ulufe divanı sırasında “dağ gibi” yığılı bu keseleri yabancı bir devlet elçisinin görececek olması idi. Böyle bir görüntüyü Osmanlı Devleti'nin şanına yakıştıramıyordu⁴⁰⁶.

Üç sene boyunca birçok problemlere yol açan mangır darbı 16 Safer 1103 (8 Kasım 1691) tarihinde fiilen durduruldu⁴⁰⁷. Bu konuda yazılan telhiste sebep olarak, “bircümle muamelât mu‘attal ve bu sûrette mankurun nef'inden zararı ziyâde olduğu zâhir olmağla ref'i dîn ü devlete ve 'ibâdullaha enfa' vü evlâ olduğu muhakkak” olduğundan bahsedilmekteydi⁴⁰⁸. Bundan iki gün sonra da (18 Safer/10 Kasım) vergi tahsilinde artık asla mangır kabul edilmeyeceğini bildiren bir başka ferman yayımlandı⁴⁰⁹. Böylece üç yıllık “ihtilâl-i mangur” tamamen sona ermiş oluyordu.

II. MÜSADERE UYGULAMALARI

“Arapça bir kelime olan müsadere cereme suretiyle birinin emval ve eşyasının zaptedilmesi manasına gelir.”⁴¹⁰ Mehmet Zeki Pakalın'dan aynen aktardığımız bu tarifte geçen “cereme suretiyle” ibaresine özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Gerçekten de müsadere hakkında vurgulanması gereken en önemli

⁴⁰⁵ *Vakıât-ı rûzmerre*, II, vr. 115b; *Silahdar*, II, 604.

⁴⁰⁶ *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 22.

⁴⁰⁷ Halil Sahillioğlu'nun bildirdiğine göre mangır tedavülü zaten devletin her tarafına yayılmamış, hemen sadece Rumeli, Ege denizi adaları ve Batı Anadolu ile Karadeniz'in Gönnye'ye kadar olan kısmında uygulanabilmişti (aynı makale, s. 25).

⁴⁰⁸ *Vakıât-ı rûzmerre*, III, vr. 24a.

⁴⁰⁹ *Vakıât-ı rûzmerre*, III, vr. 25b-26a.

hususiyet, bunun herşeyden önce bir ceza usulü olduğudur. Her ne şekilde olursa olsun suçu sabit bulunan kimselere uygulanan bir para cezasıdır müsadere. Sadece Osmanlı'da değil, başka milletlerde de bu cezanın benzeri uygulamalara rastlamak mümkündür. Mesela, XIV. asır Fransasında kral Philippe le Bel'in dinsizlik ve ahlaksızlık ile itham ettiği Templierler'in servetlerine el koyması bir çeşit müsadere örneğidir. Aynı şekilde, yine Fransız krallarından XIV. Louis'nin maliye nazırı Fouquet'nin mallarını devlet hazinesine aktarması da bir başka müsadere örneği olarak sunulabilir⁴¹¹. Bu açıdan bakıldığında müsadere, hukuka aykırı herhangi bir yönü söz konusu edilemeyen, evrensel nitelikte bir ceza metodu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, Osmanlılar'ın ilk devirlerindeki tatbiki de buna uygundur. Mallarına el koyulan kimselerin ya devlet malını zimmetine geçirmek veya devlete başkaldırmak suretiyle sabit bir suçta sahip buldukları dikkat çekmektedir⁴¹². Ancak, sonraları bu durumun değiştiğini, suistimale uğrayan müsadere'nin hazine muzayakasına karşı adeta malî bir tedbir haline getirildiğini görüyoruz. Özellikle XVII. asırdan itibaren bu uygulama tamamen keyfî bir mahiyete bürünmüş, memuriyet esnasında meşru yollardan kazanılarak biriktirilen paraların dahi müsadere'sine başlanmıştır. İşte bu dönemden itibaren müsadere, artık suçlulara karşı uygulanan bir ceza değil, mal emniyetini ihlal eden, varisleri haklarından mahrum bırakan bir yolsuzluk görünümündedir⁴¹³. II. Viyana Kuşatması'nı takip eden uzun

⁴¹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, II, 625.

⁴¹¹ M. Cavid Baysun, "Müsadere", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, VIII, 669.

⁴¹² Gerçi zaman zaman bunun istisnalarının da görüldüğünü belirtmeliyiz. Mesela, daha devletin ilk zamanlarında Musa Çelebi'nin Rumeli beylerinden bazılarını öldürtüp mallarını almasının, hatta nerede zengin bir bey ya da paşa görse, "Şol arada filori kokar" diyerek talepte bulunmasının (Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, nşr. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Ankara 1987, II, 489. Ayrıca bkz. M. Cavid Baysun, aynı makale, s. 676) meşruluğu pek de sağlam bir uygulama olmadığını kabul etmek gerekir.

⁴¹³ Burada konunun hukukî boyutunu tartışmak hiç şüphesiz çalışmamız kapsamının çok dışında kalacaktır. Ancak şu kadarını söylemek uygun düşer ki, başta Lütfi Paşa (Mübahat Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi-Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 69), Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, nşr. Walter Livingston Wright, Princeton 1935, s. 69-70) ve Cevdet Paşa (*Tarih*, İstanbul 1309, III, 118) olmak üzere belli başlı Osmanlı aydınları müsadere uygulamasına karşı çıkmışlardır. Bunlar arasında en şiddetli muhalefet Cevdet Paşa'dan gelmekte, müellif müsadereyi "müstekreh" bir uygulama olarak nitelermektedir. Keza bazı günümüz tarihçilerinin eserlerinde de müsadere'den Osmanlı tarihi için bir "leke", büyük bir "haksızlık", "zulüm" ve "yolsuzluk" olarak bahsedildiğini görmekteyiz (Mesela bkz. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 625; M. Cavid Baysun, aynı makale, s. 670). Fakat öte yandan, bunu İslam hukuku ile bağdaştırmaya, dolayısıyla meşru bir uygulama olarak göstermeye çalışanlar da yok değildir. Bu hususta mesela Mustafa Nuri Paşa'dan bahsedilebilir (*Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327, I, 102). Yine bazı günümüz araştırma eserlerinde de müsadere doğrudan "köle"

savaş yılları bu yolsuzluğun büsbütün çığırından çıktığı bir dönemdir. Hatta denilebilir ki devrin kaynakları söz konusu döneme dair müsadere vak‘alarıyla doludur. Misal olarak 1684’te Trablusşam valisi Hasan Paşa’nın⁴¹⁴, yine 1684’te Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın⁴¹⁵, 1686’da Vezir Kara İbrahim Paşa’nın⁴¹⁶, 1688’de ise Darüssaade ağası Yusuf ve Ali Ağaların⁴¹⁷ milyonlarca akçe tutarındaki servetlerinin hazineye aktarılmasından bahsedilebilir.

Fakat bütün bunlar bir tarafa, müsadere yoğunluğu asıl Köprülü-zâde Mustafa Paşa’nın sadareti zamanında dikkat çekmektedir. Eski Rikâb-ı humayun kaymakamı Çelebi Mehmed Paşa⁴¹⁸, eski sadrazam Bekrî Mustafa Paşa⁴¹⁹, Trablusşam valisi Hamza Paşa⁴²⁰, yine eski sadrazamlardan Nişancı İsmail Paşa⁴²¹ ve Serasker Mahmud Efendi⁴²² onun zamanında müsadereye uğrayan devlet adamlarından sadece birkaçıdır. Hiç şüphesiz bu müsaderelerin her biri için makul gerekçeler söz

ile “efendi”si arasındaki ilişki çerçevesinde değerlendirilmekte, devşirmelerin köle statüsünde bulunduğu ve ölümleri halinde efendi konumundaki devletin bunların tabii varisi sayılması gerektiği şeklinde bir izah sunulmaktadır (Mesela bkz. Ahmet Tabakoğlu, aynı eser, s. 296. Bir parça daha ılımlı olmakla beraber Mehmet Ali Ünal (“Osmanlı İmparatorluğu’nda Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 49, s. 100-101)’ın yorumunun da Tabakoğlu’nunkinden çok uzak bulunmadığını söyleyebiliriz). Ancak biz burada, devşirme sisteminin, müsadereyi aklamak adına bir meşruiyet dayanağı olarak kullanılmayacağını özellikle vurgulamak istiyoruz. Zira biliyoruz ki, devşirmelerin hürriyeti konusunda herhangi bir tereddüt söz konusu değildir. Bunlara “kul” denmesi ise bildiğimiz manadaki bir kulluktan çok padişahın hassa askeri olmalarından kaynaklanmaktadır (Devşirme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Devşirme”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 254-257). Bu açıdan bakıldığında müsaderenin İslam devletinin devşirme kökenli bürokratlar üzerindeki mutlak bir “efendilik hakkı” olduğu şeklindeki izahın yanlışlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

⁴¹⁴ Silahdar, II, 123.

⁴¹⁵ Silahdar, II, 124.

⁴¹⁶ Silahdar, II, 229; Raşid, I, 486.

⁴¹⁷ Silahdar, II, 368.

⁴¹⁸ BA, Ali Emîrî-II. Süleyman, nr. 638. Bu belgede Çelebi Mehmed Paşa’nın el koyulan serveti 2.788.220 akçesi kıymetli eşya ve 233.658 akçesi nakit para olmak üzere toplam 3.021.878 akçe olarak görünmektedir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekayiât*, s. 343, 345), Raşid (II, 100) ve *Anonim Osmanlı Tarihi* (s. 11) ise mutabakat halinde söz konusu servetin yirmi milyon akçe tutarında olduğunu bildirmektedir.

⁴¹⁹ *Zübde-i Vekayiât*, s. 344-345; Raşid, II, 101.

⁴²⁰ *Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 231a-231b. Burada müellifin Hamza Paşa’dan alınan servetin miktarını “Şol mertebe ki kâbil-i beyân u a’yân değildir” şeklinde nitelemesi dikkat çekicidir.

⁴²¹ BA, A.DVN, Dosya No:213, Vesika No: 52. Burada İsmail Paşa’dan mîrîye teslimi istenen miktarın dört yüz akçe olduğu kayıtlıdır. Mevkufatî (*Vakâat-ı rûzmerre*, I, vr. 247a-247b) ise üç yüz keseden bahsetmektedir. Bu arada, “Vezîria’zam değil, babası koca Köprülü mezârdan gelse yine sözüm budur. Ne akçem var ve ne mîrî yedim ve ne vermeğe kâdirim vene olsa da veririm. İşte hatm-ı kelâm, Allah’ın emrine râzıyım.” diyerek istenen parayı vermekte gösterdiği muhalefet üzerine İsmail Paşa’nın idama mahkum edildiğini de belirtelim (Silahdar, II, 510. Ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1995, III/2, s. 428-429).

⁴²² *Zübde-i Vekayiât*, s. 364; Raşid, II, 122.

konusuydu. Ancak yine de meşruluğu bu derece tartışmalı bir uygulamanın nasıl olup da adaleti ve doğruluğu ile meşhur bir sadrazamın hükümetinde revac bulabildiği sorusu akılları kurcalamaktadır⁴²³. Döneme ait müsadere vak'alarının çoğunda baş kahraman olarak Defterdar İsmail Efendi'nin isminin geçtiğine bakılırsa, bu sorunun cevabını Mustafa Paşa'nın mizacından çok defterdarıninkinde aramak gerektiği anlaşılır. Nitekim, İsmail Efendi'nin zaman zaman aşırıya varabilen ve birçok eleştirilere maruz kalan sertliğinden yukarıda tafsilatıyla bahsedilmişti. İşte müsadere de yine onun devletin malî vaziyetini kurtarmak uğruna başvurduğu sert tedbirlerden biri idi⁴²⁴. Bu sayede devlet hazinesine büyük bir gelir sağlanabilmişti.

⁴²³ Fakat bu arada, bir Batılı gözüyle Dimitri Kantemir'in, uyguladığı yoğun müsadere siyasetinde Mustafa Paşa'yı tamamen haklı bulduğu da belirtilmelidir (aynı eser, II, 740-741).

⁴²⁴ Hatta Mevkufatı'den öğrendiğimize göre İsmail Efendi, bu konuyla ilgili bir hadisedeki aşırılığı yüzünden mahkemelik dahi olmuş, Rumeli Kazaskeri'nin hükmüyle haksız bulunmuştu (*Vakıât-ı rûzmerre*, I, vr. 230a-231a).

SONUÇ

Meşhur Köprülü ailesinin başı Mehmed Paşa'nın üç erkek evladının ortancası olarak dünyaya gelmişti Mustafa Paşa. Kardeşleriyle beraber iyi bir eğitim almıştı. Oğullarını siyasetin karmaşasından uzak tutmak isteyen Köprülü Mehmed Paşa, onları iyi birer alim olarak yetiştirmek için gücünün yettiği tüm çabayı sarfetmişti. Ancak, ölümünden sonra kendi vasiyeti üzerine yerine Ahmed Paşa'nın geçmesiyle bu idealden önce büyük oğul kopmuş, ardından erken yaşta gelen ölüm küçük oğlu da koparmıştı. Bundan sonra bütün umut, geriye kalan tek oğula, yani çalışmamızın konusunu teşkil eden Mustafa Paşa'ya bağlanmış, aralarındaki yaş farkının azlığına rağmen adeta babalık rolü üstlenen Ahmed Paşa kardeşinin eğitimini desteklemişti. Böylelikle Mustafa Paşa, kırklı yaşlarına değin siyasetten uzak, tamamen ilimle dolu bir hayat geçirmişti. Hatta denilebilir ki, zamanının aranan bir alimi olmuştu.

Bu uzun ve parlak ilim hayatının ardından Mustafa Paşa'nın siyasete bulaşması ise, yine aileden bir kimsenin, eniştesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti zamanına rastlamaktadır. Önce babası, sonra ağabeyinin himayesinden yoksun kalan Mustafa Paşa, eniştesinin desteği ve teşviki ile bürokrasi basamaklarını tırmanmaya başlamıştı. Bu aynı zamanda, IV. Mehmed'in saltanatının sonlarındaki kargaşa dönemi idi. Tüm vaktini av partileriyle geçiren, devlet meselelerine karşı aciz kalan Padişah'ın hal'inin tartışıldığı, kapıkullarının birer bahane ile hemen her gün kıpırdanmayı adet haline getirdiği bir dönem. Böyle zor bir zamana denk gelmiş olması Mustafa Paşa için hem şanssızlık, hem de büyük bir şanstı. Şanssızlık çünkü, söz konusu karışıklıklar karşısındaki etkin rolü neticesi bir anda bütün şartlar kendisi aleyhine dönmüş, hatta hayatı tehlikeye girmişti. Mustafa Paşa, vaktiyle babasının kendisini siyasetten uzak tutmak isteğinin sebebini belki de ancak bu yaşadıklarından sonra layıkıyla kavrayabilmişti. Öte yandan bu olaylar onun için bir şanstı çünkü, yine aynı etkin rolü kendisini ispatlamasına, adını ve gücünü duyurmasına imkan tanımıştı. Koca Köprülü'nün oğlu adeta, "Artık sahnede ben de varım!" diye seslenmişti herkese. Bu sayede çok geçmeden, 1689 sonlarında, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtaracak kuvvetli bir sadrazamın araştırıldığı

toplantıda ortaya atılan tek isim kendisinininki olmuştu. Fakat hiç şüphesiz sadarete giden yolda Mustafa Paşa'nın, gözüpeklüğinden başka, çok daha sağlam bir referansı vardı: Daha önceki ilim hayatı. Gerçekten de onun alim kimliğine duyulan saygı ve güven büyüktü. Özellikle ulemanın desteği her zaman kendisinin üzerindeydi. Söz konusu toplantıda sadarete tayin edilmesinin arkasında da yine bu desteğin varlığı hissedilmekteydi.

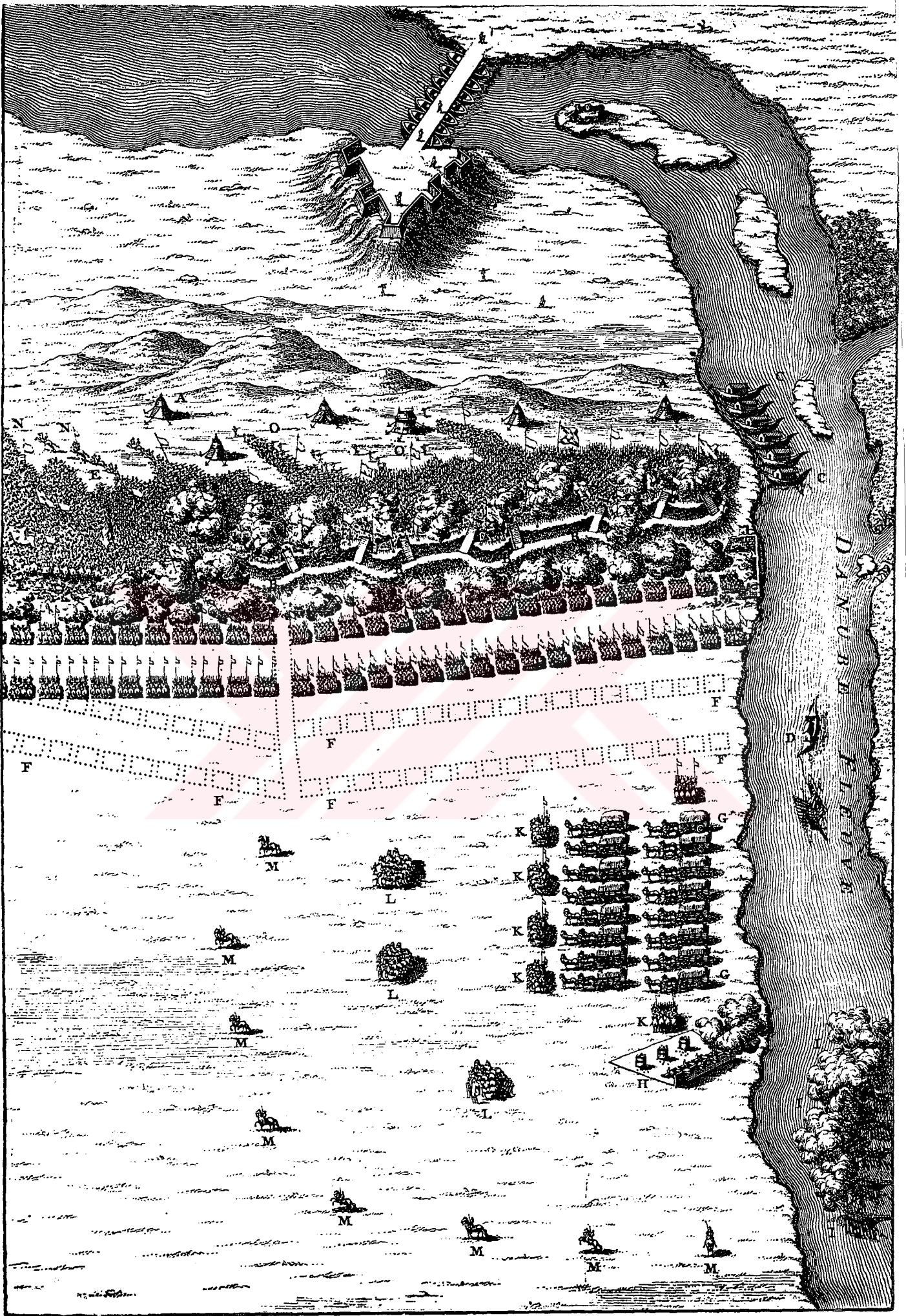
Böylece Mustafa Paşa'nın sadaretini, siyasi gücü ya da isminin şöhretinden çok, büyük ölçüde ilmine borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Yaklaşık iki yılı bulan görev süresi boyunca da ön planda olan hep bu kimliği idi. Devletin karşı karşıya bulunduğu yıkıcı problemlere karşı bir siyasetçiden çok bir alim, ya da daha popüler ifadeyle, bir aydın olarak yaklaşmış; bu sayede kendi ömrü ile sınırlı kalmayan, etkileri çok sonralara kadar uzanan başarılarına imza atmıştı. Hızla devletten yüz çevirmeye başladıkları bir sırada gayrimüslim tebeayı tekrar kazanmak için –şeriatın imkan tanıdığı ölçüde- başvurduğu tedbirlerin hepsi başlı başına birer ıslahat mahiyetindedi. Nitekim, Osmanlı tarihinde “nizâm-ı cedîd” tabirinin, III. Selim'den çok önce, ilk defa onun zamanında kullanılmış olması boşuna değildir. Bu bakımdan rahatlıkla diyebiliriz ki, Köprülü-zâde Mustafa Paşa iki yıllık hükümeti süresince kendini bir devlet adamından çok, bir ıslahatçı olarak ortaya koymuş; askerî sahadaki Şehirköyü, Niş ve bilhassa Belgrad gibi önemli fetihlerinden çok, adını sosyal sahadaki yenilikçi hareketleri ile süslemiştir.

BELGE VE RESİMLER

سوره بر بنده و بنده است که
 سید منور ملکون کنولدر سید بر بنده قلی مستر ایوب و عطیایان و غولدر و غایب منسند و لدورن دروغ اذیع رضا درن از در بنده مو لادو که صهر قزل
 علی قری اولتر طبعه از حقی کرکه از نور بنده فیکه کرکه لدر لیکه کما ز مستوح لوه من کما لدر و کما لدر و کما لدر و کما لدر و کما لدر و کما لدر و کما لدر
 بدتر قیمن و کما لدر مهو ما قیمن خبت و کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر
 و کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر
 قریمن کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر
 و کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر
 و کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر کما لدر

Düşman istilasına uğrayan Sirebirniçe kazası halkının mükellef oldukları
 bütün vergilerden muaf tutulduklarına dair Sirebirniçe kadısına hitaben
 yazılmış bir hüküm (BA, MD, nr. 100, s. 70/263).

Slankamen Savaşı'na ait, iki taraf ordularının düzenini gösteren bir kroki (G.L.F. Marsigli, *Stato Militare dell'Imperio Ottomanno*, M. Kramer-F. Kreutel neşri, Graz 1972, s. 54).